

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra kulturologie

Kulturologie – Obecná teorie a dějiny umění a kultury

Lucie Zadražilová

**Sociokulturní pohled na problematiku bydlení
v Československu ve 2. polovině 20. století**

Prostorová a sociální specifika panelových sídlišť

**Socio-cultural perspectives on the issue of housing in
Czechoslovakia in the second half of the 20th century**

The spatial and social specifics of prefabricated housing estates

Disertační práce

Vedoucí práce – PhDr. Jitka Ortová, CSc.

2012

Poděkování

Ráda bych poděkovala své školitelce, PhDr. Jitce Ortové, CSc. za její podporu i za vstřícný a trpělivý přístup, s nímž vedla mou práci a také Prof. PhDr. Jiřímu Musilovi, CSc. za zpětnou vazbu a inspiraci.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem disertační práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 22. 3. 2012

Lucie Zadražilová

Abstrakt

Panelová sídliště představují nejtýpčtější a nejrozšířenější formu socialistické hromadné výstavby u nás. Jejich podoba po formální stránce vychází z urbanistických principů evropské meziválečné avantgardy, bydlení na nich bylo dáno zásadami socialistické bytové politiky. Jsou domovem více než tři miliónů obyvatel České republiky, přesto se k nim dodnes váže řada mýtů a nepřesných hodnocení a mnoho oblastí tohoto komplexního fenoménu zůstává nezmapovaných. Jeho kulturní, sociální a fyzické aspekty propojuje kulturologický úhel pohledu, který byl zvolen pro tuto práci. Ve třech hlavních kapitolách jsou na základě srovnání s tradičními městskými strukturami sledována prostorová a sociální specifika panelových sídlišť na třech úrovních: v představách projektantů, daných dobovými myšlenkovými proudy, v jejich realizaci v konkrétních politických a společenských podmínkách a v možnostech, které může tato forma výstavby nabídnout do budoucna. První kapitola se zabývá vznikem panelových sídlišť jako nové městské struktury s odlišnou podobou urbanismu. Ve druhé kapitole jsou prostorová specifika popsána pomocí pěti kritérií obývatelnosti prostoru, jimiž jsou soulad s okolní krajinou a zeleň na sídlištích, zachování lidského měřítka, orientace v obytných celcích, estetické vyznění a respektování zájmů a volby obyvatel vyjádřené různorodostí zástavby. Třetí kapitola je věnována sociálnímu životu a spokojenosti s bydlením na našich sídlištích. Výzkumy prokázaly, že navzdory stigmatizaci v médiích a mínění lidí, kteří nemají s těmito celky vlastní zkušenost, zde prokazatelně existují různorodé sociální vazby a většina obyvatel je v místě bydliště spokojena. Cílem této práce je přispět k porozumění životu na sídlištích a ukázat, že v kontextu současných proměn a plurality životních stylů představují naše panelová sídliště rovnocenné městské čtvrti s určitými vývojově danými specifiky, jež by se měla respektovat a s velkým rozvojovým potenciálem, na nějž je třeba v procesu regenerace navázat rozvíjením rozmanitých prostorových i sociálních forem a zohledněním současných i budoucích potřeb obyvatel.

Klíčová slova: panelová sídliště, obývatelnost, spokojenost s bydlením, sociokulturní kontext

Abstract

Prefabricated housing estates represent the most typical and widespread form of mass socialist home building in our country. Their form comes from the modernistic urban planning of the European inter-war avant-garde, but living there was typified by the principles of socialistic housing policy. These were home for more than three million Czech inhabitants. Nevertheless there are many myths and incorrect evaluations connected with them, and there are many areas of this complex phenomenon which have not yet been investigated. The cultural, social and physical aspects are linked through the study of cultural theory, which was chosen for this dissertation. The three main chapters are based on a comparison with traditional city structures, the observed spatial and social specifics of prefabricated housing estates on three levels: in the imaginations of their designers, who were influenced by contemporary intellectual trends, in their implementation under specific political and social conditions, and in the opportunities which this form of building could offer for the future. The first chapter deals with formation of prefabricated housing estates as new city structure with different form of urbanism. In the second chapter the spatial specifics are described by means of five criteria of the “habitable” space: harmony with the surrounding landscape and the green spaces in the housing estate, keeping the human scale, orientation within the estates, aesthetical image and respect for the interests and choices of the residents expressed in the variety of house-building. The third chapter is devoted to social life and satisfaction with dwelling in our housing estates. Research has shown that despite stigmatisation by mass media and by the beliefs of people who have no personal experience with housing estates, there are many different social relationships and most of the inhabitants are satisfied with their life in their homes. The aim of this thesis is to contribute to the understanding of life in prefabricated housing estates, and to show that in the context of contemporary transformations and plurality of lifestyles, our city housing estates are districts with the same values as other housing with a high potential for future development, and in the future, as regeneration becomes necessary the various spatial and social needs of the future inhabitants needs to be recognised and considered.

Key words: prefabricated housing estates, habitable space, satisfaction with housing, socio-cultural kontext

Obsah

ABSTRAKT	4
ABSTRACT.....	5
OBSAH	6
SEZNAM ZKRATEK	7
ÚVOD	9
METODY A CÍLE PRÁCE	10
TEORETICKÁ VÝCHODISKA	14
VYMEZENÍ ZÁKLADNÍCH POJMŮ	18
1 PANELOVÁ SÍDLIŠTĚ JAKO NOVÁ MĚSTSKÁ STRUKTURA	21
1.1 PODOBA URBANISMU NA SÍDLIŠTÍCH	24
1.1.1 Zrod nové urbanistické koncepce a návaznost na funkcionalismus	26
1.1.2 Funkční zónování	28
1.1.3 Absence městotvorných prvků na sídlištích	31
1.1.4 Plánování a ztráta celistvosti	35
1.1.5 Koncepce veřejného prostoru	37
1.2 DÍLČÍ SHRUTÍ	38
1.3 ROZDÍLY MEZI SÍDLIŠTI	40
1.4 KRITIKA PANELOVÝCH SÍDLIŠŤ	43
2 PODOBA PROSTORU NA NAŠICH PANELOVÝCH SÍDLIŠTÍCH	48
2.1 POTŘEBA PŘÍRODNÍCH PRVKŮ: SOULAD S OKOLNÍ KRAJINOU A ZELENĚ NA SÍDLIŠTÍCH	48
2.1.1 Soulad s okolní krajinou	49
2.1.2 Zeleň na panelových sídlištích	54
2.2 ZACHOVÁNÍ LIDSKÉHO MĚŘÍTKA	58
2.2.1 Vzdálenost mezi obytnými domy a občanským vybavením	61
2.2.2 Zvyšování podlažnosti	63
2.2.3 Zvětšování měřítka obytných celků	65
2.3 ORIENTACE NA PANELOVÝCH SÍDLIŠTÍCH	68
2.3.1 Odstranění monotónnosti a uniformity	71
2.4 ESTETIKA PANELOVÝCH SÍDLIŠŤ?	74
2.4.1 Barevnost panelových sídlišť	76
2.4.2 Využití uměleckých prvků na sídlištích	79
2.5 RŮZNORODOST ZÁSTAVBY	83
2.5.1 Typizace	84
2.5.2 Problematika zahušťování sídlištní struktury	88
2.5.3 Názozy na použití panelů ve stavebnictví	90
2.6 DÍLČÍ SHRUTÍ	91

3	LIDÉ NA NAŠICH PANELOVÝCH SÍDLIŠTÍCH	93
3.1	PROJEKTANTI A OBYVATELÉ PANELOVÝCH SÍDLIŠŤ	93
3.2	ZVLÁŠTNOSTI V DEMOGRAFICKÉ A SOCIÁLNÍ SKLADBĚ.....	96
3.2.1	Předpoklady vzniku specifické demografické a sociální skladby na našich sídlištích	96
3.2.2	Změny v sociální a demografické struktuře na sídlištích po roce 1989	100
3.3	PODOBA SOCIÁLNÍCH VAZEB NA PANELOVÝCH SÍDLIŠTÍCH	103
3.3.1	Charakter sociálních vztahů v moderních městech v teoriích chicagské školy	104
3.3.2	Vliv sociálních vazeb a podoby obytného prostředí na mezilidské vztahy	106
3.3.3	Jaké jsou sociální vazby na našich sídlištích?	109
3.4	JAK TRÁVÍ VOLNÝ ČAS OBYVATELÉ SÍDLIŠŤ	112
3.5	STABILIZACE OBYVATEL A CELKOVÁ SPOKOJENOST S BYDLENÍM	116
3.5.1	Spokojenost s širším obytným prostředím, architekturou a sousedy.....	117
3.5.2	Spokojenost s bytem	118
3.5.3	Pocit domova	124
3.5.4	Bezpečnost na sídlištích	127
3.6	PARTICIPACE OBYVATEL	128
3.6.1	Diskuse o bydlení	130
3.6.2	Oživení veřejného prostoru	134
3.7	REGENERACE PANELOVÝCH SÍDLIŠŤ	136
3.8	DÍLČÍ SHRUTÍ	139
	ZÁVĚR	141
	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	149
	PŘÍLOHY	179
	PŘÍKLADY JEDNOTLIVÝCH PRAŽSKÝCH SÍDLIŠŤ	179
	TABULKY A GRAFY	192
	OBRÁZKY	196
	SEZNAM PŘÍLOH.....	206

Seznam zkratek

ČVUT	České vysoké učení technické
UK	Univerzita Karlova
VŠUP	Vysoká škola uměleckoprůmyslová
VŠE	Vysoká škola ekonomická
VUT	Vysoké učení technické
FA	Fakulta architektury
FSS	Fakulta sociálních studií
FSV	Fakulta sociálních věd
FF	Filozofická fakulta
PřF	Přírodovědecká fakulta
NTM	Národní technické muzeum
PPÚ	Pražský projektový ústav
STÚ	Státní typizační ústav
VÚVA	Výzkumný ústav výstavby a architektury
AV ČR	Akademie věd České republiky
JM	Jižní Město
JZM	Jihozápadní Město
CeFReS	Centre française de recherche en sciences sociales
SNTL	Státní nakladatelství technické literatury
SNKLHU	Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění
SPN	Státní pedagogické nakladatelství
MHMP	Magistrát hlavního města Prahy
ČKA	Česká komora architektů
URM	Útvar rozvoje hlavního města Prahy
KSČ	Komunistická strana Československa

Úvod

Předmětem této disertační práce jsou panelová sídliště u nás. Zabývala jsem se jimi již ve své diplomové a rigorózní práci především v kontextu návaznosti tohoto typu výstavby na koncepcce meziválečné avantgardy. Pokusila jsem se prokázat, že je jejich obyvatelé považují za místa, kde mohou spokojeně bydlet – že se pro ně stala domovem.¹ Vzhledem k aktuálnosti problematiky bydlení na panelových sídlištích a k intenzivním diskusím o jejich regeneraci i k řadě „mýtů“ a paušálních odsudků, jež se k nim pojí, jsem se rozhodla věnovat se tomuto fenoménu podrobněji a pokusit se vystihnout specifika těchto celků, v nichž žijí více než tři milióny obyvatel České republiky. Protože vliv na charakter určité lokality má jednak její prostorové uspořádání a jednak struktura sociálních skupin v ní,² zaměřím se na specifika v těchto dvou oblastech. Záměrně volím výraz „specifika“, protože o sídlištích se většinou hovoří pouze ve spojení s jejich negativy, případně několika pozitivy, jež jsou jim přiznávána. Zřejmá je disproporce v hodnocení kvality života na sídlištích ze strany jejich obyvatel a ze strany lidí, kteří přebírají obraz vytvářený médii, přestože sami na sídlištích nežijí a nemají o nich relevantní informace. Nápadný je i rozpor při porovnání výroků o anonymních sociálních ghettech s výsledky průzkumů spokojenosti obyvatel. Nabízí se otázka, zda není vše trochu jinak.

To, že sídliště k dnešnímu obrazu města patří, protože vzhledem k celkovému rozsahu tohoto typu výstavby u nás téměř neexistují města bez panelových sídlišť, je nezpochybnitelný fakt. Jaké ale je jejich místo v městské struktuře? Jsou samostatnými celky v rámci města nebo mají spíše charakter městských čtvrtí? A jsou nutně horší než ostatní části města nebo mohla přinést nějaké nové kvality, které docení budoucí generace? Jinak řečeno, jsou skutečně všechna neustále tradovaná negativa těchto obytných souborů jednoznačnými negativy v kontextu každé doby, životního stylu i osobního založení? Jaká podoba urbanismu odpovídala „*duchu doby*“,³ v níž tyto celky vznikaly? Je nutno odsoudit každý výtvar minulé doby jako „dobově poplatný“ nebo si některé myšlenky a realizace zachovaly svou platnost? Dá se vůbec konstatovat, že panelová sídliště jsou produktem socialistického režimu? A především: pokud existují specifika panelových sídlišť v rovině urbanistické a sociální

¹ Lucie Zdražilová, *Moderní sídliště z hlediska domova a obytnosti* (diplomová práce), Katedra kulturologie FF UK, Praha 2003; Lucie Zdražilová, *Sociokulturní přístup k obytnosti moderních sídlišť* (rigorózní práce), Katedra kulturologie FF UK, Praha 2003.

² Srov.: Petra Puldová – Světlá Zelendová, Charakter sociálního prostředí v lokalitách nové bytové výstavby – srovnání vnitřního města a suburbia, in: Klára Popková – Jiří Šmída, *Geodny Liberec 2008: výroční mezinárodní konference České geografické společnosti*, Liberec 2008, s. 54.

³ Petr Kratochvíl, Moderní urbanismus a „*duch doby*“, *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, č. 4, s. 2. Ducha doby definuje jako „*soubor cílů a základních životních intencí, které člověka a společnost určité epochy motivují v jejich celkové společenské praxi*“.

skladby, která jsou dána dobovými představami o bydlení a jejich realizaci v podmínkách socialismu, mohou být pro některé skupiny obyvatel platnou formou bydlení a domova do budoucna? Zvážení možnosti na tato specifika navázat a využít je do budoucna se doslova nabízí, protože odborníci se zatím neshodli v odpovědi na zásadní otázku, jak by měla vypadat hromadná bytová výstavba, která bude odpovídat novým nárokům lidí na bydlení a změnám v životním stylu, k nimž u nás došlo v posledních desetiletích.

Metody a cíle práce

K pokusu o zodpovězení uvedených otázek jsme zvolili komplexní kulturologický úhel pohledu, protože je zřejmé, že pokud chceme porozumět specifickým rysům panelových sídlišť a životu v nich, je nutno zabývat se co nejvíce aspekty obývatelnosti, vnímat je v širších souvislostech a vyvarovat se zjednodušujících tvrzení. Specifika moderních obytných celků nejlépe vyniknou ve srovnání s tradičním městem; tyto odlišnosti sledujeme jednak v původních záměrech projektantů a jejich představách o formě sídlišť a budoucích obyvatelích a jednak v reálné podobě sídlišť a skutečném sociálním a demografickém složení. Díky kulturologickému přístupu lze mapovat změny v městském prostředí s využitím poznatků sociologie, antropologie nebo teorie architektury a urbanismu a přihlídnout i k výsledkům sociologických šetření a k rozhovorům s architekty.⁴ Na rozdíl od parciálních přístupů, jako je například technologický nebo ekonomický, umožňuje kulturologický úhel pohledu hledání nových souvislostí a vztahů mezi různými aspekty.⁵ Podobně jako kterýkoli jiný výtvar architektury a urbanismu vypovídají panelová sídliště o struktuře celku lidského světa a představují „*neverbální kulturní text, který je zdrojem společensky závažných informací*“.⁶ Využití kulturologického pohledu na problematiku je příhodné i proto, že žijeme

⁴ S tímto úhlem pohledu se ztotožňuje i sociolog Martin Matějů, když uvádí, že „*je vhodné, když poznatková báze i vlastní interpretace přihlíží např. k aspektům politickým, ekonomickým, technologickým i sociokulturním, neboť každé městské společenství je v podstatě kulturotvorné*“. Viz Martin Matějů, Zkušenosti ze sociologického výzkumu ve staré a nové městské zástavbě, in: Laurent Bazac-Billaud (ed.), *Problematika města: Praha a její nové čtvrtě*, Cahiers du CeFRÉS, č. 7, Praha 1995, s. 119.

⁵ S přihlédnutím k rozsahu a zaměření práce zůstávají tyto dílčí pohledy, analyzující panelová sídliště z jiných pozic, nutně stranou našeho zájmu. Jedná se například o technologický nebo ekonomický přístup, z nichž vybíráme pouze některé poznatky a pokoušíme se je využít v nových souvislostech. Ze stejného důvodu zůstanou některá témata pouze nastíněna, například v podkapitole o využití uměleckých prvků ve výzdobě sídlišť sledujeme spíše uvažování o této problematice v kontextu zvýšení obytných kvalit prostředí a nemapujeme jednotlivá umělecká díla na našich sídlištích.

⁶ Michal Beneš, Problém významu – hodnoty „domov“ z hlediska sémiotiky architektury, *Architektura ČSR* XLI, 1982, č. 6, s. 283. Je zřejmé, nakolik je stavění propojeno s životním stylem. Charakter zástavby je vždy odvozen z určitého životního způsobu, ale ten je zase zpětně závislý na stavbách.

v době, kdy „*kromě tradičních vědeckých témat a tradičních vědeckých postupů se začíná určitá vědecká hodnota přiznávat i pokusům o synchronní a celistvé pohledy*“.⁷

Inspirativní pro nás byla především východiska architekta a teoretika architektury Karla Honzika ze třicátých až šedesátých let 20. století,⁸ která jsou dodnes aktuální a v souladu s naším přístupem, protože Honzík se vyhýbá redukování a jednostrannému hodnocení, a naopak zdůrazňuje co největší možnou komplexnost. Pokusil se charakterizovat prostředí, které je na rozdíl od prostředí vyznačujícího se pouze technickým komfortem přiměřené člověku a jeho potřebám, následujícím způsobem: „*Obývatelností nějakého prostoru vyjadřujeme souhrn podmínek, které způsobují, že tento prostor je příhodný k obývání*“.⁹ Honzík podotýkal, že se nejedná pouze o funkčnost a účelnost, ale spíše o širší, urbanistické nebo krajinné vztahy člověkem obývaného prostoru, o souhru mnoha faktorů, například atmosférických, světelných, akustických, provozních, pohledových, psychických a dalších. Velmi podstatné je podle něj sociální hledisko, zahrnující základní požadavek člověka na začlenění do společenského života i na možnost mít soukromí. Soustava jednotlivých faktorů (neboli determinant či činitelů), které ovlivňují podobu urbanistického celku, není v každé době ani na každém místě stejná, protože právě doba a místo dávají vzniknout novým specifickým činitelům nebo pozměňují vzájemné vztahy mezi stávajícími faktory.¹⁰

Panelová sídliště jsou často zjednodušeně chápána jako typický produkt socialistického zřízení, což pouze potvrzuje, že některé faktory jsou v určité dějinné situaci více určující než jiné; v tomto případě byl dominantním faktorem požadavek politicko-ekonomický: industrializace stavebnictví. Je ovšem nutno si uvědomit, že to rozhodně nebyl faktor jediný a právě kulturologický úhel pohledu umožňuje postihnout i ostatní „součinitele“. Ti jsou neméně důležití, protože panelová sídliště představují pro mnoho lidí domov, což nutně předpokládá existenci duchovního rozměru. Nemusíme se tedy omezovat na praktickou,

⁷ Srov.: Jitka Ortová, *Kulturní a sociální ekologie I.*, Praha 1996, s. 26.

⁸ Ve druhé polovině padesátých let Honzík přehodnotil své dosavadní názory a řadu svých tezí popřel. Jeho publikace *Architektura všem* z roku 1956 pojednávala o přechodu od funkcionalistické architektury k jejímu novému socialistickému pojetí. Některé teze však nejsou i nadále bez zajímavosti, především ty, jež rozvíjejí inspirativní úvahy ze slavné knihy *Tvorba životního slohu* (1946–1947), která potom ještě několikrát vyšla v různých úpravách. V šedesátých letech pak autor některé kapitoly z této knihy vybral, upravil a doplnil novými srovnáními a informacemi: tento soubor vyšel roku 1965 pod názvem *Z tvorby životního slohu*. Doplníme, že Honzík v šedesátých letech reagoval přímo i na výstavbu sídlišť a jeho názor opět dokládá, jak jasnozřivě se dokázal podívat na problém: „*Pořád se mi nějak přičí, že celé dnešní zastavění sídlišť spočívá jen v naskládání hranolů na vyhrazené území. Hranolů všelijak převrácených nebo postavených na širší nebo užší základny. Nebude to pro budoucí lidi hrozně jednotvárné prostředí?*“ Viz Karel Honzík, Svahový dům, *Mladá fronta XX*, 1964, č. 5887, s. 6.

⁹ Karel Honzík, *Tvorba životního slohu*, Praha 1976, s. 83. Tento pojem poprvé použil v roce 1937 ve studii *Obývatelné město*, již uveřejnil v časopise *Přítomnost*.

¹⁰ Karel Honzík, *Determinanty architektonické tvorby*, Praha 1957, s. 77–79.

existenční dimenzi, ale můžeme zohlednit i existenciální rozměr a zasadit tak problematiku do širšího kontextu.

Domníváme, že Honzíkova koncepce obývatelnosti zohledňuje všechny z našeho úhlu pohledu podstatné faktory, díky nimž můžeme zhodnotit, které aspekty fenoménu panelových sídlišť zůstávají platné a ob stojí při současných nárocích na bydlení. Kulturní, sociální a fyzické aspekty tohoto komplexního fenoménu jsme nechtěli pouze postavit vedle sebe, ale pokusili jsme se je opravdu propojit. Nečlenili jsme proto předkládanou práci chronologicky na „sídliště tehdy“, „sídliště dnes“ a „sídliště v budoucnosti“, ale zvolili jsme rozdělení podle témat a inspirovali se přitom Honzíkovým postupem od obecnějších charakteristik ke konkrétnějším. Jeho uvažování o provozu, urbanistické kompozici, klimatu, hygieně a technologii výstavby navazuje na tradici funkcionalismu z meziválečného období a zdůrazňuje principy zdravého bydlení, stavbu nových celků ve zdravotně nezávadných polohách s dobrým osluněním, provětráváním a dostupností zelených ploch. První kapitola je proto zaměřena obecněji a přibližuje jednak ideové pozadí výstavby panelových sídlišť jako nové městské urbanistické struktury a jednak to, nakolik se jejich projektantům v praxi podařilo vytvořit prostředí, které mohou obyvatelé považovat za svůj domov.

Druhá kapitola pojednávající o podobě prostoru na našich panelových sídlištích je členěna tematicky podle Honzíkových kritérií obývatelného celku, která jsme přizpůsobili specifikům těchto obytných souborů. Jeho determinantu přírodní topografie a parkových úprav pojmáme jako potřebu přírodních prvků vyjádřenou souladem s okolní krajinou a zakomponováním zeleně; o psychické determinantě a aspektu životních zvyků uvažujeme v kontextu zachování lidského měřítka na úrovni jednotlivých domů i v rámci celého obytného souboru. Honzíkovo psychologické hledisko a potřebu orientace a srozumitelnosti vztahů v určitém místě zohledňujeme v podkapitole o orientaci a odstranění monotónnosti a uniformity, výtvarným hlediskem se zabýváme v oddílu věnovaném estetice sídlišť a konečně jeho požadavek respektování zájmů a volby obyvatel zvažujeme v kontextu problematiky různorodosti zástavby.¹¹

V souladu s tím, že za základní podmínku obývatelného prostoru považuje Honzík sociální „činitel“,¹² sledujeme vliv všech uvedených faktorů na život místních obyvatel. Způsobu, jímž ovlivnily charakter sociálních vazeb na našich sídlištích, jsme věnovali třetí kapitolu. Jsme si vědomi, že v některých bodech může dojít k překrývání témat, přesto

¹¹ Srov. též: Alena Mansfeldová – Jiří Navrátil – Václav Skočdopole, *Občanské vybavení v ČSR v dlouhodobém výhledu, Výstavba a architektura XXV*, 1979, č. 3, s. 3, 14–15.

¹² Vyjdeme-li z předpokladu, že stavění formuje životní funkce, musíme zároveň zohlednit skutečnost, že náš život je bytostně spjat s druhými lidmi a každý typ zástavby má společenský význam. Srov.: Karsten Harries, *Etická funkce architektury*, Řevnice – Praha, 2011, s. 155–157.

jednotlivé okruhy ani kapitoly od sebe nelze zcela oddělit, protože jsou, jak bude patrné z následujícího textu, vzájemně propojeny stejně jako jsou vzájemně propojeny jednotlivé složky obytného prostředí.¹³

K doložení obecných závěrů využíváme příklady jednotlivých pražských sídlišť. Nabízí se otázka, proč jsme zvolili právě pražská sídliště? Je tomu tak jednak proto, že při hledání vhodných příkladů naší panelové výstavby pro konkrétní témata je nezbytné vycházet z dostupných materiálů a vzhledem k nedostatečné datové, statistické a srovnávací základně není na výběr z tolika možností: pražská sídliště jsou nejlépe podchycena ve více studiích a analýzách. Druhý důvod je ten, že jsou v Praze zastoupeny všechny hlavní typy těchto obytných souborů. Ve výjimečných případech jsme považovali za nezbytné doložit naše teze několika příklady mimopražských celků, protože jsou ojedinělé z hlediska své formy nebo se v nich podařil proces regenerace apod. Na několika místech této práce, kde se stručně dotýkáme srovnání s výstavbou panelových sídlišť jinde v Evropě a hledáme odlišnosti, případně i styčné body, jsme použili příklady ze Slovenska,¹⁴ Německa, Francie nebo Skandinávie.

Cílem této teoretické studie je ukázat, že sledovaný typ hromadné bytové výstavby má za sebou poměrně dlouhý vývoj a že uvažování o něm v sociálním a kulturním kontextu může významně přispět k porozumění tomuto komplexnímu fenoménu, a tím i ke správnému vyhodnocení jeho potenciálu pro současnost. Ve snaze o poskytnutí co nejvyváženějšího pohledu se v některých bodech naše argumentace blíží polemice s jednostrannými odsudky odpůrců panelových sídlišť. V žádném případě netvrdíme, že panelová sídliště nemají problémy, protože výstavba zcela nové urbanistické formy v tak velkém měřítku s ambicí vytvořit samostatné celky, jakási nová města a poskytnout všem obyvatelům stejný standard bydlení musela nutně narazit na celou řadu problémů, ať už to byly ekonomické poměry reálného socialismu nebo sociální důsledky experimentu s hromadnou bytovou výstavbou

¹³ Tento přístup vykazuje styčné body s teorií produkce prostoru francouzského sociologa a filosofa Henriho Lefebvra, který chápe město (v našem případě panelové sídliště) jako proces, který se skládá ze tří polí: fyzického, kam zahrnuje materiální uspořádání celku, budovy, infrastrukturu a instituce. V mentálním poli je prostor analyzován jako kulturní kategorie, formovaná náboženskými, rituálními a kulturními vlivy, tedy i činnostmi architektů a urbanistů. V sociálním poli se utváří sociální prostor, který je výsledkem každodenního lidského chování a interakce. Z našeho úhlu pohledu je na této teorii nejdůležitější propojení všech tří polí, která jsou rovnocenná a vzájemně se ovlivňují. Viz Henri Lefebvre, *Space: Social Product and Use Value*, in: Neil Brenner – Stuart Elden (edd.), *Henri Lefebvre, State, Space, World. Selected Essays*, Minneapolis, 2009, s. 187. Studie Henriho Lefebvra je z roku 1979.

¹⁴ Jsme si vědomi toho, že problematika panelové výstavby na Slovensku je v mnoha ohledech odlišná, přestože výstavba sídlišť tehdy probíhala v rámci jednotného státu. Jedná se například o mnohem větší rozsah hromadné bytové výstavby, o leckdy extrémně necitlivé umísťování „nových obytných souborů“ do center malých měst a obcí nebo o prudkou proměnu standardu bydlení, k němuž na Slovensku došlo na základě budování průmyslu v obrovském měřítku.

v dosud nevidaném rozsahu. Domníváme se však, že tyto problémy, související s životem v nových obytných celcích (nebo obecně v kterémkoli typu hromadné bytové výstavby) je potřeba vždy znovu a v nových souvislostech promýšlet.¹⁵

Teoretická východiska

Relevantní literaturu rozdělujeme do dvou skupin. Nejprve informujeme o publikacích zahraničních i tuzemských autorů vztahujících se přímo k panelovým sídlům. Do druhé skupiny zařazujeme literaturu, kterou jsme využili k zasazení tohoto fenoménu do historických, kulturních a sociálních souvislostí.

Problematika evropských panelových sídlů přitahuje v současnosti pozornost významných evropských odborníků jako jsou holandský sociální geograf Sako Musterd, Karien Dekker, Ronald van Kempen nebo anglický sociolog Rob Rowlands. Roku 2009 vyšla v New Yorku publikace těchto autorů s názvem *Mass Housing in Europe* založená na výsledcích mezinárodního výzkumného projektu *RESTATE*, který byl zaměřen na stávající situaci a budoucí perspektivy panelových sídlů. Do multidisciplinárního projektu financovaného v letech 2002–2005 z prostředků Evropské unie bylo zapojeno patnáct měst z deseti evropských zemí (Francie, Německo, Maďarsko, Itálie, Nizozemí, Polsko, Slovinsko, Španělsko, Švédsko a Velká Británie) s dvaceti devíti sídlami.¹⁶ Závěry zmíněných odborníků se sice netýkají přímo sídlů v České republice, nicméně jejich přístup k problematice života na moderních sídlích ve střední, jižní a západní Evropě je v mnoha ohledech inspirativní, za jeden z nejdůležitějších bodů považujeme zdůraznění nutnosti diferencovaného přístupu k sídlím.

V Československu byly různé aspekty života na našich panelových sídlích tématem řady odborných článků i publikací VÚVA v sedmdesátých a osmdesátých letech, kromě dosud nepřekonané knihy Jiřího Musila a jeho kolektivu, která vyšla roku 1985 pod názvem *Lidé a sídliště* jmenujme alespoň práce Evy Librové, Libuše Mackové, Vítězslava Procházky, Lubomíra Kotačky, Michala Beneše a samozřejmě již zmiňovaného Jiřího Musila. Ve druhé polovině osmdesátých a v první polovině devadesátých let stála problematika života na panelových sídlích stranou zájmu. Oživení zájmu o paneláky spadá do konce devadesátých let, kdy začali architekti a urbanisté diskutovat o otázce „co s nimi bude dál?“. Ve

¹⁵ Michel Ragon, *Kde budeme žít zítra*, Praha 1967, s. 21.

¹⁶ Více viz <http://www.restate.geo.uu.nl>. Konkrétní data k tuzemským sídlím nebylo možno využít, protože Česká republika se bohužel projektu neúčastnila.

druhé polovině devadesátých let se tématu věnoval ve své edici Cahiers du CeFRes také Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách (CeFReS). V současnosti se odborníci panelovými sídlišti zabývají především ze dvou úhlů pohledu. První souvisí s jejich regenerací, druhý s perspektivami do budoucna v kontextu sociálně-prostorové diferenciaci českých měst.¹⁷ Téma je v poslední době zajímavé i pro studenty, uvedme alespoň publikaci *Husákovo 3+1* editorů Lady Hubatové–Vackové a Cyrila Říhy z roku 2007, která je z našeho úhlu pohledu zajímavá tím, že se na ní kromě studentů VŠUP podíleli autoři nejrozličnějšího zaměření a snažili se problematiku bydlení v sedmdesátých letech u nás uchopit v co nejširším kontextu.

Kromě publikací zabývajících se přímo sídlišti byla pro všechny tři hlavní kapitoly přínosná literatura z oblasti sociologie města a teorie architektury a urbanismu, především ta, jež nějakým způsobem reflektuje vztah mezi tradičními městskými strukturami a moderní architekturou. Problémy panelových sídlišť se díky společným architektonickým a urbanistickým principům výstavby a velké hustotě osídlení do značné míry podobají problémům velkoměst. Z tohoto důvodu bylo možno využít poznatky americké novinářky Jane Jacobsové a amerického architekta a teoretika architektury Charlese Jenckse z šedesátých a sedmdesátých let 20. století, protože jejich kritika života ve velkoměstech a především návrhy na zlepšení situace, jejichž společným jmenovatelem je zvýšení druhovosti a rozmanitosti, si zachovaly platnost dodnes. To platí i pro dílo dánského architekta Jana Gehla, jehož úvahy o tvorbě městského prostředí příznivého pro člověka byly vydány již vícekrát, v českém překladu vyšla například roku 2000 kniha *Život mezi budovami* (první vydání z roku 1987). Jeho zatím poslední publikace má název *Cities for People* (2010). Z novější zahraniční literatury přináší řadu závěrů platných pro moderní architekturu (a potažmo i hromadnou bytovou výstavbu) v kontextu proměn současného života také kniha německého filosofa Karstena Harriese, působícího v USA. V českém překladu loni vyšla jeho *Etická funkce architektury* z roku 1998. Na problematiku městského života se soustředí australská socioložka Deborah Stevenson a některé její poznatky z knihy *Cities and Urban Cultures* lze aplikovat i na naše prostředí a obohatit tak sledovanou problematiku o další souvislosti.

¹⁷ Srov. např.: Karel Maier, Sídliště: problém a multikriteriální analýza jako součást přípravy k jeho řešení, *Sociologický časopis* 39, 2003, č. 5 nebo Michal Illner, Čím byla, jsou a čím se mohou stát naše sídliště, *Beton*, 2008, č. 3; k druhému úhlu pohledu viz např.: Jiří Musil, Urbanizace českých zemí a socialismus, in: Pavla Horská – Eduard Maur – Jiří Musil, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha – Litomyšl 2002 nebo Martin Ouředníček (ed.), *Sociální geografie pražského městského regionu*, Praha 2006.

Problematika socialistického životního stylu by vydala na samostatnou studii, proto jsem se zde omezili pouze na některé souvislosti s bydlením. Z tuzemské dobové literatury jsme využili především práce architekta Jiřího Gočára (*Od pyramid k panelům* z roku 1959 a *Architekt a ekonom k socialistickému životnímu stylu*, kterou vydal společně s Josefem Tomanem roku 1977) a Karla Honzíka, jenž v roce 1961 editoval publikaci s názvem *Věci kolem nás*. V ní shromáždil příspěvky tehdejších předních představitelů různých oborů, které se nějakým způsobem dotýkají životního stylu: pro naše účely byly nejvýznamnější studie Karla Honzíka, ale i Otakara Nového a Otakara Kuči. Zásadní informace jsme našli i v knize Jiřího Hrůzy *Teorie města* z roku 1965 a publikaci Ivana Horkého *Tvorba obytného prostředí* (1984).

Z novějších titulů byla inspirativní kniha *Architektura a město* autorů Petra Kratochvíla, Pavla Halíka a Otakara Nového z roku 1998. Studie Petra Kratochvíla *Město jako kulturní fenomén* je zajímavá díky zvolenému úhlu pohledu na celou problematiku, který vykazuje mnoho styčných bodů s naším kulturologickým přístupem k sídlitím: město chápe jako komplexní kulturní fenomén se specifickým charakterem, který si uchovává navzdory všem vlivům. V publikaci již zmíněného CeFReS s názvem *Problematika města: Praha a její nové čtvrtě* pro nás byly přínosné především studie Oldřicha Kratochvíla, Laurenta Bazac-Billauda, Milana Kučery a Daniely Grabmüllerové. Neopomenutelná je i novější studie Jiřího Musila *Urbanizace českých zemí a socialismus* v knize *Zrod velkoměsta* Pavly Horské, Eduarda Maura a Jiřího Musila z roku 2002. Zajímavá východiska lze dohledat rovněž ve fenomenologicky orientované studii o povaze prostoru s názvem *Prostor prožívaný jako prostor k jednání* Ivana M. Havla a Moniky Mitášové. Tato stať je součástí publikace *Prostor a jeho člověk* z roku 2004. Texty našich i zahraničních současných teoretiků a povaze moderní architektury, které přinášejí nové pohledy a kontexty, velmi přínosné pro naši koncepci, editoval Petr Kratochvíl. Kniha vyšla roku 2005 pod názvem *O smyslu a interpretaci architektury*. Různé teoretické příspěvky a interpretace výsledků průzkumů k proměnám soudobého města před rokem 1989 a po něm shrnují dvě publikace vydané MU v Brně a editované Slavomírou Ferenčuhovou, Magdalenou Hledíkovou, Lucií Galčanovou a Barborou Vackovou *Město: Proměnlivá ne/samozřejmost* z roku 2009 a *Československé město včera a dnes: Každodennost, reprezentace, výzkum* z roku následujícího.

Důležitým pramenem pro nás byly rovněž rozhovory s architekty, kteří ať už kladně nebo záporně reflektují hromadnou výstavbu ve sledovaném období. V posledních deseti letech vyšlo u příležitosti mapování jednotlivých období naší nejnovější historie několik takto zaměřených publikací, pro problematiku, kterou sledujeme, byla důležitá zejména *Šedesátá*

léta v architektuře očima pamětníků editora Petra Ulricha, *Město mezi domy*, které editovali Karolina Jirkalová, Jan Skřivánek a Petr Volf a *Texty o architektuře* z roku 2005 a 2010.

V následujícím textu budou využity i výsledky několika sociologických průzkumů, proto považujeme za nezbytné podat o nich zde alespoň základní informace. Dosud největším a nejreprezentativnějším domácím výzkumem byl komplexní průzkum poválečné sídlištní zástavby, který organizoval v letech 1976–1980 VÚVA. Život ve dvaceti dvou sídlištních v sedmi městech ČSR byl srovnáván se situací ve starších městských čtvrtích a ve čtvrtích rodinných domků. Vybrány byly nové obytné soubory, které reprezentovaly základní etapy, velikosti a urbanistické polohy sídlišť. Tyto poznatky jsou svým rozsahem ojedinělé i v mezinárodním srovnání a kolektiv autorů z VÚVA¹⁸ je využil v publikaci *Lidé a sídliště* z roku 1985. Pro potřebu Útvaru hlavního architekta hlavního města Prahy zpracovali Jiří Musil, Lubomír Kotačka, Evy Librová, Libuše Macková a Zdeněk Ryšavý v dubnu 1978 v rámci úkolu *Komplexní zhodnocení poválečné sídlištní výstavby v ČSR* dílčí závěrečnou zprávu *Srovnání pražských a mimopražských sídlišť*. Kromě rozboru jednotlivých celků se snažili postihnout i subjektivní reakce na specifické prostředí sídlišť, zjišťovali adaptaci na nové podmínky denního života, zkoumala se spokojenost s byty, domy, jejich okolím, vybaveností sídlišť, sociální vztahy mezi obyvateli, trávení volného času a další skutečnosti.¹⁹

Katedra kulturologie FF UK vydala roku 1995 shrnutí výsledků empirických šetření, jež v letech 1992–1994 uskutečnila v Praze na sídlišti Řepy pod názvem *Funkce lokální kultury v inovaci životního stylu: Monografická studie sídliště Řepy*. Projekt byl zaměřen na postižení změn v lokální kultuře a aktivizaci obyvatel sídliště prostřednictvím místních sítí masmédií a místních organizací a zařízení zabývajících se vytvářením příležitostí pro trávení volného času.

Pod názvem *Celoměstská koncepce regenerace pražských panelových sídlišť* zpracoval pro URM v červnu 2002 kolektiv autorů z různých institucí (Sociologický ústav AV ČR, VŠE, Keramoprojekt, FA ČVUT) rozvojový potenciál i rizika nových obytných celků. Podkladem pro tento dokument byla komplexní analýza padesáti čtyř vybraných pražských sídlišť z roku 2001, která poskytla informace o demografické struktuře, urbanistické hodnotě, komplexní vybavenosti, vazbách s ostatními městskými částmi, technické vybavenosti, ekonomických vztazích a životním prostředím. Její součástí byly také

¹⁸ Jednalo se o Lubomíra Kotačku, Irenu Lérovou, Evu Librovou, Libuši Mackovou, Jiřího Musila, který výzkumnou skupinu vedl, Vítězslava Procházku a Zdeňka Ryšavého.

¹⁹ Rozbory jednotlivých výzkumných témat vyšly v podobě studií různých členů týmu v časopise *Výstavba a architektura*, viz *Výstavba a architektura XXIV*, 1978, č. 7 a 8. Knižně pak ve stejném roce, viz Jiří Musil, *Komplexní zhodnocení poválečné sídlištní výstavby v ČSR*, VÚVA, 1978. Roku 1982 bylo jedno číslo časopisu *Architektura ČSR* věnováno některým výsledkům tohoto hodnocení obytných souborů. Viz *Architektura ČSR*, 1982, č. 4, s. 155–176.

výsledky sociologického šetření, zjišťujícího názory a problémy obyvatel a míru jejich účasti na regeneraci sídliště. Čtyři sídliště byla vybrána podle velikosti a stáří; dvě velká, jedno starší a jedno mladší. Šetření proběhlo metodou standardizovaných rozhovorů s respondenty nad 18 let vybranými podle kvót, celkem bylo získáno 1441 vyplněných dotazníků.²⁰ Autorem výsledné sociologické studie k regeneraci pražských sídlišť, která vyšla roku 2001, byl Bohumil Boška. Studie prokázala poměrně velkou spokojenost obyvatel těchto celků s životem v nich.

Autorkou nejnovějšího kvalitativního výzkumu založeného na analýze hloubkových rozhovorů s dnešními třicátníky a jejich rodiči, kteří v roce 1978 tehdy ještě rozestavěné sídliště osídlovali, je socioložka Jana Barvíková. Průzkum zaměřila na spokojenost s bydlením na pražském Jižním Městě a pokusila se ověřit tezi, že se skutečný obraz sídliště může nápadně odlišovat od obrazu sídlišť prezentovaným médii a přejímaným lidmi, kteří sami na sídlištích nežijí a vlastně o nich až tolik nevědí. Zjišťovala, do jaké míry tradovaný obraz sídlišť odpovídá realitě a jak ho vnímají lidé, kteří se na něm narodili nebo prožili velkou část života. Šetření bylo součástí její disertační práce, kterou loni obhájila na Institutu sociologických studií FSV UK pod názvem *Sídliště dnes. Jižní Město jako místo k životu z pohledu dvou generací jeho prvních obyvatel* pod vedením Michala Illnera.

Vymezení základních pojmů

Panelová sídliště chápeme jako velké obytné soubory, které mají určitou prostorovou a funkční autonomii vůči zbytku města v rámci městského osídlení, eventuálně jako satelity velkých měst.²¹ Podle dobové definice lze sídliště pro naše účely vymežit jako „*ty články sídelní soustavy, které by měly převážně obytnou funkci a nebyly by v nich tudíž zastoupeny všechny nebo alespoň většina funkcí sídelní soustavy.*“²² S jednoduchou a výstižnou definicí přišel český geograf Ctibor Votrubec: „*Moderní čtvrtě, tzv. sídliště, sestávají zpravidla z velkých mnohapatrových, většinou panelových budov, stavebně často dost jednotvárných, obklopených však zelenými plochami. Mnohá sídliště od svého prvopočátku skomírají, protože*

²⁰ Jako zástupci byly vybrány tyto celky: dvě velká sídliště, starší a mladší: Prosek (400 respondentů; 22 280 obyvatel v roce 2000) a Jižní Město I (400 respondentů; 55 700 obyvatel v roce 2000) a dvě středně velká, opět starší a mladší: Malešice s 300 respondenty; 10 120 obyvatel roku 2000 a Řepy (300 respondentů; 20 100 obyvatel v roce 2000). Viz *Celoměstská koncepce regenerace pražských panelových sídlišť*, Praha 2002, s. 1.

²¹ Taťána Štědrá (ed.), *Analýza regenerace pražských panelových sídlišť*, Praha 2001, b. s. V němčině se pro tyto celky používá výraz „Neubausiedlung“ nebo „Plattenbauten“, v angličtině „Housing Estate“, ve francouzštině „grand ensembles“.

²² Jiří Hruža, *Teorie města*, Praha 1965, s. 274.

nejsou dostatečně zapojena do života města.“²³ V zájmu terminologického upřesnění je zapotřebí podotknout, že naše závěry se týkají hromadné bytové výstavby ve sledovaném období, tedy nejen panelových sídlišť, ale i některých starších celků, při jejichž výstavbě se panelová technologie kombinovala s tradičními technologiemi. Z převážné většiny se však jedná o soubory z druhé poloviny šedesátých, ze sedmdesátých a osmdesátých let, kdy se u nás stavělo téměř výhradně z panelů.

Počátek výstavby sídlišť financované státem souvisel v celé Evropě s řešením bytové krize po druhé světové válce. Jejich podoba byla v různých zemích různá, protože se lišila souhra jednotlivých faktorů, které spolupůsobí při vytváření obytného prostředí a které jsme v intencích pojetí Karla Honzíka vymezili v úvodní části této práce.²⁴ U nás byla panelová sídliště (dobovou terminologií nové obytné soubory) převládající formou socialistického bydlení, zásadním způsobem změnila tvář našich měst a ovlivnila jejich obytné prostředí. Byla jedním „z nejvýznamnějších znaků socialistické výstavby měst a socialistické architektury. Budování obytných souborů bylo spojeno se změnami v koncepci bytů, obytných budov, služeb a obchodní sítě, vedlo k novému způsobu zastavění, a tím i k netradičnímu pojetí volných ploch, znamenalo radikální změnu ve vztahu mezi komunikacemi a obytnými domy, v řešení dopravní sítě v obytném území, promítalo se do změn ve vztahu mezi veřejnými a soukromými prostory a vedlo rovněž k vytvoření zcela nových a větších dimenzí jednotlivých prvků prostředí, ve kterém lidé bydlí.“²⁵

Druhým ústředním pojmem této práce je bydlení. Bydlení patří mezi základní lidské potřeby a je jedním z bytostných projevů kultury. Ve smyslu hodnot a pojmů naší kultury ho chápeme jako lokalizovanou soukromou svobodnou existenci na místě, které je připraveno stavebními úpravami a odděleno od okolí.²⁶ Pojímáme ho v co nejširším slova smyslu, protože je zřejmé, že poskytnutí vyhovujícího přístřeší ještě neznamená naplnění základní lidské potřeby bydlet; v místě, kde bydlíme, se musíme především cítit doma a k tomu

²³ Ctibor Votrubec, *Lidská sídla, jejich typy a rozmístění ve světě*, Praha 1980, s. 254

²⁴ Karel Honzík uvádí jako příklad tzv. severský funkcionalismus, díky němuž byla moderní sídliště ve skandinávských zemích, ale i například v Holandsku nebo Anglii zasazena do okolní krajiny s velkým citem a při stavbě domů se využívaly tradiční materiály. Výsledná podoba obytných souborů tak byla mnohem kultivovanější než u nás; je evidentní, že zde spolupůsobí celá řada faktorů od politických, ekonomických, faktorů životního stylu atd.

²⁵ Jiří Musil et al., *Lidé a sídliště*, Praha 1985, s. 13–14. (a) Většina našich měst má tradičně nejvyšší hustotu osídlení v centrech; velká panelová sídliště toto rozložení změnila, protože byla zamýšlena jako samostatné jednotky s vlastní městskou vybaveností a měla se stát dalšími centry na krajích měst s velkou hustotou osídlení a velkým procentem bytového fondu. Ve skutečnosti k tomu nedošlo díky zpoždování této městské vybavenosti a zůstala odkázaná na dojíždění do center měst. Srov.: Cyril Říha, V čem je panelák kamarád, in: Lada Hubatová–Vacková – Cyril Říha (edd.), *Husákovo 3+1*, Praha 2007, s. 33. (b)

²⁶ Karel Schmeidler, Problematika bydlení v 21. století vyžaduje multidisciplinární přístup, in: Milan Fňukal – Zdeněk Szcyrba (edd.), *Bydlení – nové formy a dimenze. Sborník referátů z konference*, Olomouc, 2004, s. 167.

přispívá kvalita obytného prostředí.²⁷ Bydlení procházelo ve sledovaném období bouřlivým vývojem, podobně jako celý životní styl; vyvíjely se nové formy života, měnily se vztahy mezi lidmi i jejich denní režim, což se odrazilo ve změně v pojetí bydlení a jeho funkcí.²⁸ Největší změna spočívala v tom, že po druhé světové válce začalo být bydlení poprvé v dějinách nejen u nás, ale ve všech evropských zemích chápáno jako sociální služba. Ke druhé změně u nás došlo na přelomu padesátých a šedesátých let, kdy byl tento pojem zasazen do širších souvislostí, konkrétně do kontextu širšího obytného prostředí, okolí domů a celého sídliště; nejednalo se již pouze o činnosti provozované ve vlastním bytě. Tato proměna byla chápána jako přiblížení se novému měřítku kultury bydlení, které bude „řádově vyšší, protože úplnější a obecnější nežli někdejší kultura samotného bytu“.²⁹ Od roku 1990 dodnes dochází k podobně zásadním proměnám ve způsobu života, pro nějž je charakteristická pluralita životních stylů. Každá nepatrná změna ve společnosti, její politice i kultuře a technice vždy nějakým způsobem ovlivňuje podobu bydlení. Protože výsledky průzkumů naznačují, že jedním z měřítek kvality městského prostředí je co největší nabídka dostupného bydlení „odpovídající potřebám všech skupin obyvatel“,³⁰ stalo se jedním z cílů této práce zhodnotit, nakolik mohou panelová sídliště k rozšíření této nabídky přispět

²⁷ Viz Harries, *Etická funkce* (pozn. 12), s. 155.

²⁸ Jiří Musil, *Sociologie bydlení*, Praha 1971, s. 48–49. Zde je třeba připomenout, že pojetí architektury procházelo podobným vývojem, zhruba po první světové válce začala generace architektů, narozená kolem roku 1900, propagovat myšlenku, že „*utváření měst, staveb a zařízení souvisí nerozlučně s organizací života*“. Skoncovali tak s pojetím architektury, která jen zaznamenávala formy staveb a oddělovala je od života společnosti. Viz Karel Honzík, *Z tvorby životního slohu*, Praha 1965, s. 5.

²⁹ Jaromír Štván, *Od kultury bytu ke kultuře bydlení*, *Domov I*, 1960, č. 4, s. 44.

³⁰ Jiří Hrůza, *Charty moderního urbanismu*, Praha 2002, s. 93.

1 Panelová sídliště jako nová městská struktura

Jak jsme konstatovali v úvodu, panelová sídliště chápeme jako doklad společenských, politických i ekonomických podmínek doby, v níž vznikaly.³¹ Stala se jednou z forem domova a prozrazují mnohé o vztazích mezi lidmi, o způsobu jejich života, o architektonických a urbanistických záměrech projektantů, o dobových myšlenkových směrech či ekonomické situaci ve společnosti, protože mezi „*územně prostorovým komplexem, sociální strukturou a životními ději, probíhajícími v konkrétním typu prostředí existují vnitřní souvislosti*“.³² Urbánní plánování totiž neodráží pouze představy, „*v jakých domech chceme žít, v jakých obchodech nakupovat a po jakých ulicích se procházet. Vypovídají především o tom, jakou představu máme o společnosti, ve které žijeme, jací bychom chtěli či snad měli být*“.³³ Přitom je důležité si uvědomit, že sídliště nelze chápat jako výraz představ veřejnosti, jak chce žít, ale spíše představ architektů a urbanistů o tom, co by bylo pro lidi nejlepší. Jak již bylo poznamenáno výše, panelová sídliště jsou realizací určitých myšlenek avantgardy, ovšem realizace přímo určované technokratickými a byrokratickými koncepcemi socialistické společnosti. Bylo by proto nesprávné domnívat se, že řeč panelových sídlišť je bezobsažná a nelze souhlasit s Otakarem Novým, který tvrdí, že výroba v socialistických poměrech zcela bez ohledu na společenský zájem „*omezila svými panelovými sekcemi na 30 let architektonickou řeč na několik slov, kterým nikdo nerozumí, protože jsou bezobsažná, často hloupá, stále stereotypně stejná a všechny nudí. Tak došlo k postupnému zániku architektury, protože ztratila svou kontinuitu, historický jazyk a oněměla v tunách panelů*“.³⁴

Platí-li teze, že mezi charakterem architektury a dobou, v níž vzniká, existuje souvislost, pak je třeba odcizenost sídlištních prostorů v tomto kontextu chápat jako výsledek historického vývoje, během něž se z architektury stala disciplína odtržená od nejen od ostatních oblastí kultury, ale především od situací každodenního života.³⁵ Tradiční dialog mezi těmito oblastmi byl nahrazen monologem experimentálního myšlení, z něž již přímo

³¹ Z tohoto důvodu se uvažuje v současné době o jejich navržení na seznam památkově chráněných objektů; na rozdíl od jiných staveb a souborů nejsou považovány za kvalitní stavby, ale za urbanistické soubory pozoruhodné z určitých dílčích hledisek. Do návrhu byly zařazeny mimo jiné celky Invalidovna, Jižní Město, Jihozápadní Město, Prosek Solidarita, Novodvorská. Srov.: Michal Hexner, *Cenné a pozoruhodné urbanistické soubory z hlediska urbanistického vývoje, založení, architektury a kompozice*, Praha 2007, s. 3, 6.

³² Jitka Ortová, *Kapitoly z kulturní ekologie*, Praha 1999, s. 111.

³³ Barbora Vacková, *Prostor, moc a utopie. Ideální město a jeho společnost*, Brno 2010, s. 137.

³⁴ Otakar Nový, *Řeč architektury*, in: Pavel Halík – Petr Kratochvíl – Otakar Nový, *Architektura a město*, Praha 1996, s. 130.

³⁵ Toto propojení zohlednil již v šedesátých letech Karel Honzík, který tvrdil, že „*věcné prostředí je přímo závislé na vývoji celého životního slohu, na vývoji lidských vztahů, lidského citění a myšlení*“. Karel Honzík, *Věci kolem nás a socialistický životní sloh*, in: Karel Honzík (ed.), *Věci kolem nás*, Praha 1961, s. 17.

vyplývala prázdnota budov i prostorů a ztráta významu.³⁶ Došlo k paradoxní situaci, kdy výdobytky techniky na jedné straně usnadnily lidský život, ale na straně druhé degradovaly domy na stroje na bydlení a svět se stal předmětem anonymního technického plánování.³⁷ Od šedesátých let minulého století se stále častěji objevovaly teorie pohrávající si s myšlenkou, že architektura nebude mít v blízké budoucnosti lidské měřítko.³⁸ Některé sídlištní celky obřích rozměrů ze sedmdesátých let mohou být chápány jako zhmotnění této myšlenky. Ohled na některé lidské danosti se vytratil a předpoklad, že směr vývoje je jednou provždy dán a lidský život se mu musí přizpůsobit, se ukázal jako mylný. Hlavní problém spočíval v tom, že striktním uplatňováním racionálních a mechanických představ došlo k rozpadu celistvosti a vztah k přirozenému světu i lidské existenci zmizel – „nahradila“ ho abstraktnost a významová prázdnota.³⁹ Megalomanská snaha o co největší měřítko byla logickým důsledkem teorie efektivnosti a dobových představ o technickém pokroku, nicméně z hlediska obývatelnosti prostředí se dá tento směr označit za slepou uličku. Původní cíl moderního hnutí v architektuře, jímž bylo zlepšení životního prostředí všech lidí, se nepodařilo naplnit, výsledkem podle některých bylo „*životní prostředí nesplňující parametry obývatelnosti ani v jedné ze svých základních složek*“.⁴⁰ Přitom výzkumy hodnotových struktur v naší společnosti jednoznačně ukazují, že mezi prvořadé hodnoty v dospělé populaci dlouhodobě patří „žít ve zdravém životním prostředí“ a „žít v hezkém životním prostředí“.⁴¹

Architektura a urbanismus jsou vždy fenomény sociální, a toto tvrzení lze samozřejmě vztáhnout i na panelová sídliště. Architekti a urbanisté předávají budoucím obyvatelům obytných celků určitý kód, řečeno sociologickou terminologií, „*vzájemně dohodnutou soustavu kulturních vzorců*“.⁴² Kódy, vyjadřované znaky, jsou součástí kultury podobně jako hodnoty nebo zvyky a jsou výsledkem sociální interakce uvnitř společnosti: znak může být uživateli srozumitelný jen tehdy, pokud ten, kdo je jeho autorem a ten, kdo ho vnímá, používají alespoň zčásti společný kód: „*Uspořádáváním prostoru (či prostorů) jsou zároveň uspořádávány a ve fyzickém tvaru zviditelňovány významy, které vyjadřují, jak daná*

³⁶ Dalibor Veselý, Lidskost architektury, in: Petr Kratochvíl (ed.), *O smyslu a interpretaci architektury*, Praha 2005, s. 89–90.

³⁷ Srov.: Karsten Harries, Etická funkce architektury, in: Petr Kratochvíl (ed.), *O smyslu a interpretaci architektury*, Praha 2005, s. 64.

³⁸ Srov. např.: Michel Ragon, *Kde budeme žít zítra*, Praha 1967, s. 38.

³⁹ Dalibor Veselý, Doslov, in: Michel Ragon, *Kde budeme žít zítra*, Praha 1967, s. 163.

⁴⁰ Jitka Ortová, *Kapitoly z kulturní ekologie*, Praha 1999, s. 123.

⁴¹ Libor Prudký et al., *Inventura hodnot. Výsledky sociologických výzkumů hodnot ve společnosti České republiky*, Praha 2009, s. 197. Výzkumy hodnot byly realizovány Institutem veřejného mínění a jeho nástupnickou organizací, Centrem pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV v letech 1990–2008.

⁴² Jiří Musil, Druhy prostoru, *Architektura ČSR* XLVIII, 1989, č. 2, s. 27.

společnost a doba chápe svůj svět.“⁴³ Skutečnost, že panelová sídliště odrážejí svou podobou dobu reálného socialismu se vším všudy a představují proto leckoho nechtěné svědky minulosti vede k tomu, že jejich pravdivost je některými vnímána jako klad, pro jiné je odpudivá.⁴⁴ Jak výstižně podotkl Karel Kosík, „každá doba staví města i domy ke své podobě: proto výsledky jejího stavitelství... stávají se nejen viditelným vtělením tohoto obrazu, ale také zrcadlem, v němž každá epocha vidí, nahlíží sama sebe, s tím důležitým dodatkem ovšem, že se některé epochy v tomto zrcadle nepoznávají nebo odmítají brát na vědomí svoji skutečnou podobu a utíkají se k nepodloženým iluzím o své kráse a velikosti...“⁴⁵ Zde je také nutno hledat jeden z důvodů averze vůči této formě výstavby, ovšem dodejme, že toto odmítání pochází především od těch, kteří na sídlišti trvale nežijí a spíše výjimečně od samotných obyvatel.⁴⁶ V rámci zachování objektivit dodejme, že někteří architekti o sídlištích správně uvažují v kontextu dobového pozadí jejich vzniku, například Tomáš Brix se domnívá, že „výstavba bytů představuje určitou neopomenutelnou kulturní vrstvu, která je obrazem doby svého vzniku; objektivní zhodnocení tohoto období si zřejmě vyžádá ještě určitý historický odstup“ a známý odpůrce „paneláků“ Vlado Milunič s velkou dávkou objektivit uznává, že tento typ výstavby byl z mnoha důvodů odůvodněný.⁴⁷

Panelová sídliště jsou ztělesněním určité etapy budování měst v evropské kultuře, která by neměla být zapomenuta už proto, že architekti a urbanisté musejí vždy znovu hledat způsob, jak formovat vztah mezi veřejným a soukromým v hmotné a prostorové dimenzi. V době budování sídlišť bylo toto hledání komplikovanější, protože uvedený vztah byl nejasný i v sociologické a antropologické dimenzi.⁴⁸ Přesto nelze jinak než dát za pravdu současnému švýcarskému architektovi Dietmaru Eberlemu, jenž se o bytové výstavbě v Evropě v padesátých až osmdesátých letech vyjádřil následovně: „Tato doba je ve skutečnosti výrazem toho, že se architektům, inženýrům či obecně lidem podařilo vyvinout takové stavební technologie a rozvinout takové myšlenky, které poprvé v dějinách umožnily větší části

⁴³ Viz Petr Kratochvíl, *Město jako kulturní fenomén*, in: Halík – Kratochvíl – Nový (pozn. 34), s. 75. Toto stanovisko zastává i lucemburský teoretik architektury Léon Krier: „*Stav krajiny a architektury je obrazem našich duchovních hodnot. Nejenom že vyjadřuje naše ideály, ale dává jim i fyzickou formu.*“ Viz Léon Krier, *Architektura. Volba nebo osud*, Praha 2001, s. 76.

⁴⁴ Lucie Zadražilová, *Šokující pravdivost paneláků: důvod k obdivu, nebo k nenávisti?* Rozhovor Lucie Zadražilové s Ladislavem Lábusem, *Era* 21 9, 2009, č. 1, s. 47.

⁴⁵ Karel Kosík, *Předpotopní úvahy*, Praha 1997, s. 77–78.

⁴⁶ K tomuto rozporu se v rámci této práce ještě mnohokrát v různých souvislostech vrátíme. Srov.: Laurent Bazac–Billaud, *Jihozápadní město*, Praha 13, Lužiny: několik zamyšlení nad zásadní otázkou pojmenování nevyhraněného prostoru, in: Zdeněk Uherek – Laurent Bazac–Billaud (edd.), *Slova města*, Praha 2000, s. 64.

⁴⁷ Anketa, *Architekt* XLIII, 1997, č. 22, s. 51.

⁴⁸ Srov.: Jiří Musil, *Myšlenky z převratné doby*, in: Karolina Jirkalová – Jan Skřivánek – Petr Volf (edd.), *Město mezi domy. Rozhovory s architekty*, Praha 2009, s. 8.

obyvatelstva žít v sídlištích, která si člověk zaslouží, a to jak v kvalitativním, tak v kvantitativním ohledu.“⁴⁹

1.1 Podoba urbanismu na sídlištích

Výstavba panelových sídlišť vycházela z principů meziválečného funkcionalismu.⁵⁰ Podoba urbanismu byla dána jednou z hlavních premis tohoto směru, jíž bylo poskytnout zdravé a hygienickým standardům odpovídající bydlení co největšímu počtu obyvatel.⁵¹ Protagonisté moderní architektury chtěli programově zcela nahradit tradiční města novými funkcionalistickými, organizovanými na zcela odlišném prostorovém principu.⁵² Vliv urbanistické koncepce „corbusierovského“ města s rozsáhlými otevřenými a dobře organizovatelnými bloky paralelních správně osluněných budov v zeleni, které tvořilo protiklad ke špinavým a hygienicky škodlivým centrům měst, byl silný ještě třicet let po skončení druhé světové války.⁵³ Přestože ji někteří autoři v polovině šedesátých let prozíravě označovali za „o něco hygieničtější, ale přece jen mŕu (urbanismu)“⁵⁴ a reagovali tak na výrok sovětského architekta Miljutina o mŕe urbanismu, kterou pro něj představovalo moře uzavřených bloků: tyto bloky nyní nahradilo moře jednotvárných hranolů. Často se hovoří o negativech a „nemocech“ nových obytných souborů, otázkou však je, zda chyba není spíše v moderním člověku. Michel Ragon poznamenal, že „dnešní člověk je opravdu velmi nemocný“ s odvoláním na to, že mu vždy nejvíce postrádá to, co nemá: pokud žije ve starých přelidněných čtvrtích, trpí nedostatkem toho, co od přírody potřebuje, čistého vzduchu a klidu (který Saint-Exupéry nazýval duchovním prostorem); když se přestěhuje do nového města

⁴⁹ Cyril Říha, Rozhovor s Dietmarem Eberlem, in: Cyril Říha – Marcela Steinbachová (edd.), *Texty o architektuře 03/05. Napříč švýcarskou architekturou. Sborník přednášek a rozhovorů*, Praha 2005, s. 31.

⁵⁰ Podrobně byla tato východiska rozpracována v rigorózní práci, viz: Lucie Zadražilová, *Sociokulturní přístup k obytnosti moderních sídlišť* (rigorózní práce), Praha 2003.

⁵¹ Vznik funkcionalistického dogmatu o účelném otevření budov „vzduchu, slunci, světlu“ zpochybňuje Rostislav Švácha tím, že toto heslo bylo běžné již koncem 19. století a navíc stejně oprávněné pojetí stavby může být chápat ho jako ochranu před nepřízní počasí i slunečním zářením. Srov.: Rostislav Švácha, *Od moderny k funkcionalismu*, Praha 1994, s. 310.

⁵² Pavel Halík, Architektonická avantgarda a tradice českého funkcionalistického urbanismu, in: Bazac–Billaud, *Problematika* (pozn. 4), s. 46.

⁵³ Srov.: Jiří Musil, Jak se formovala sociologie bydlení, *Sociologický časopis* 41, 2005, č. 2, s. 214. Je potřeba si uvědomit, že tyto myšlenky byly přímou reakcí na skutečnost, že industrializace natolik zhoršila prostředí měst, že byla, řečeno dnešní terminologií, neobývatelná. Srov. např.: Lewis Mumford, *The City in History*, New York 1961, s. 524. Přitažlivost této myšlenky dokládá i výrok architekta Ladislava Lábuse, že kdybychom se sídlišti neměli zkušenost tak „by nám jejich idea opět učarovala, i když v dnešní době doufám v pokornější podobě. Jsem přesvědčen, že otevřená struktura zástavby, bydlení v zeleni, by se stala opět naším ideálem. Je totiž pravdivým výrazem naší nehierarchické doby a společnosti.“ Anketa, *Architekt* XLIII, 1997, č. 22, s. 53.

⁵⁴ Karel Honzík, Domurbia, další stupeň ve vývoji organizace města, *Československý architekt* XI, 1965, č. 3, s. 3.

v přírodě, kde má čistý vzduch, ticho a zeleň, začne se najednou nudit.⁵⁵ Vladimír Czumalo připomíná, že panelová sídliště se dají chápat jako nedokonalé naplnění ideálů funkcionalismu, racionalizace, typizace, standardizace i sociálních konceptů stejného zdravého a hygienického bydlení pro všechny. Naplnění mohly tyto myšlenky dojít díky politickému zřízení socialismu, protože jejich realizace je nejlépe proveditelná při centrálním plánování a v podmínkách centrálně řízené ekonomiky.⁵⁶ Michal Illner podotkl, že „socialistickému režimu tyto principy vyhovovaly – jednak rezonovaly s jeho vlastní ideologií – s představami o formování nové společnosti, s jeho sociálním inženýrstvím a technokratismem, jednak otevíraly na počátku 60. let cestu k řešení tehdejší akutní bytové nouze – k zahájení rozsáhlé státem organizované výstavby panelových sídlišť úspornými průmyslovými technologiemi využívajícími typizované prvky, a to převážně na volných terénech na okrajích měst.“⁵⁷

Jak upozornil Jiří Musil, každá konkrétní urbanistická skladba měst má určité sociální vlastnosti.⁵⁸ V případě našich panelových sídlišť se jedná převážně o rozptýlené město bez dominantního centra s vlastním jádrem. Nabízí se otázka, jaké sociální vlastnosti zmíněná struktura navozuje. Jednou z nich je pohoda prostředí závislá na hustotě zástavby, proto je u tohoto typu zástavby nejvyšší a v kompaktních městech naopak nejnižší. Rozptýlená města však na rozdíl od starých center měst neposkytují dostatek přehlednosti a symbolů, jinak řečeno nedodávají svým obyvatelům dostatek prostředků pro identifikaci s místem. Velké rozvolněné celky vykazují velkou míru přizpůsobivosti změnám ve způsobu života, což je zásadní v současné době, pro kterou jsou charakteristické rychlé proměny životních forem. Nesmíme však zapomínat na to, že podobně důležitou hodnotou je kontinuita a návaznost na tradici, kterou poskytují kompaktní města. Navíc je zde pestrá nabídka pracovních příležitostí, různých druhů bydlení, služeb, kulturních a rekreačních zařízení a dopravy, což je považováno za hlavní rys městského způsobu života.⁵⁹ Tuto bohatost a možnost volby rozptýlená města postrádají a tento nedostatek je reflektován jako jedno z hlavních negativ života na sídlištích. Podívejme se nyní blíže na několik aspektů nové prostorové organizace, jež přímo ovlivnily podobu našich panelových sídlišť.

⁵⁵ Michel Ragon, *Kde budeme žít zítra*, Praha 1967, s. 19. Oldřich Ševčík poukazuje na to, že krize prostředí vždy souvisí s krizí člověka. Srov.: Oldřich Ševčík, *Problémy moderny a postmoderny*, Praha 1998, s. 179.

⁵⁶ Ondřej Kobza, Odnaučili jsme se bydlet. Rozhovor s Vladimírem Czumalem, *Literární noviny* 17, 2006, č. 46, s. 15.

⁵⁷ Michal Illner, Čím byla, jsou a čím se mohou stát naše sídliště, *Beton*, 2008, č. 3, s. 6.

⁵⁸ Srov.: Jiří Musil, *Sociologie soudobého města*, Praha 1967, s. 292. Mezi hlavní sociální vlastnosti Musil řadí možnost sociálních kontaktů, pohodu životního prostředí, přehlednost a možnost identifikace s lokalitou, možnost sociální participace, kontinuitu a tradice a schopnost změn a flexibility.

⁵⁹ Blíže k ostatním typům měst viz Jiří Musil, *Sociologie soudobého města*, Praha 1967, s. 292–295.

1.1.1 Zrod nové urbanistické koncepce a návaznost na funkcionalismus

Představitelé naší levicové meziválečné avantgardy se snažili najít takovou formu urbanismu, která by odpovídala novým životním formám, chtěli nahradit dosavadní formy měst a domů novými útvary ve smyslu společenském i architektonickém. Snili o ideálním uspořádání společnosti a věřili, že právě nová sídliště mohou svým prostorovým uspořádáním odrážet jejich představy, které shrnuli do třech základních principů. Prvním byl princip rovnosti, realizovaný výstavbou domů, které jsou si navzájem podobné jako vejce vejci a poskytují všem vrstvám obyvatelstva bez rozdílu slušný standard bydlení. Rozvolnění městské zástavby, díky němuž si volný prostor mohli nárokovat všichni, odráželo druhý princip. A konečně třetí princip pravdy a otevřenosti souvisí s požadavkem, že vnější vzhled domů má odrážet jejich funkci a každý zdobný prvek tuto zákonitost narušuje.⁶⁰ Podařilo se jim to jen z části; moderní urbanismus sice skutečně naplňoval dobové potřeby, pozapomněl však na trvalé potřeby, které jsou člověku dány biologicky.⁶¹ Je zajímavé podívat se na některé teze z dnešního pohledu, nápadná je například podobnost vize tehdejších odpůrců moderní architektury, že nová města budou mít podobu „*nekonečné řady ulic, křížících se v pravém úhlu, holá smutná průčelí, všechny domy stejné, všechna okna stejná, nekonečná pustota, kde se oko nemá na čem zachytit*“ s kritikou poválečných panelových sídlišť.⁶² Uvnitř avantgardy krystalizovaly různé představy o budoucí podobě urbanismu. Následující výrok Karla Teigeho o amerických velkoměstech lze dobře vztáhnout na panelová sídliště: „*Je to svět přímky; proto je to nový svět, neboť jen přímé cesty vedou k cíli. Moderní život, práce, komunikace ve velkoměstě, intelektuální aktivita vyžadují přímky. (...) Tato města jsou vlastně domovem nové životní krásy, dynamické a stoprocentně moderní. Moderní život ve svých geometrických formách přímočarého charakteru je živěn industrií.*“⁶³ S tímto pojetím polemizuje Karel Honzík, podle nějž si nový život opravdu vynucuje jiný městský půdorys včetně jinak širokých ulic nebo jiného tvaru náměstí, ale nelze úplně ignorovat poučení z historické skladby měst, v nichž se různá slohová období vzájemně doplňovala a měnila

⁶⁰ Karel Maier – J. G. Gebert, Sídlíště – díl první: Strašidla, mýty, realita, *Umění a řemesla* 39, 1998, č. 4, s. 2.

⁶¹ Viz Kratochvíl, Moderní urbanismus (pozn. 3), s. 2–3.

⁶² Karel Herain – Ladislav Sutnar – Ladislav Žák, O bydlení, Svaz československého díla, Praha 1932, b. s. Naproti tomu Karel Teige považoval monotónii za „*ušlechtilou uniformitu*“ a chápal ji jako kladnou hodnotu. Viz Rostislav Švácha, *Od moderny k funkcionalismu*, Praha 1994, s. 276.

⁶³ Karel Teige, Naše základna a naše cesta, in: Štěpán Vlašín (ed.), *Avantgarda známá a neznámá I. Od proletářského umění k poetismu 1919–1924*, Praha 1971, s. 607–608. Teigova studie je z roku 1924.

panorama i prostranství města, ale nerozbila ho: „*Jest cosi měkkého v tradiční skladbě našich měst, zcela v souladu s naší krajinou. Tomuto prostředí nesvědčí příliš strohé přímky, nebo giganticky rozvíjená geometrii. Jest opravdu třeba citlivosti větší než kdekoliv jinde. A je nám dáno určité měřítko, útvarem krajiny a snad i jinými činiteli. Měřítka, které musíme dobře vyhmátnout.*“⁶⁴ Sídliště považoval Honzík za jakési laboratoře, z nichž měl vzejít socialistický sloh; každá laboratoř byla pokusem svého druhu a daly se z ní odvodit klady i zápory, jež měly sloužit jako poučení do budoucna.

V zahraničí se někteří autoři v šedesátých letech domnívali, že typ rozvolněné zástavby je jakousi „předehrou“ ke skutečným městům budoucnosti: „*Dnešní obytné domy seskupené kolem nákupního střediska ve volné krajině jsou kolébkou, v níž se připravuje bydlení budoucnosti. Jsou pojítkem mezi včerejším městem a městem budoucím. Tam se dnešní člověk, dosud v zajetí včerejších představ, učí bydlet v urbanistickém souboru, který ještě není městem budoucnosti, ale přesto je čímsi úplně novým.*“⁶⁵ V našich podmínkách se také předpokládalo, že výstavbou sídlišť se vyřeší aktuální bytová nouze a pak se začne stavět lépe a kvalitněji; paneláky představovaly v dobových představách nutné provizorium maximálně pro dvě až tři generace, tedy zhruba na sedmdesát let.⁶⁶

Jakmile se strohé zásady raného funkcionalismu přenesly do úrovně města, přestalo platit heslo architekta Miese van der Roheho „méně je více“, které bylo úspěšně zhodnoceno v některých realizacích, ale pouze u jednotlivých staveb;⁶⁷ ve větším měřítku se stalo příčinou nudné uniformity.⁶⁸ Město odjakživa shromažďuje významy a moderní otevřenost má v některých případech antiurbánní charakter.⁶⁹ Je však nutno zdůraznit, že pro funkcionalismus je charakteristická promyšlená jasnost a střízlivost celé kompozice domů, což však ve svých stavbách zohledňovali jenom jeho průkopníci, nikoli však různí pokračovatelé, epigoni a vulgarizátoři. Ti ustrnuli u představ zeleného města, mezinárodního stylu a procesu standardizace, aniž by pokročili někam dále.⁷⁰ Většinu uvedených úskalí si

⁶⁴ Karel Honzík, *Architektura všem*, Praha 1956, s. 200.

⁶⁵ Viz Michel Ragon, *Kde budeme žít zítra*, Praha 1967, s. 18.

⁶⁶ Údaj inženýra Tomáše Čejky, odborníka na prefabrikované systémy. Srov.: Petr Volf, Panelák je panelák je panelák, *Magazín Víkend, Příloha Hospodářských novin*, 2010, č. 42, 22. 10., s. 26. V šedesátých letech se uvažovalo o tom, že vrcholem prefabrikace budou celé prostorové jednotky, které bude možno skládat do různých sestav jako to bylo v Montrealu na domě Habitat. Tyto modernistické experimentální představy se nepodařilo naplnit.

⁶⁷ Srov.: Felix Haas, *Architektura 20. století*, Praha 1978, s. 314.

⁶⁸ Závěry uvedené v tomto odstavci byly převzaty z rigorózní práce autorky, viz Lucie Zadražilová, *Sociokulturní přístup k obytnosti moderních sídlišť* (rigorózní práce), Praha 2003.

⁶⁹ Christian Norberg-Schulz, *Genius loci*, Praha 1994, s. 194–195.

⁷⁰ Srov.: Vladislav Dudák et al., *Encyklopedie světové architektury*, Praha 2000, s. 289. Srov. též: Christian Norberg-Schulz, *Genius loci*, Praha 1994, s. 195.

vůdčí osobnosti moderního hnutí uvědomovaly již ve čtyřicátých letech minulého století.⁷¹ Z tohoto důvodu nelze označit zásady moderního hnutí za původce všech nedostatků hromadné sídlištní výstavby. Všechny uvedené omyly a nedostatky patřily zcela samozřejmě k určitému stádiu vývoje. Je nezbytné uvědomit si, že naši i zahraniční představitelé meziválečné avantgardy žili a působili v době plné nadějí a myšlenkového kvasu, v době opojení z velkého rozmachu techniky. Bylo by nesprávné připisovat důsledky, jež přinesla aplikace (a následná degradace) těchto teorií v praxi reálného socialismu, jejich velkému nadšení a nespornému přínosu.⁷²

1.1.2 Funkční zónování

Základní urbanistický princip moderní architektury narušil ve prospěch hygieny prostředí vitalitu měst i vztah jeho obyvatel k prostředí, protože obývatelnost vždy předpokládá propojení bydlení, obchodů, práce a rekreace.⁷³ Ve všech zemích vycházel tento princip ze stejné myšlenky: poskytnout občanům střechu nad hlavou a prostřednictvím bydlení jim pomoci stát se „moderními“. Prostor k bydlení byl vůbec poprvé a na prvním místě nahlížen jako prostor sociální a tvořily ho společné prostory uvnitř i vně obytných bloků, přičemž ostatní funkce neměly tento koncept rušit.⁷⁴

U nás má funkční zónování tradici sahající do dvacátých let, kdy funkcionalističtí urbanisté došli k názoru, že jednotlivé části města by měly tvořit oddělené zóny pro bydlení, práci, rekreaci a dopravu, propojené vzájemně efektivními vazbami.⁷⁵ V pozadí této myšlenky stála představa továrny s výrobními linkami, která měla být aplikována na všech úrovních měřítka, od obytných domů a čtvrtí po celá města i regiony. Model z oblasti techniky však nemohl fungovat ve sféře lidského života.⁷⁶ Bezchybnému provozu padly za oběť základní

⁷¹ Norberg-Schulz uvádí jako příklad výroky mluvčího moderního architektonického hnutí švýcarského teoretika architektury a urbanismu Sigfrieda Giediona ze čtyřicátých a padesátých let minulého století o požadavku nové monumentality a nového regionalismu. Srov.: Christian Norberg-Schulz, *Genius loci*, Praha 1994, s. 195. Za české architekty jmenujme alespoň Karla Honzíka, jenž upozorňoval ve čtyřicátých letech na rizika spojená s uváděním teoretických východisek do praxe i na potřebu důkladného studia člověka, jeho potřeb a mezilidských vztahů. Stejně stanovisko zastával i architekt Jiří Kroha. Viz Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 35–36.

⁷² Srov.: František Zounek, Jeden z pohledů na bydlení v panelových domech, *Stavba* 7 2000, č. 5, s. 42.

⁷³ Karel Schmeidler et al., *Sociologie v architektonické a urbanistické tvorbě*, Brno 2001, s. 148.

⁷⁴ Srov.: Deborah Stevenson, *Cities and Urban Cultures*, Maidenhead – Berkshire 2003, s. 4.

⁷⁵ Viktor Rudiš, 60. léta: Začátek a konec, in: Karolina Jirkalová – Eva Novotná – Marcela Steinbachová (edd.), *Texty o architektuře 2006–2009. Matadoři. Junioři. Sborník přednášek a rozhovorů*, Praha 2010, s. 61.

⁷⁶ Jan Mukařovský předpokládal mnohofunkčnost člověka, člověk byl východiskem jeho úvah. Formy jeho působení na okolí považoval Mukařovský zároveň za formy sebeuskutečnění lidského bytí. Srov.:

charakteristiky, které k místu jako takovému neodmyslitelně patří; monofunkční místa nekorespondují s rozmanitostí a celistvostí lidského života.⁷⁷ Člověk potřebuje městské prostředí jako místo, v němž může bydlet v hlubším slova smyslu; místa, která umožňují pouze jednu funkci, jej odsuzují k tomu, aby byl „člověk nakupující“ nebo „člověk pracující“, což je v rozporu s komplexitou jeho života. Každou aktuální činnost, již člověk vykonává, vnímá podvědomě jako součást celkové souvislosti svého života.⁷⁸ Před nesprávně pojatým funkčním členěním městských částí varoval již Karel Honzík: *„Ono tak často opakované a už otřelé slovo „sídliště“ představuje mnohdy jen skládku „bytových jednotek“ (jiný hrozný termín), bez kulturních příslušenství a bez služeb. V prastaré vesnici vedla okna na náves, kde se nakupovalo, sedělo pod lipami, kde se odbývaly jarmarky a kde se usazovaly pojízdné zábavní podniky. Co dává „moderní sídliště“ v náhradu za tuto komplexnost? Zdá se mi, že ve vzájemném odtrhování a oddalování funkcí jeví – v jedné ze svých podob – klasické „odcizení člověka“.*⁷⁹ Léon Krier, který se věnoval návratu k osvědčeným principům stavby měst, je odpůrcem koncentrace veřejných a občanských zařízení v oddělených zónách.⁸⁰ Zóny zkomplikovaly život moderního člověka a odsoudily ho k přepravování. Odborníci to výstižně nazvali *„dopravní chování obyvatel nových obytných souborů“*.⁸¹ Proto je otázka zkvalitnění a zrychlení dopravy cestujících do práce zásadní a má i sociologický aspekt: ve čtvrtích, odkud lidé denně dojíždějí do práce, není rozvinutý společenský život.⁸² Výzkumy na konci sedmdesátých let ukázaly, že ve velkých městech, Ostravě či Praze bylo do vzdálenosti 15 minut od místa bydliště zaměstnáno pouze 10% všech ekonomicky aktivních osob. Ve starších obytných čtvrtích byla tato situace nesrovnatelně příznivější.⁸³

Monofunkčnost byla později kodifikována Le Corbusierem v Athénské chartě z roku 1943;⁸⁴ tento dokument obsahoval řadu tehdy revolučních myšlenek, kromě požadavku

Irina Wutsdorffová, Estetická funkce a funkcionalismus, in: Josef Vojvodík – Jan Wiendl (edd.), *Heslář české avantgardy. Estetické koncepty a proměny uměleckých postupů v letech 1908–1958*, Praha 2011, s. 131.

⁷⁷ Srov.: Jitka Ortová, *Kulturní a sociální ekologie II*, Praha 1997, s. 43.

⁷⁸ Viz Kratochvíl, *Moderní urbanismus* (pozn. 3), s. 3.

⁷⁹ Karel Honzík, *Z tvorby životního slohu*, Praha 1965, s. 293.

⁸⁰ Jan Gehl, *Život mezi budovami. Užívání veřejných prostranství*, Brno 2000, s. 91.

⁸¹ Jiří Musil, *Sociologie pro architekty a urbanisty I.*, Praha 1982, s. 98.

⁸² Alois Andrlé – Miroslav Pojer – Ota Ullmann, *Byty a bydlení v Československu*, Praha 1967, s. 240.

⁸³ Jiří Musil, Výsledky společenského hodnocení nových obytných souborů, *Architektura ČSR* XLI, 1982, č. 4, s. 175. Podrobněji viz: Lubomír Kotačka – Eva Librova, Občanská vybavenost a pracovní příležitosti na sídlištích, *Architektura ČSR* XLI, 1982, č. 4, s. 168.

⁸⁴ Athénská charta byla přijata na kongresu CIAM roku 1933 a roku 1943 ji v Paříži Le Corbusier vydal. Dodejme, že v pozdějších verzích Athénské charty se již připouštěla existence tradičních měst, která měla sloužit jako kulturní centra. Viz Halík, *Architektonická avantgarda* (pozn. 52), s. 47. Athénská charta sice vycházela z četných analýz velkých měst minulého století, její tvůrci měli však málo informací o skutečném životě jejich obyvatel. Srov.: Jiří Musil, *Urbanizace českých zemí a socialismus*, in: Pavla Horská – Eduard Maur – Jiří Musil, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí*

funkčního zónování měst, a tedy i vytváření městských okrsků s výhradně rezidenční funkcí rovněž potlačení tradiční uliční struktury ve prospěch rozvolněné zástavby a zeleně a stavění do výšky a stal se jakýmsi katechismem územního plánování v dalších desetiletích. Její zastánci si neuvědomili, nakolik nepříznivě ovlivní tvář nových čtvrtí, „jejichž nepřirozeně zúžená funkční náplň ohrozí harmonický koloběh jejich každodenního života a příliš zjednoduší jejich typologický a tím i formový a výrazový rejstřík“.⁸⁵ Navíc projektanti sídlišť vycházeli z principů, které byly navrženy v předválečném duchu kongresů CIAM,⁸⁶ od nichž je již tehdy dělila více než jedna generace a ani při nejlepší vůli nemohli zohlednit obrovské technické, ekonomické a sociální změny, které probíhaly ve společnosti.⁸⁷ Kritika tohoto přístupu byla směřována ze dvou pozic, jednak kvůli přílišnému zjednodušení složitého organismu města⁸⁸ a jednak kvůli nerespektování společenského významu města. Obsahovala také jednu obecnější rovinu, v níž spočíval dosud nevyřešený problém hromadné výstavby, kdy uživatel není objednavatelem stavby jako tomu tradičně bývalo.⁸⁹

Koncepci vycházející z těchto principů u nás zastával v polovině šedesátých let teoretik urbanismu Jiří Hrůza, který si budoucí osídlení v Československu představoval jako komplex dostatečně velkých funkčních jednotek, „*průmyslových a zemědělských pracovišť, vědeckých center, sídlišť, společného vybavení, rekreačních areálů a dopravních zařízení*“.⁹⁰ Ústředním bodem jeho teorie, který řešil negativní rysy funkčního zónování, byly kolejové rychlodráhy, které měly všechny tyto články propojovat. Odlišný lokální charakter pak zohlednil tak, že zvažoval specifické potřeby jednotlivých složek a počítal s vytvořením odlišných vzájemných vztahů mezi nimi pod vlivem místních podmínek. Tyto celé sídlení soustavy z jednotlivých článků volně rozložené v krajině propojené výkonnou dopravou měly

a Evropa. Praha – Litomyšl 2002, s. 285. Základní teze Athénské charty lze dohledat například v: Hrůza, *Charty* (pozn. 30), s. 41–48.

⁸⁵ Rostislav Švácha, *Od moderny k funkcionalismu*, Praha 1994, s. 175.

⁸⁶ Kongresy CIAM (Congres Internationaux d'Architecture Moderne se začaly konat roku 1928 a jejich protagonisty byli tak významní architekti jako Le Corbusier, Walter Gropius nebo Alvar Aalto.

⁸⁷ Michel Ragon, *Domov budoucnosti*, Praha 1967, s. 12.

⁸⁸ Srov. s kulturně a sociálně psychologickým přístupem, především s tezemi představitelů chicagské školy, hlavně s Parkovou definicí města: „*Město (...) je něčím více než seskupením jednotlivých lidí a sociálních zařízení – ulic, budov, elektrického osvětlení, tramvají, telefonů atd.; je také něčím více než pouhou soustavou institucí a administrativních zařízení (...) Město je spíše stav mysli, souhrn zvyků a tradic a organizovaných názorů a pocitů, které se pojí k těmto zvykům a předávají se s touto tradicí. Jinými slovy, město není pouze fyzickým mechanismem a umělou konstrukcí. Je obsaženo v životních procesech lidí, ze kterých se skládá, je produktem lidské povahy.*“ Robert E. Park, *The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*, in: Robert E. Park – Ernest W. Burgess – Roderick D. McKenzie, *The City*, Chicago – London 1968, s. 1. (první vydání 1925) Viz Halík, *Architektonická avantgarda* (pozn. 52), s. 50–51.

⁸⁹ Zdeněk Uherek, *Otevřené otázky výzkumu čtvrtí v Praze*, in: Bazac–Billaud, *Problematika* (pozn. 4), s. 128.

⁹⁰ Jiří Hrůza, *Teorie města*, Praha 1965, s. 269.

města plně nahradit.⁹¹ Hrůza se tak přiřadil k tzv. dezurbanistům, kteří popírají města a navrhuji alternativní modely výstavby.

Se zajímavou alternativou k monofunkčnímu pojetí přišel ve druhé polovině šedesátých let architekt Bohuslav Fuchs. Jeho koncepce byly založena na myšlence, že nové celky, zóny, nebudou tvořeny jen novou výstavbou, ale integrují do sebe původní osídlení. Mělo dojít k přirozenému sepětí původního celku s novým a s výrobou a službami. Do zón měla být zakomponována zeleň v nejrůznějších podobách. Počítal i s diferencovanou dopravní sítí, která měla vyřešit zbytečné časové ztráty, vznikající denním dojížděním.⁹² Fuchs správně předpokládal, že zásadní je vyrovnaní mezi pracovním a volným časem, jehož podíl bude neustále narůstat. Proto zahrnul veškeré formy vybavení pro volný čas do jednotlivých celků.⁹³ Zóny měly být samostatnými urbanistickými jednotkami a dohromady měly tvořit volně rozložené městské sídlo v prostoru městské krajiny. Z hlediska námi sledovaného tématu lze konstatovat, že Fuchsův návrh je zajímavý především tím, že vyřešil mnohé problémové body monofunkčního urbanismu. Fuchs dokázal prakticky zohlednit otázky nového socialistického životního slohu, aniž by přitom vyžadoval převratné technické řešení.

1.1.3 Absence městotvorných prvků na sídlištích

Velká část problémů byla zapříčiněna tím, že moderní urbanismus byl blíže matematickému prostoru než prostoru žitému a že z repertoáru plánovačů se úplně vytratil zájem o veřejný prostor a spolu s ním zmizela i ulice.⁹⁴ Cesty a ulice však není možno z konceptu obývatelného prostoru eliminovat, protože jsou součástí základního rozvrhu lidského bytí a jejich funkcí je uzavírat a vymezovat prostor.⁹⁵ Ulice jsou založeny na lineárním modelu pohybu člověka a náměstí na schopnosti oka prozkoumávat prostor.⁹⁶ Oba tyto prvky reprezentují „trvalý a všeobecně známý charakter věcí, s rozměry a proporcemi opírajícími se o dlouhodobou zkušenost“⁹⁷ a jako prověřené městotvorné prvky pro mnohé

⁹¹ Ibidem, s. 273.

⁹² Otakar Nový, Předmluva, in: Bohuslav Fuchs, *Nové zónování. Urbanistická tvorba životního prostředí z hlediska sídelního a krajinného*, Praha 1967, s. 8.

⁹³ Bohuslav Fuchs, *Nové zónování. Urbanistická tvorba životního prostředí z hlediska sídelního a krajinného*, Praha 1967, s. 11–12.

⁹⁴ Viz Gehl, *Život mezi budovami* (pozn. 80), s. 47.

⁹⁵ Otto Friedrich Bollnow, *Mensch und Raum*, Stuttgart 1963, s. 97.

⁹⁶ Viz Gehl, *Život mezi budovami* (pozn. 80), s. 91.

⁹⁷ Léon Krier, *Architektura. Volba nebo osud*, Praha 2001, s. 121.

představují samotnou podstatu fenoménu města.⁹⁸ Pro řadu obyvatel jsou soudě podle výsledků průzkumů důležité estetické hodnoty „městskosti“, určitá elegance či městský dekor, který novým obytným celkům scházel. Tato potřeba souvisí s psycho-estetickým vnímáním a s hodnocením prostředí a tím i se spokojeností v něm a identifikací s ním.⁹⁹ Problémem sídlištního prostoru je kromě absence ulic a náměstí rovněž to, že v něm neprobíhá žádná gradace, což není v souladu s lidským vnitřním schématem cesty a cíle.¹⁰⁰ Jak podotýká Otakar Nový, zrušení ulic a náměstí a především funkční dezintegrace zlikvidovaly společenskou identitu a univerzálnost měst. Správně upozorňuje rovněž na to, že důležitost cest nelze podceňovat, protože přímo určují emotivní naladění člověka v prostředí, jímž prochází. Na moderních sídlištích byly ulice nahrazeny pěšími zónami, které postrádají parter tradičních ulic.¹⁰¹ Navíc pro lidi slouží pouze jako trasa, jíž chodí do práce a z práce, ne jako místo přirozeného setkávání.¹⁰² Zásadní z hlediska tvorby obytného prostředí je, aby veřejná prostranství podněcovala sociální kontakty a aby se lidé naučili je využívat a žili na nich, měla by pro ně představovat přirozené prodloužení jejich obytného prostoru.¹⁰³ Sociální geografové upozorňují, že přítomnost míst k setkávání je nezbytná nejen ve významu čistě fyzického prostředí, ale hlavně v možnosti setkávání s ostatními lidmi, ať už při různých společenských příležitostech nebo v každodenním životě.¹⁰⁴

Důležité bylo v této souvislosti i řešení parteru, který přispíval k obývatelnosti celků a umožňoval navazovat sociální kontakty. Řada odborníků navrhuje oživit sídliště tím, že se bývalé kočárkárny přebudují na obchůdky a kavárny a oživí se tak přirozeným způsobem parter.¹⁰⁵ Parter je velké téma, jako příklad lze uvést řešení na Jižním Městě, kde se počítalo s tím, že bude vyhrazen autům a lidé se budou pohybovat v úrovni „plus jedna“. Tato dobově podmíněná myšlenka by nebyla ve svém základu tak špatná, ale v praxi vznikla jakýsi hybrid.

⁹⁸ Srov. např.: Christian Norberg-Schulz, *Genius loci*, Praha 1994, s. 59. Tezi, že zásadní problémy sídlišť vyplývají z toho, že tyto celky nemají znaky města, formuloval v diskusi například tehdejší starosta Městské části Praha 13 Petr Bratský, srov.: Míla Perglová, Kulatý stůl Architekta. O regeneraci pražských sídlišť, *Architekt XLIII*, 1997, č. 22, s. 54.

⁹⁹ Viz Helena Jarošová, J. Schlangerová, *Anketní průzkum návštěvníků výstavy o Jihozápadním Městě. Zpráva o výsledcích*, Praha 1976 (nepublikovaný rukopis), s. 5.

¹⁰⁰ Karel Schmeidler, Lepší život na sídlištích, *Psychologie dnes* 7, 2004, č. 8, s. 18.

¹⁰¹ O zapojení tradičních městských prvků v prostoru Jižního Města se ve své urbanistické studii z devadesátých let pokusili architekti Jan Sedlák, Ivan Plicka a Martin Sedlák. Chtěli propojit centra okruhem městských tříd, bulvárů. Realizace se bohužel nezdařila díky nezájmu investorů. Srov.: Karel Maier, Návrat na sídliště. Jižní Město, *Architekt LI*, 2005, č. 3, s. 26.

¹⁰² Otakar Nový, Řeč architektury, in: Halík – Kratochvíl – Nový (pozn. 34), s. 114.

¹⁰³ Josef Čančík, Život na dobré adrese. Architekt Ivan Plicka o perspektivě panelových sídlišť, *A2 III*, 2007, č. 4, 24. 1., s. 14. Plicka poukazuje na to, že ve Francii je zcela odlišná kultura využívání veřejných prostranství než u nás.

¹⁰⁴ Srov.: Petra Puldová – Světlá Zelendová, Charakter sociálního prostředí v lokalitách nové bytové výstavby – srovnání vnitřního města a suburbia, in: Klára Popková – Jiří Šmída, *Geodny Liberec 2008: výroční mezinárodní konference České geografické společnosti*, Liberec 2008, s. 54.

¹⁰⁵ Petr Švec, Sídlíštím chybějí ulice a náměstí, *Mladá fronta Dnes* 18, 2007, 19. 3., s. D3.

Obyvatelé musejí chodit nakupovat do patra a celkové vyznění prostoru je nepřátelské. Z původního záměru zbyly betonová monstra lávek, po nichž musejí kolemjdoucí šplhat do pater nákupních center. Důležitost tradičního parteru dokazuje i zájem současných obchodníků v této lokalitě o umístění obchodů a jiných podniků v parteru: to je předpoklad k vytvoření živoucí ulice.¹⁰⁶ Architekt Stanislav Fiala konstatoval, že „*pokud parter lidem nabídne potřebné funkce, tak ten jednoduchý, pochopitelný prostor začne vytvářet živné pole městskosti, a když se tam navíc podaří dostat trochu zeleně, stromů, které dělají vždycky příjemné prostředí, stín, vlhkost, pak tam lidi rádi spočinou*“.¹⁰⁷

V Československu došlo ke skutečnému posunu v představách o urbanistické kompozici nových obytných celků v osmdesátých letech. Architekti začali navrhovat mnohem sevřenější zástavbu, nižší obytné domy a „lidštější“ měřítko staveb i prostorů mezi nimi. Opět využívali tradiční městotvorné prvky, ulice, náměstí a zároveň se dále snažili zvýšit architektonickou úroveň paneláků. V rámci sídliště se propojovaly různé funkce, aby se zabránilo vzniku „nocleháren“. V projektech novějších pražských sídlišť se projevila různost jejich tvůrců, kteří vycházeli z dostupných technologií a snažili se při zachování co nejnižších nákladů vytvořit co nejkvalitnější obytné prostředí a dodat místu charakter.¹⁰⁸ Například celek Jihozápadního Města byl rozložen na poměrně velké, ale samostatné úseky, z nichž každý měl jiný charakter.¹⁰⁹

V současnosti je hlavním nástrojem tzv. regenerace sídlišť¹¹⁰ dodávání městských prvků, byť je to v rozporu s jejich původní koncepcí.¹¹¹ Základním cílem těchto snah je, aby prostor na sídlišťích nebyl pouhým okolím staveb, ale městským interiérem, místem v pravém slova smyslu.¹¹² Architekti, urbanisté, psychologové a sociologové se shodují v tom, že tradiční městská ulice je pro lidi atraktivní.¹¹³ Ulice oživená proudy lidí a různými ději je označována jako urbánní element proto, že hlavní uliční prostor je polyfunkční a kontrastuje s klidnými polosoukromými prostory uvnitř uzavřených bloků. Problematické je přílišné zobecnění a absolutizování tohoto stanoviska, protože každá extrémní pozice je škodlivá a ke

¹⁰⁶ Josef Čančík, Život na dobré adrese. Architekt Ivan Plicka o perspektivě panelových sídlišť, A2 III, 2007, č. 4, 24. 1., s. 14.

¹⁰⁷ Petr Kratochvíl, *Rozhovory s architekty 01*, Praha 2005, s. 39.

¹⁰⁸ Jiří Vančura – Benjamin Fragner, Vyhledky Prahy, *Technický magazín* XVII, 1984, č. 12, s. 27–29.

¹⁰⁹ Jak podotýká Pavel Halík, tento postup se v mnohem větším rozsahu využíval u nových francouzských měst. Viz Halík, *Architektonická avantgarda* (pozn. 52), s. 49.

¹¹⁰ Podrobněji se k problematice regenerace vrátíme ve třetí kapitole této práce.

¹¹¹ Důležitost typických městských prvků v nové městské zástavbě zdůrazňoval již Karel Honzík ve své koncepci města pro pěší provoz se společenským centrem v podobě náměstí.

¹¹² Viz Kratochvíl, *Moderní urbanismus* (pozn. 3), s. 4.

¹¹³ Skutečnost, že mentalitě člověka lépe odpovídá tradiční město s náměstími uličkami než řádky panelových domů zasazených v zeleni, byla různými průzkumy prokázána až v padesátých a šedesátých letech.

městu patří především rozmanitost, jak bylo konstatováno výše.¹¹⁴ Snaha za každou cenu unifikovat všechny čtvrti ve městě a dodávat jim stejný charakter je scestná. Fenomén tradiční ulice je spjat s určitými ekonomickými a sociálními podmínkami, které nejsou přenosné v čase ani prostoru.

V hodnocení sídlišť z tohoto hlediska se dají rozlišit tři hlavní proudy. Nejradikálnější část odborné veřejnosti konstatuje, že sídlištěm chybí rozměr města, a právě proto se s nimi nedá nic dělat: „*Technologie se postupně omezovala na použití velice stereotypní velkopanelové výstavby. Neúspěch panelové výstavby tkví především v urbanismu. Sídlíště, pokud nebyla situována v centru, byla velice rozvolněná; a právě to rozvolnění způsobovalo, že chyběl pocit města. Můj názor je, že z toho pro budoucí dobu vyplývá velké urbanistické poučení. Dneska se pokoušíme o takzvanou humanizaci sídlišť, ale je zřejmé, že právě z výše uvedených důvodů se humanizovat prakticky nedají.*“¹¹⁵ Část odborníků se domnívá, že vytvářením ulic a náměstí se život na sídlištích nezlepší, poukazují na to, že lidé by měli docenit specifika sídlišť a že „*léčba sídlišť Krierem, Gehlem a Sitem je totéž jako léčba chřipky popravou*“.¹¹⁶ I sociologové města zastávají toto stanovisko, domnívají se, že udělat ze sídlišť analogie starých městských čtvrtí nemůže fungovat.¹¹⁷ Využít lze jen některé inspirace jako například motiv polyfunkční ulice pro návrhy pěších zón na sídlištích. Převzít by se měl „*princip rozmanitosti prostorů, jejichž vzhledová různost je založena na různosti činností a životních procesů, které v nich probíhají*“.¹¹⁸ Tento názor samozřejmě má své oprávnění, výzkumy však prokázaly, že je to menšinové stanovisko a že obyvatelé většinou inklinují k přiblížení sídlištěm městům. Nepřehlédnutelný je opět rozpor mezi hodnocením lidí zvenčí a části odborné veřejnosti a obyvatel, na něž bude v rámci této práce upozorněno ještě několikrát.¹¹⁹

¹¹⁴ Srov.: Jane Jacobsová, *Smrt a život amerických velkoměst*, Praha 1975, s. 86.

¹¹⁵ Oldřich Ševčík – Petr Vorlík, Rozhovor s Marií Benešovou ze dne 27. 11. 2002, in: Petr Ulrich et al., *Šedesátá léta v architektuře očima pamětníků*, Praha 2006, s. 36–37.

¹¹⁶ Kazimír Krajewski, Rovnost, volnost, vítr, slunce, *Era* 21 3, 2003, č. 1, s. 47.

¹¹⁷ Názor sociologa Jiřího Musila, viz: Druhý život pro sídliště, *Era* 21 9, 2009, č. 1, s. 55.

¹¹⁸ Viz Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 125.

¹¹⁹ Vítězslav Procházka, Úroveň architektury nových obytných souborů, *Architektura ČSR* XLI, 1982, č. 4, s. 164.

1.1.4 Plánování a ztráta celistvosti

Problém sídlištního urbanismu jako specifické formy nespočívá v ní samotné, ale spíše v masovosti jejího užití v relativně krátkém časovém období.¹²⁰ Urbanisté a architekti se pokusili o nemožné: chtěli naplánovat život budoucích obyvatel obytných celků a vymyslet jeden univerzálně platný model pro všechny bez ohledu na lokální podmínky. Někteří kritici poukazují na to, že modernistické plány na vytvoření nových měst, v našem případě čtvrtí panelových sídlišť, selhaly. Rem Koolhaas označuje tento stav za „*alchymistický příslib modernismu – proměnit kvantitu v kvalitu prostřednictvím abstrakce a opakování*“, který se nepodařilo uskutečnit.¹²¹ Richard Sennet upozornil ve svých analýzách plánování moderních měst na to, že tzv. mřížka je výrazem snahy urbanistů organizovat život obyvatel a „ujařit“ vše, co by narušilo mechanickou geometrii jejich návrhů.¹²² Kladli důraz pouze na stavby ve velkém měřítku, města se rozvíjela značně nerovnoměrně, vzhledem k důrazu na výstavbu obytných domů nebyla věnována péče ostatním složkám života města, zanedbávala se včasná výstavba dopravních zařízení a technického vybavení, opožděvala se výstavba společenské vybavenosti.¹²³ Bytový problém se v řadě měst řešil výstavbou jediného velkého sídliště. Pravomoci přešly do vyšších rovin řízení, které o všem rozhodovaly, zatímco občané a architekti měli svázané ruce. Všechny prostředky byly vloženy do jednotné technické základny. Petr Kratochvíl použil pojmenování „*ztráta kontaktu plánu s reálným životem*“.¹²⁴ Ve skutečnosti by se nemělo pouze plánovat, ale spíše dotvářet to, co naplánované není a iniciovat příslušné procesy v daném místě.

Plánování bylo za socialismu chápáno jako pouhý průmět ekonomického plánování. Přitom se pozapomnělo na to, že „*se za pojmem „území“ nebo „prostor“ skrývá nesmírně složitá skutečnost sociálních struktur, vztahů, provozu domácností, preferencí lidí, jednoduše řečeno, bohatost života lidí*“.¹²⁵ Bohatost kulturního i sociálního života musela být nutně zjednodušena ve prospěch norem a ekonomických ukazatelů. Tento postup byl legitimní pouze v období poválečné obnovy, ve chvíli, kdy se ekonomická situace zlepšila a v souvislosti s tím začaly růst i nároky lidí, se ukázal být nedostatečný. Stejně tak nemohli projektanti sídlišť ani při nejlepší vůli navrhnout celky, které budou odpovídat potřebám

¹²⁰ Srov.: Daniela Grabmüllerová – Karel Maier, Naše sídliště a bytová politika, in: Bazac–Billaud, *Problematika* (pozn. 4), s. 87.

¹²¹ Rem Koolhaas, Co se to stalo urbanismu?, *Era* 21 11, 2011, č. 5, s. 20.

¹²² Richard Sennett, *The Conscience of the Eye: The Design and Social Life of Cities*, London 1993, s. 52.

¹²³ Jiří Voženílek, *Vývoj urbanismu*, Praha 1990, s. 213.

¹²⁴ Viz Kratochvíl, Moderní urbanismus (pozn. 3), s. 3.

¹²⁵ Viz Musil, Urbanizace (pozn. 84), s. 265.

všech obyvatel. Navíc v té době neměli dost sociologických dat o životě městských obyvatel a nemohli zohlednit sociologické proměny, jimiž společnost prošla. Celá řada nedostatků se pak ukázala až v praxi. Jiří Kroha k tomu poznamenal: „*Dochované historické výtvarné formy politicky a ideologicky opuštěných hodnot a vztahů v našem životním prostředí (mám na mysli architektonickou, stavební a urbanistickou výstavbu) v každodenní konfrontaci širokých lidových vrstev s neemocionální formou a funkční nekvalitou značné části naší socialistické výstavby vyvolávaly postupně více depresivní než život vzněcující aspekty.*“¹²⁶

Zachování celistvosti bylo důležité i na úrovni realizace konkrétních sídlišť, kdy jejich výsledná obytná kvalita do značné míry závisela na tom, zda se jejich autorům podařilo nebo nepodařilo udržet projekt „vcelku“. Pro ilustraci této teze lze uvést dva odlišné případy, pražské Jižní a Jihozápadní Město. Tyto celky měly hodně společných rysů, například podobný počet obyvatel, technologii panelové výstavby, vzdálenost od centra Prahy, kvalitní přírodu okolo a dopravu zajištěnou metrem. Odlišnosti lze dohledat v půdorysné a prostorové kompozici, v jednotné a rozdílné (případ Jižního Města) výšce hladiny zástavby, v počtu pracovních příležitostí (na Jihozápadním Městě jich bylo více), v řešení pěších a cyklistických tras a v době vzniku.¹²⁷ Situaci dokresluje výrok Jiřího Voženilka, tehdejšího hlavního architekta Prahy, adresovaný Ivo Obersteinovi poté, co tento architekt vyhrál v roce 1968 soutěž na urbanistické řešení Jihozápadního Města: „*Je dobře, že za tím jdeš, jinak bys to za čas nepoznal.*“¹²⁸ Na Jihozápadním Městě se pak opravdu podařilo udržet základní linii a postupně ji propracovávat. Jednotlivé čtvrti vznikaly postupně a měly odlišný charakter. Rezervní plochy pro nebytovou výstavbu se nezastavěly a centrální park nebyl zasypán. Povšimněme si i takového zdánlivého detailu, že jednotlivé čtvrti dostaly vlastní názvy, nejen čísla.¹²⁹ Vzhled obytných domů byl sice podobně jako na Jižním Městě poznamenán ukazatelem tzv. „pevné ceny za byt“,¹³⁰ podařilo se však prosadit rohovou sekci, která přinesla novou kvalitu pro prostorové řešení. Naproti tomu na Jižním Městě došlo k totálnímu rozpadu původní koncepce. Tento celek se stal obětí typizace, státních ukazatelů, státní

¹²⁶ Jiří Kroha, *Socialistická vazba městských sídel se životním prostředím*, in: Bohuslav Fuchs, *Nové zónování. Urbanistická tvorba životního prostředí z hlediska sídelního a krajinného*, Praha 1967, s. 86–87.

¹²⁷ Oldřich Kratochvíl, *Poslední vývoj urbanistického myšlení: srovnávací analýza projektů Jižního a Jihozápadního Města*, in: Bazac–Billaud, *Problematika* (pozn. 4), s. 67–68.

¹²⁸ Ivo Oberstein, *Návrat na sídliště. Jihozápadní Město*, *Architekt LI*, 2005, č. 3, s. 29.

¹²⁹ Srov.: Václav Valtr, *Návrat na sídliště. JM versus JHJM: dvě koncepce*, *Architekt LI*, 2005, č. 3, s. 56.

¹³⁰ Pevné ceny byly odvozeny z jednoho bytového domu na Jižním Městě a stanoveny roku 1974. Byly výhodné pro úředníky, kteří mohli kontrolovat ukazatele výstavby, pro architekty však znamenaly bariéru. Monotónní charakter mohli obměňovat maximálně jiným typem zábradlí nebo jiným pojetím vstupu do domu. Srov.: Jan Bočan – Milan Klíma – Martin Kotík – Ivo Oberstein – Milada Obersteinová – Tomáš Smetana – Václav Valtr, *Jihozápadní Město k roku 1982 v realizaci a přípravě*, *Architektura ČSR XLI*, 1982, č. 6, s. 243.

expertízy a neosobního přístupu k projektování. Jeho vzhled byl určen potřebami paneláren vyskladnit daný objem betonu. Původně bylo koncipováno jako „stroj na bydlení“ s konceptem teras, nad nimiž se rozkládaly drúzy obytných buněk. V podmínkách socialistického typizovaného stavebnictví však projekt pro svou náročnost neobstál. Z dnešního úhlu pohledu však lze říci, že paradoxně vznikl útvar, který bude možno postupně konvertovat na město a který má do budoucna velký rozvojový potenciál.¹³¹ Zajímavý rozdíl související s prostorovou strukturou lze najít i v tom, že název Jihozápadní Město se mezi lidmi nikdy neujal, zatímco pojmenování Jižní Město se běžně používá. Je to tím, že Jihozápadní Město se skládá z rozdílných čtvrtí, jež mají svá vlastní jména, což obyvatelům dává prostor používat spíše přesnější toponyma, zatímco Jižní Město je vnímáno jako jeden kompaktní celek.¹³²

1.1.5 Koncepce veřejného prostoru

Jasně definované prostory jsou základem každé obývatelné městské čtvrti. Na sídlištích však často vznikaly anonymní prostory kolem domů, které patřily všem i nikomu zároveň.¹³³ Takové prostory vedly k celé řadě negativních jevů, protože až tehdy, stane-li se veřejné prostranství přirozenou součástí obytné oblasti, je chráněno před vandalismem a kriminalitou.¹³⁴ Jak prokázal antropolog Edward T. Hall, člověk potřebuje k životu strukturovaný prostor. Podle něj existují „*fixní znaky prostoru*“,¹³⁵ které předurčují, jaká lidská činnost se v daném prostoru bude odehrávat. Místo, které poskytuje stabilitu a zakotvenost a s nímž se člověk může identifikovat, se stává ohniskem prostoru i významů, splňuje-li dvě podmínky: je-li vymezeno prostorově a má-li funkční náplň.¹³⁶

Veřejný prostor musí být vždy koncipován takovým způsobem, aby přilákal co nejvíce lidí k pobytu venku, protože platí zásada, že delší pobyt venku znamená oživení obytných

¹³¹ Martin Sedlák – Bohuslav Blažek, JM na křižovatce. Jižní Město nebo Jižní Slums, *Architekt* 39, 1993, č. 12, s. 6.

¹³² Laurent Bazac-Billaud, Jihozápadní město, Praha 13, Lužiny: několik zamyšlení nad zásadní otázkou pojmenování nevyhraněného prostoru, in: Zdeněk Uherek – Laurent Bazac-Billaud (edd.), *Slova města*, Praha 2000, s. 69.

¹³³ Viz Schmeidler, *Sociologie v architektonické* (pozn. 73), s. 139. Dodnes je veřejný prostor na některých sídlištích zanedbaný, často se jedná o ostrůvky nikoho na jinak exponovaných místech, například u stanic metra. Takové zdánlivé drobnosti mohou pokazit celkový dojem místních obyvatel i kolemjdoucích.

¹³⁴ Viz Gehl, *Život mezi budovami* (pozn. 80), s. 61.

¹³⁵ Edward T. Hall, *Silent Assumptions in Social Communication*, in: Robert Gutman (ed.), *People and Buildings*, New York, London, 1972, s. 135. Hallova studie byla poprvé publikována roku 1964.

¹³⁶ Viz Kratochvíl, *Moderní urbanismus* (pozn. 3), s. 4.

oblastí a městských prostorů.¹³⁷ Je důležité, aby nevznikala městská vakua, tedy prostředí nejen devastované, ale hlavně společensky „mrtvé“; tak se dá výstižně označit prostředí, kde lidé nemají důvod být, nenalézají tu rozptýlení, podněty, nemohou zde relaxovat, stručně řečeno, není to prostředí, které by je zaujalo a v němž by byli rádi.¹³⁸ Odborníci se domnívají, že krize veřejných prostorů souvisí s celkovou krizí městského životního stylu. Podobně jako bylo chybou předpokládat, že město bude fungovat, oddělí-li se v jeho rámci jednotlivé životní funkce a jeho skladba bude postavena na monofunkčních částech, bylo chybou domnívat se, že veřejný prostor má být jednotlivý. Důraz na jeho různorodost může významně zlepšit kvalitu urbánního prostředí. Jednou z charakteristik města je existence většího množství veřejných prostorů; odráží to dynamiku a atmosféru města. Různé sociální skupiny je využívají různě, ale všichni se s nimi mohou ztotožnit. Tyto prostory také utvářejí urbánní identitu.¹³⁹ Vztaženo na naše sídliště, z nichž většina má heterogenní složení obyvatelstva, je obzvlášť důležité podporovat interakce různorodých skupin obyvatel. V současnosti se bude důležitost veřejného prostoru v souvislosti s nárůstem podílu volného času zvyšovat.¹⁴⁰

Prostor musí umožňovat svobodnou volbu činností, ne determinovat pouze k jedné jediné.¹⁴¹ Městská struktura by měla být uspořádána tak, aby veřejné prostory byly nejdůležitějšími prvky napojenými na komunikace a všechny ostatní funkce byly rozmístěny nedaleko.¹⁴² Mezi domy by měly vznikat polouzavřené prostory. Tento koncept však nesmí být pouhou obdobou hlučné ulice a uzavřeného dvora v tradičním městě.¹⁴³

1.2 Dílčí shrnutí

Z toho, co bylo řečeno, je zřejmé, že při tvorbě obývatelného prostředí je potřeba dodržet několik základních principů. Za prvé rozvíjet rozmanité formy, pro každou konkrétní situaci hledat adekvátní řešení a hlavně rezignovat na hledání univerzálně platného receptu pro všechny podmínky. Za druhé uvažovat nedogmaticky a vždy brát ohled na budoucí obyvatele nové obytné čtvrti. A za třetí zachovat a zohlednit nepopíratelné klady nových

¹³⁷ Viz Gehl, *Život mezi budovami* (pozn. 80), s. 81.

¹³⁸ Jiří Kabele, Veřejné prostory, země všech a nikoho, *Umění a řemesla* XXVII, 1982, č. 1, s. 43, 45.

¹³⁹ Srov.: Alexandra Bitušíková, Mesto vo svetle udržateľnej diverzity: niekoľko poznámok k výskumu súčasného mesta, in: Slavomíra Ferenčuhová – Magdalena Hledíková – Lucie Galčanová – Barbora Vacková (edd.), *Město: Proměnlivá ne/samozřejmost*, Červený Kostelec – Brno, 2009, s. 40.

¹⁴⁰ Viz Hrůza, *Charty* (pozn. 30), s. 73.

¹⁴¹ Pavel Hnilička, *Sídelní kaše*, Brno 2005, s. 89.

¹⁴² Viz Gehl, *Život mezi budovami* (pozn. 80), s. 87.

¹⁴³ Jiří Musil – Hana Poláčková (edd.), *První celostátní diskuse o bydlení*, Praha 1962, s. 33–34.

obytných souborů.¹⁴⁴ Pokud je „*skutečné město koncentrací dějin měst, dějin ideálů, dějin napravovaných omylů, dějin komunikace mezi místy i mezi lidmi, koncentrací techniky věcí i techniky života do velké i malé přítomnosti*“¹⁴⁵ tak lze toto tvrzení vztáhnout i na panelová sídliště. Architekt Lábus vzpomíná, jak v určité době nešlo stavět z bloků, protože to nebylo moderní, pak zase nešlo stavět v řádkovém systému, protože to nebylo dostatečně městotvorné.¹⁴⁶ Christian Norberg-Schulz konstatoval, že za neobývatelností prostorů je i myšlenka „*mezinárodního stylu*“,¹⁴⁷ již lze shrnout následujícím způsobem: architekti dvacátých a třicátých let byli přesvědčeni, že moderní architektura má sledovat stejné principy všude na světě a neuznávali tudíž žádná regionální specifika,¹⁴⁸ přičemž zapomněli, že inspiraci lze nalézt i v takových věcech „*jako je škála a kvalita místního světla, tektonika vyvozená ze zvláštního konstrukčního způsobu anebo topografie daného místa*“.¹⁴⁹

Zajímavý je rozpor v hodnocení panelových sídlišť jejich obyvateli a lidmi zvenčí a částí odborníků. Zakladatelé moderní architektury toužili vytvořit zcela nový koncept města a to se jim soudě podle reakcí obyvatel zjištěných v různých průzkumech podařilo; jiní odborníci naproti tomu konstatovali, že se nové prostorové řešení nepodařilo naplnit.¹⁵⁰ Sémantické analýzy ukázaly, že většina respondentů nebyla schopna zařadit sídlištní prostředí do kategorie „*velkoměstské*“, „*maloměstské*“ nebo „*příměstské*“¹⁵¹ a vyjádřila tak nepřímou, že jde o zcela nový fenomén. Někteří citlivě reflektují protiklad velkorysosti venkovních prostor

¹⁴⁴ Vítězslav Procházka, Úroveň architektury nových obytných souborů, *Architektura ČSR* XLI, 1982, č. 4, s. 164.

¹⁴⁵ Výrok Miroslava Holuba. Viz Jirkalová – Skřivánek – Volf (pozn. 48), s. 5.

¹⁴⁶ Karolína Jirkalová – Jan Skřivánek, Rozhovor Karolíny Jirkalové a Jana Skřivánka s Ladislavem Lábusem, in: Jirkalová – Skřivánek – Volf (pozn. 48), s. 33.

¹⁴⁷ Srov.: Michael Raeburn et al., *Dějiny architektury*, Praha 1993, s. 263.

¹⁴⁸ Tuto skutečnost kritizuje například současný japonský architekt Tadao Ando. Tvrdí toto: „*Ale zdá se mi obtížné pokoušet se vyjádřit citlivost, zvyky, estetické vědomí, určitou kulturu a sociální tradice dané rasy prostřednictvím otevřeného, mezinárodního slovníku moderní architektury*.“ Kenneth Frampton, Kritický regionalismus: moderní architektura a kulturní identita, in: Rostislav Švácha (ed.), *Regionalismus a internacionalismus v soudobé architektuře*, Praha 1999, s. 30. Existence tohoto sborníku je navíc důkazem, že diskuse na toto téma dosud neskončila.

¹⁴⁹ Alexander Tzonis, Liane Lefaivre, Proč dnes kritický regionalismus? in: Rostislav Švácha (ed.), *Regionalismus a internacionalismus v soudobé architektuře*, Praha 1999, s. 48. Srov. též: Friedrich Achleitner, Region jako konstrukt? Regionalismus jako výmysl?, in: Rostislav Švácha (ed.): *Regionalismus a internacionalismus v soudobé architektuře*, Praha 1999, s. 61. Rovněž Achleitner charakterizuje architekturu jako „*konzervativní médium, zakotvené v nezaměnitelném místě*“. Srov. s teoriemi Karla Honzika zmíněnými v úvodu této práce.

¹⁵⁰ Michaela Brožová, Změny společnosti a koncepce bydlení, *Architektura a socio-demografické aspekty*, in: Ladislav Lábus (ed.), *Proměny architektury a urbanismu. Výzkumný záměr FA ČVUT v Praze*, Praha 2006, s. 4.

¹⁵¹ Jiří Musil uvádí, že pouze 42% respondentů z pražských sídlišť označilo jako velkoměstské, 33% jako maloměstské a 7,1% jako venkovské. Vysoké procento pak nebylo schopno toto prostředí označit vůbec. „*Velkoměstsky*“ na lidi působila výška budov, zatímco řešení veřejných prostorů a volných ploch považovali za odlišné od tradičního velkoměstského prostředí. Viz Musil, *Sociologie pro architektu* (pozn. 81), s. 107. Srov. též s výsledky výzkumů města Mostu, zmíněnými v této kapitole.

a stísněných bytů.¹⁵² Výzkumy dále ukázaly, že lidé přijali velké rozestupy mezi domy a kritizovali hustou zástavbu v centrech měst. Bylo tak paradoxní, že ve chvíli, kdy odborníci volali po kompaktnosti, obyvatelé v zásadě přijali principy moderní architektury.¹⁵³

1.3 Rozdíly mezi sídlišti

Hovořit o sídlišťích obecně¹⁵⁴ je značně problematické, protože se od sebe co do míry obývatelnosti značně odlišují. Při bližším pohledu na sídliště z kulturologického hlediska je zřejmé, že tyto rozdíly jsou opravdu zásadní, přestože odborníci mají velmi často tendenci kritizovat všechny nové obytné soubory bez ohledu na jejich nižší či vyšší kvalitativní úroveň a řada autorů odlišnosti odmítá vzít na vědomí, což dokládá například výrok „*taková sídliště je možno nalézt v každém větším městě. Liší se navzájem jen nepatrně – kvalitou provedení a velikostí*“.¹⁵⁵ Pokud odborníci mezi celky diferencují, pak většina z nich příznivěji hodnotí sídliště, která nenarušují ráz mateřského města nebo dokonce jeho centra, ale organicky navazují na jeho tkáň a upřednostňují menší celky oproti sídlištím postrádajícím lidské měřítko. Navíc zohledňují rozdíly v realizaci a v návrhu.¹⁵⁶

Rozdíly jsou prokazatelné nejen mezi jednotlivými generacemi sídlišť, ale i mezi jednotlivými celky postavenými ve stejné době. Proto se jich budou některá tvrzení, která jsou v této práci uvedena, týkat v rozdílné míře. Různá je jejich velikost, umístění vzhledem k okolnímu městu a jeho dynamika, vzdálenost ke zdrojům pracovních příležitostí, kvalita dopravy, atraktivita rekreačního zázemí, období výstavby, typ použité panelové technologie, výška zástavby, sociální složení obyvatel a také „*iniciativa, nápaditost a obratnost místních*

¹⁵² Petr Volf, Panelák je panelák je panelák, *Magazín Víkend, Příloha Hospodářských novin*, 2010, č. 42, 22. 10., s. 28–29. Jeden z nejvýraznějších malířů generace sedmdesátých let Josef Bolf vyrostl na Jižním Městě a přiznává, že ho tato „*zvrácená architektura*“ svým způsobem přitahuje, protože „*vždycky jde vlastně proti jejím obyvatelům, utlačuje je a ovlivňuje. Nepůsobí tak, že je stavěná pro lidi, ale spíše proti nim.*“

¹⁵³ Jiří Musil, Výsledky společenského hodnocení nových obytných souborů, *Architektura ČSR* XLI, 1982, č. 4, s. 176.

¹⁵⁴ Pro představu uvedme, že v Praze bylo v letech 1946–1990 z celkového objemu výstavby dokončeno celých 60% panelových domů (zhruba 8 tisíc domů) se 186 tisíci byty (76% bytů z celkového počtu v tomto období). Srov.: Milan Kučera, Charakteristiky vybraných pražských sídlišť – demografická specifika sídliště Lužiny (Jihozápadní Město), in: Bazac–Billaud, *Problematika* (pozn. 4), s. 53.

¹⁵⁵ Viz Jan Těšitel – Drahomíra Kušová – Michael Bartoš, Potřeba přírodních prvků v prostředí města. Případová studie města Tábor, <http://uke.sav.sk/zp/2001/zp4/tesitel.htm>, vyhledáno 13. 12. 2011. Srov.: Vítězslav Procházka, Úroveň architektury nových obytných souborů, *Architektura ČSR* XLI, 1982, č. 4, s. 163. Srov. též: Lucie Zadražilová, Život v pražských králíkárnách: sonda do současného vývoje panelových sídlišť, *Era* 21 9, 2009, č. 1, s. 14.

¹⁵⁶ Za všechny jmenujme Ladislava Lábuse, Tomáše Brixu či Vítězslavu Rothbauerovou. Srov.: Anketa, *Architekt* XLIII, 1997, č. 22, s. 50–53.

politiků a aktivistů“.¹⁵⁷ Z našeho úhlu pohledu se však jedná především to, co architekt Jan Sedlák nazývá „*individuální urbánní kvalita prostředí*“.¹⁵⁸ Na některých sídlištích je vidět, že byla postavena jen proto, aby lidé měli kde bydlet; takové celky nepřinášejí svému okolí ani obyvatelům žádnou přidanou hodnotu. Na jiných se naproti tomu časem vytvořil poměrně silný „genius loci“. V koncepcích těchto sídlišť byly zohledněny obecné principy stavby měst a dá se říci, že své obyvatele nějakým způsobem obohacují. Obecně řečeno, starší sídelní celky, jejichž koncepce ještě nebyla plně podřízena diktátu průmyslové výroby a budovy nepostrádaly určitý řemeslný detail, jsou dodnes vyhledávány jako dobře obývatelné čtvrti.¹⁵⁹ Odborníci a současní obyvatelé těchto souborů nacházejí na bydlení v nich mnoho pozitiv, analýzy prokázaly dobré urbanistické založení sídlištního prostoru, vysoký podíl kvalitních ploch veřejného prostoru i dobře založené a funkční plochy zeleně.¹⁶⁰ Tato skutečnost zrcadlí širší politické a kulturní souvislosti, protože šedesátá léta jsou vnímána jako „*zvláštní desetiletí mezi perzekucí padesátých let a normalizací let sedmdesátých*. Václav Havel charakterizoval tuto dobu jako období nenápadného posouvání možností“.¹⁶¹

Spolehlivým měřítkem kvality obytného prostředí jednotlivých sídlišť je celková spokojenost obyvatel s místem bydliště, o které bude podrobněji řeč ve třetí kapitole. Mezi základní sledované faktory v průzkumech vztahujících se ke kvalitě obytného prostředí patří kromě jiných i spokojenost s výhledem z okna, s úpravou zeleně, s architekturou, se vzhledem domů či se vzdáleností do parku, obchodu nebo k dopravnímu spojení do centra města.¹⁶² Podle některých autorů nabízela velká část sídlišť budovaných v šedesátých letech nový prostorový zážitek díky tomu, že zavrhl tradiční městský urbanismus a „*přináší půdorysnou ornamentální volného – výtvarného zastavění, které v horizontální modulaci dosahuje působivosti (...)*“.¹⁶³ Doplňme, že tuto charakteristiku lze vztáhnout i na celky navržené na konci šedesátých let 20. století s velkorysou urbanistickou koncepcí (například Jihozápadní Město), kdy byl aktuální koncept zohledňující v jisté míře lokální danosti a tehdejší mezinárodní trendy.¹⁶⁴

¹⁵⁷ Viz Illner (pozn. 57), s. 8.

¹⁵⁸ Jan Skřivánek – Karolina Jirkalová, Rozhovor Jana Skřivánka a Karolíny Jirkalové s Janem Sedlákem, Kdyby urbanisté žili tři sta let, in: Jirkalová – Skřivánek – Volf (pozn. 48), s. 85. Jiným tématem s odlišnými důsledky pro obytné prostředí, jemuž lze nelze vzhledem k rozsahu této práce věnovat více pozornosti, je necitlivá výstavba mnohaposlažných paneláků v malých městech a střediskových obcích. Viz Alois Slepíčka, Některé společenské aspekty přetváření našich sídel a krajiny, *Architektura ČSR* XLVIII, 1989, č. 4, s. 87.

¹⁵⁹ Viz *Celoměstská koncepce* (pozn. 20), b. s.

¹⁶⁰ Taťána Štědrá (ed.), *Analýza regenerace pražských panelových sídlišť*, Praha 2001, b. s.

¹⁶¹ Viktor Rudiš, 60. léta: Začátek a konec, in: Jirkalová – Novotná – Steinbachová (pozn. 75), s. 61.

¹⁶² Viz Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 284–285.

¹⁶³ Kazimír Krajewski, Rovnost, volnost, vítr, slunce, *Era* 21 3, 2003, č. 1, s. 44.

¹⁶⁴ Viz Hexner (pozn. 31), s. 79.

Různý charakter našich sídlišť odráží i demografické studie, předpovídající jejich možný budoucí vývoj. Některá sídliště jsou vyhovující, jiná potřebují nápravu.¹⁶⁵ Podle aktuální studie, jejímiž autory jsou urbánní geografové, lze rozlišit tři skupiny nových obytných celků s rozdílným potenciálem do budoucnosti: za prvé sídliště s dobrými vyhlídkami, kam patří většina velkoměstských sídlišť, v nichž je zachována smíšená skladba obyvatelstva.¹⁶⁶ Za druhé existují sídliště „na křižovatce mezi regenerací a degradací“; zde se vzájemně odlišují celky, které jsou v blízkosti větších měst a jejich center od celků ve městech v regionech s velkou nezaměstnaností. Konečně třetí skupina sídlišť s koncentrací mnoha sociálních problémů je téměř bez naděje na zlepšení a předpokládá se u ní vývoj směrem ke „slumizaci“.¹⁶⁷ V rámci Prahy je pak zřejmé, že celky vyšší kvality z konce padesátých let, některé ze šedesátých let a ty ze začátku let devadesátých s domy s nižšími podlažími budou místem k bydlení s vysokou cenou bytů a cenami pozemků. Naproti tomu rozsáhlé celky ze sedmdesátých let s vysokými hustotami zalidnění a vysokými náklady na údržbu a rekonstrukci mají situaci složitější.¹⁶⁸ Horší dopravní dostupnost celků zpravidla zapříčinila jejich nižší obytnou kvalitu. Také tvarově složitější sídliště s nepravidelným půdorysem mívají menší potenciál pro další rozvoj, protože neumožňují dostavby ani obměny.¹⁶⁹

Jak konstatoval Karel Maier, sociální profilaci sídlišť na „lepší“ a „horší“ lze zabránit jen stěží a navíc to *“není to přirozené a není to snad ani žádoucí. Sociálním rozrůzněním v důsledku profilace se sídliště stanou stejně diferencovanými částmi měst, jako je tomu ve starších čtvrtích. Bylo by však velmi žádoucí udržet tuto profilaci v určitých mezích, aby se ze žádných sídlišť nestala ghetta – sociální, etnická či jakákoli jiná.”*¹⁷⁰

Tuto skutečnost potvrzují v rámci evropských celků rovněž nové průzkumy již zmíněných autorů Musterda, van Kempena a Rowlandse. Zdůraznili, že panelová sídliště v Evropě mají různý charakter, různé obyvatele, různé pozice na trhu s nemovitostmi, různé funkce, jinak je přijímají jejich obyvatelé a jinak lidé zvenčí, jsou rozdílně umístěné, mají za sebou různou historii a patří do jiného kontextu.¹⁷¹

¹⁶⁵ Deborah Stevenson, *Cities and Urban Cultures*, Maidenhead – Berkshire 2003, s. 274.

¹⁶⁶ K této problematice se ještě podrobněji vrátíme ve třetí kapitole této práce.

¹⁶⁷ Jana Temelová – Jakub Novák – Martin Ouředníček – Petra Puldová, Budou česká sídliště místy bydlení chudých?, *Era* 21 9, 2009, č. 1, s. 54.

¹⁶⁸ Viz Schmeidler, Lepší život (pozn. 100), s. 19.

¹⁶⁹ Jan Skřivánek – Karolina Jirkalová, Rozhovor Jana Skřivánka a Karolíny Jirkalové s Janem Sedlákem, Kdyby urbanisté žili tři sta let, in: Jirkalová – Skřivánek – Volf (pozn. 48), s. 85.

¹⁷⁰ Karel Maier, Od oprav domů ke kvalitnějšímu bydlení, *REALIT* 15, 2008, č. 4, s. 19.

¹⁷¹ Srov.: Sako Musterd – Ronald van Kempen – Rob Rowlands, Mass Housing Estates on Different Tracks: An Introduction to the Book, in: Rob Rowlands – Sako Musterd – Ronald van Kempen (edd.), *Mass Housing in Europe. Multiple Faces of Development, Change and Response*, Basingstoke – New York, 2009, s. 1.

V této souvislosti je třeba připomenout jeden fakt, který bude zmíněn ještě vícekrát v různých souvislostech. Jedná se o rozdílné vnímání stejných míst různými lidmi. Také z této pozice lze totiž interpretovat rozdíly mezi sídlišti. Kanadský geograf Edward Relph rozlišil tzv. „insidery“ a „outsidery“ zastupující dva přístupy k identitě s místem. Zatímco pro „outsidera“ je obtížné „identitu místa“ v uniformně se jevícím sídlištním prostředí rozkrýt, „insider“, který místo interiorizoval prostřednictvím intenzivních sociálních zážitků, zde může nabýt „identity s místem“. Dodejme, že z fenomenologického úhlu pohledu představují přístup „insidera“ a „outsidera“ základní protiklady lidského života a díky různým kombinacím a intenzitě těchto dvou pólů dostávají různá místa různé identity pro různé jedince a skupiny a lidský zážitek se pohybuje na škále pocitů, názorů, atmosféry a aktivit.¹⁷² Podobně vysvětluje pluralitu města Marc Augé: *„město má dějiny a osobnost: někteří jednotlivci se v něm poznávají a tato kolektivní identifikace není v rozporu s konkrétními vztahy, které může mít k městu každý člověk. Město je pluralitní, zároveň proto, že je tvořeno mnoha čtvrtěmi, a proto, že existuje konkrétně v představách a vzpomínkách každého z těch, kdo v něm žijí, nebo kdo v něm byli.“*¹⁷³ Z hlediska našeho přístupu je důležité uznání faktu plurality města, která obhájí existenci čtvrtí různého charakteru, tedy i panelových sídlišť.

1.4 Kritika panelových sídlišť

Velké obytné soubory se stavěly od padesátých let 20. století do poloviny devadesátých let, tedy ještě těsně po listopadové revoluci v roce 1989, a to s řadou chyb, které jim byly od sedmdesátých let vytýkány.¹⁷⁴ Zmíněný typ výstavby měl všude v Evropě stejné ideologické kořeny, připomeňme, že již meziválečná avantgarda měla mezinárodní charakter. Myšlenky Le Corbusiera našly své uplatnění po druhé světové válce v situaci poválečné obnovy. Ve všech zemích byl hlavním aktérem stát, který uspokojoval sociální potřebu bydlení, poválečné zprůmyslnění stavebnictví je považováno za jeden ze společných charakteristických rysů poválečné výstavby, nicméně v konkrétních zemích se podoba celků odlišovala a výstavba probíhala s různou intenzitou a délkou trvání.¹⁷⁵ V západní Evropě se panelová sídliště s výškovými budovami stavěla v poměrně krátkém

¹⁷² David Seamon – Jacob Sowers, Place and Placelessness, Edward Relph, in: Phill Hubbard – Rob Kitchin – Gill Vallentine (edd.), Key Texts in Human Geography, London 2008, s. 45. Relphova studie je z roku 1976.

¹⁷³ Marc Augé, Antropologie současných světů, Brno 1999, s. 111.

¹⁷⁴ Nejnižší přírůstek bytů byl zaznamenán v letech 1991–2001, kdy končila hromadná prefabrikovaná výstavba.

¹⁷⁵ Viz Musil, Urbanizace (pozn. 84), s. 274. Panelová sídliště se stavěla i například ve Francii, v SRN nebo ve Švédsku, také v Rakousku nebo Holandsku.

období po druhé světové válce v období poválečného „baby boomu“ a byla primárně určena pro ty, kteří málo vydělávali.¹⁷⁶ Domov zde našlo mnoho rodin s malými dětmi. Postupně však děti dorůstaly, jejich rodiče stárli a ti, kdo si to mohli dovolit, se odstěhovali do nově budovaných atraktivnějších lokalit. Do uvolněných bytů se nastěhovaly nízkopříjmové domácnosti a příslušníci etnických menšin; začal postupný úpadek sídlišť a od poloviny sedmdesátých let se od jejich výstavby upustilo úplně.¹⁷⁷ Vzhledem k sociálnímu charakteru těchto celků jsou i problémy odlišné, souvisejí s koncentrací obyvatel s nižšími příjmy a imigranty, s problematikou bezpečnosti, zaměstnanosti a vzdělávání.

Na rozdíl od ciziny se u nás začaly tyto celky budovat o něco málo později pod vedením socialistické vlády a měly monopol, téměř třicet let byly převládající formou stavby bytů ve městech, v roce 1970 tvořila panelová výstavba 90,1% všech nových bytů v bytových domech a roku 1985 to bylo dokonce celých 98,8%.¹⁷⁸ Konec jejich výstavby souvisel s pádem komunistického režimu, některé rozestavěné celky se dokončovaly ještě v polovině let devadesátých, takže se oproti podobným celkům v západní a severní Evropě stavěla o deset až třicet let déle. Důvod této odlišnosti vystihl francouzský politolog, sociolog a filosof Raymond Aron, který poukázal na to, že v západních společnostech mohli svobodně uvažující odborníci přes nezávislá média lépe ovlivňovat mínění mas a díky tomu lépe a rychleji fungovaly zpětné vazby, které umožnily korigovat chyby obsažené i v nejgeniálněji vypadajících koncepcích a vizích.¹⁷⁹

V teoretické rovině se u nás o špatné urbanistické skladbě nových obytných souborů diskutovalo již od šedesátých let a řada kritiků přicházela s alternativními koncepty. Časově se nástup kritiky shodoval se zahraničím, kde v šedesátých a na začátku sedmdesátých let začala panelová technologie ustupovat a výstavba velkých obytných celků „na zelené louce“ byla eliminována, protože se proti ní postavilo veřejné mínění. Výstavba se vrátila do intravilánu měst. Tamní architekti se přiklonili k myšlence reprodukovat kvality společenského života opakováním historicky prověřených forem, ulic a náměstí v rámci nové zástavby. Bez návaznosti na celkovou kompozici města však nevzniklo příjemné prostředí. Dalším krokem ke zlepšení obytného prostředí pak bylo experimentování s architekturou jako takovou.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Podle kritiků, například Jane Jacobsové, to bylo vítězství ideologie nad lokálními hodnotami a životními způsoby.

¹⁷⁷ Blíže viz Sako Musterd – Ronald van Kempen – Rob Rowlands, *Mass Housing Estates on Different Tracks: An Introduction to the Book*, in: Rowlands – Musterd – van Kempen (pozn. 171), s. 14.

¹⁷⁸ Viz Illner (pozn. 57), s. 6.

¹⁷⁹ Srov.: Raymond Aron, *Dix-huit Leçons sur la Société Industrielle*, Paris 1962, s. 361. Srov. též: Bohuslav Blažek, *Venkov, města, média*, Praha 1998, 181.

¹⁸⁰ Martin Sedlák, *Sto let vývoje sídliště*, *Architekt XLIII*, 1997, č. 22, s. 15.

U nás nastoupila vlna kritiky na konci sedmdesátých let a kulminovala v první polovině osmdesátých let v souvislosti s dostavbou pražského Jižního Města.¹⁸¹ V té době veřejné mínění prakticky neexistovalo a panelová technologie omezená na sortiment několika málo panelů dobře korespondovala s centrálně řízenou ekonomikou; dobře se plánovalo a kontrolovalo.¹⁸² Zvláštností vývoje u nás je absence návratů k tradičním formám města v sedmdesátých letech: forma nových sídlišť, celých měst, zůstává stejná jako v padesátých letech v duchu „*mondrianovského neoplasticismu*“, který někteří odborníci považují za „*projev slohové čistoty a logický důsledek volné zástavby*“.¹⁸³ Snaha o tvarové obohacení přišla u nás až v osmdesátých letech, především u veřejných budov. Zatímco na západě se možnosti sídlištní zástavby prostě vyčerpaly, u nás byla sídliště spojena s politickou situací a s nenáviděnou nutností, přičemž alternativní nabídky bydlení téměř neexistovaly. Podívejme se blíže na to, co především se kritizovalo a jaký byl vývoj kritiky po obsahové stránce.

Již ve druhé polovině padesátých let prokázaly výsledky průzkumů nových sídlišť,¹⁸⁴ že obyvatelé byli nejčastěji nespokojeni se dvěma okruhy problémů: jednak s opomíjením zeleně, která měla dotvářet obytné prostředí a jednak s monotónními bloky domů stejného typu, výšky a barvy. V šedesátých letech šlo o nedokončenost a neupravenost celků,¹⁸⁵ v sedmdesátých o jejich monotónnost a nedostatečné vybavení službami, až v osmdesátých letech začala „být na mušce“ samotná koncepce sídlišť.¹⁸⁶ Kritika vypadala v tomto období následovně: „*Hromadná bytová výstavba ovlivnila snad nejvíce kompoziční možnosti měst a to jak v celku, tak i v detailu. Stále se zvyšující počet podlaží obytných budov změnil v dálkových pohledech jejich někdejší výraznou siluetu. Obvyklá pravidelnost půdorysu nových obytných souborů, opakování stejných subjektů a malá členitost fasád byla hlavní příčinou monotónnosti nově budovaného městského interiéru. Volně stojící domy se schematickým pojatým parterem nevytvářely ani tradiční ulici, ani dvorní prostory. Nedostatek ukončujícího urbanistického detailu, často chybějící vybavení a někdy nahodilé uspořádání zelených ploch nemohlo vzbudit dostatečný pocit intimnosti a útulnosti*

¹⁸¹ Viz Halík, Architektonická avantgarda (pozn. 52), s. 45.

¹⁸² Alexander Lukeš, Vzkřísíme naše zatracovaná sídliště?, <http://www.nase-rodina.cz/article.php?clanek=698>, vyhledáno 27. 4. 2010.

¹⁸³ Martin Sedlák, Sto let vývoje sídliště, *Architekt XLIII*, 1997, č. 22, s. 15.

¹⁸⁴ Srov.: Výhledové směry bydlení, Zpravodaj VÚVA, *Architektura ČSSR XIX*, č. 8, 1960, s. 576.

¹⁸⁵ V šedesátých letech konstatovala část mladých architektů, že nepodnětné prostředí působí na člověka demotivačně: „*Když se člověk nastěhuje do špatného prostředí, klesá postupem doby jeho životní aktivita a všechno ostatní. Když po zaměstnání vystoupí z přeplněné tramvaje a pak šlápne při každém druhém kroku do bláta, doma si lehne a na všechno se vykašle.*“ Ludvík Veselý, Člověk mezi stavbami, *Literární noviny XIII*, 1964, č. 3, 18. 1., s. 1.

¹⁸⁶ Daniela Grabmüllerová, Karel Maier, Naše sídliště a bytová politika, in: Bazac–Billaud, *Problematika* (pozn. 4), s. 88.

venkovního obytného prostředí.“¹⁸⁷ V osmdesátých letech byla nová výstavba podrobena vlně kritiky. Volalo se po potlačení nadměrné segregace funkcí na území celků, po větší polyfunkčnosti obytné zóny, hledala se nová urbanita zahuštěním výstavby, měla se zlepšovat komunikace mezi lidmi a dodat znovu význam veřejným prostorům.¹⁸⁸ I v zahraničí se objevovaly reakce, často označované jako „krize sídlišť“, šlo však o to, že jednostranné odsouzení východisek, z nichž tento typ výstavby vycházel, tedy principů Athénské charty, by nebylo správné. Bylo spíše zapotřebí objektivnější analýzy kladů a záporů, které s sebou přinesla. Začaly se hledat nové cesty, jak utvářet tyto soubory, aby se odstranily zásadní funkční nedostatky i nedostatky v kvalitě obytného prostředí. Na druhou stranu šlo o zachování sociálně progresivních principů, z nichž socialistická výstavba vycházela.

Téměř shodně byla sídlištní negativa definována i na začátku devadesátých let, kdy se poukazovalo na nevyhovující funkční řešení (špatné dopravní spojení s městem, absence pracovních příležitostí, nedostatečné občanské vybavení, hlavně pro volný čas), urbanistické řešení (uniformní, stereotypní, monotónní, bez řádu, krajina byla respektována jen výjimečně, uliční síť nemá zapamatovatelné schéma, chybějí náměstí, místa společenského setkání), architektonické řešení (nevhodné měřítko a chudý architektonický výraz mnohaposlaňkových bytových objektů i objektů občanského vybavení a anonymní prostory mezi nimi, špatně řešený parter), dispoziční řešení (byty s poměrně vysokým technickým standardem, ale malým plošným standardem, ale i špatná dispozice objektů občanských zařízení, realizovaných podle typových projektů bez ohledu na konkrétní urbanistickou situaci), stavební řešení (panelová technologie je komplikací z hlediska projektantů i uživatelů) a konečně nepříznivé estetické vyznění ve smyslu monotónnosti a uniformity. Psychologové analyzovali špatný vliv nepřívětivého prostředí na duševní zdraví lidí, na kvalitu sociálních vztahů a na pracovní výkon.¹⁸⁹ Pracovalo se rovněž s předpokladem, že ideově výtvarné složky města působí na duchovní aktivitu lidí a pomáhají jim identifikovat se s městem, čímž přispívají k vytvoření pocitu domova; nové obytné soubory měly podle kritiků tyto vlastnosti jen výjimečně.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Vladimír Matoušek et al., *Dosavadní vývoj a tendence rozvoje sídel v ČSSR*, Brno 1986, s. 306–307.

¹⁸⁸ Srov.: Jiří Musil, Zhodnocení poválečné sídlištní výstavby v ČSR – cíle, zaměření a metody, *Architektura ČSR* XLI, 1982, č. 4, s. 155.

¹⁸⁹ Alena Mansfeldová, K problematice regenerace poválečných sídlišť, *Výstavba a architektura* XXXVI, 1990, č. 1, s. 25. Bohuslav Blažek shrnul sídlištní negativa podobně a to následujícím způsobem: monofunkční noclehárny, bez přirozeného centra, bez parteru, ulic a náměstí, kde by se lidé mohli setkávat, absence lidského měřítka a drobné architektury a neosobitost, s níž se lidé nemohou identifikovat. Srov.: Bohuslav Blažek, *Venkov, města, média*, Praha 1998, s. 181–183.

¹⁹⁰ Jde o to, že obytné prostředí vytvářené výstavbou rodinných domků v sobě neslo mnohem více architektonických a urbanistických znaků, které u obyvatel vytvářejí pocit domova, především podmínky pro identifikaci obyvatel s místem, kde žije, pro pozitivní emocionální působení nebo

Je důležité rozlišovat dva okruhy sídlištních problémů: trvalé a přechodné.¹⁹¹ Trvalé souvisely především s rozpracováním zásad Athénské charty v podmínkách reálného socialismu. Dočasné problémy byly zapříčiněny rychlou výstavbou nových obytných celků a jejich uvedením do provozu a také s podceněním znalosti skutečného života obyvatel. V rychlosti výstavby se rovněž odrážela nemožnost korigovat chyby, které postupně vyplývaly na povrch.

umožňuje nejrozumnější činnosti. Srov.: Michal Beneš, Problém významu – hodnoty „domov“ z hlediska sémiotiky architektury, Zpravodaj VÚVA, *Architektura ČSR* XLI, 1982, č. 6, s. 286.

¹⁹¹ Viz Musil, Urbanizace (pozn. 84), s. 285.

2 Podoba prostoru na našich panelových sídlištích

Při uvažování o podobě prostoru na sídlištích vycházíme z pěti kritérií obývatelného prostředí, která jsme vymezili v úvodu této práce v souladu s koncepcí Karla Honzíka a pomocí kterých chceme ukázat specifika těchto obytných souborů ve srovnání s tradičním městem. Naplnění všech uvedených kritérií ještě není zárukou dobře obývatelného celku, protože každé sídliště je trochu jiné a místní specifika mají na výslednou podobu a „vyznění“ zásadní vliv stejně jako sociální faktor, o němž bude řeč ve třetí kapitole.

2.1 Potřeba přírodních prvků: soulad s okolní krajinou a zeleň na sídlištích

Přitažlivost každé městské čtvrti je přímo úměrná kvalitě životního prostředí v ní.¹⁹² Každé město i každá městská čtvrť vznikly v konkrétní přírodní krajině a ta dále ovlivňuje jeho utváření, podobu i genia loci.¹⁹³ Každý architektonický prostor se ustavuje jako vztah krajiny–stavby a autora–obyvatele. Architekt by měl vždy vycházet z povahy přírodního i kulturního prostředí a vžít se do možného jednání budoucích obyvatel domu. *„Rozvažování o krajině, orientaci člověka v prostředích s různým charakterem, o intencích, pocitech a jednáních budoucích obyvatel vede architekta k navrhování zformulovaných (rozvržených, komponovaných, opracovaných), ale ne zcela determinovaných prostor, které kromě místnosti (prostory) s definovaným charakterem i obytnou a estetickou funkcí, obsahují také prostor, který je s ohledem na obytné a estetické možnosti relativně volně ztvárněný.“*¹⁹⁴ Předpokladem správného založení obytného celku je využití rozmanitých podmínek staveniště, jako je reliéf terénu, vzrostlá zeleň, vodní toky či plochy. Lze konstatovat, že kdyby byl tento předpoklad v období výstavby velkých obytných souborů zachován, byla by jejich kvalita nesrovnatelně vyšší a zástavba působila různorodě, a to i v případě sériové výroby objektů.¹⁹⁵

¹⁹² Jiří Musil, Problémy velkoměsta, *Výstavba a architektura* XIV, 1968, č. 7, s. 17.

¹⁹³ Magdalena Hledíková, Několik environmentálních pohledů na město, in: Ferenčuhová – Hledíková – Galčanová – Vacková (pozn. 139), s. 88.

¹⁹⁴ Ivan M. Havel – Monika Mitášová, Prostor prožívaný jako prostor k jednání, in: Michal Ajvaz – Ivan M. Havel – Monika Mitášová (edd.), *Prostor a jeho člověk*, Praha 2004, s. 209, 218.

¹⁹⁵ Srov.: Jiří Musil – Hana Poláčková (edd.), *První celostátní diskuse o bydlení*, Praha 1962, s. 35.

2.1.1 Soulad s okolní krajinou

Bydlení v zeleni patřilo k hlavním premisám moderního urbanismu, protože je zřejmé, že krajina dotváří identitu člověka a napomáhá pocitu příslušnosti k místu, rozhodující roli hrála i hygienická hlediska. Na začátku šedesátých let přišel s myšlenkou propojení města a jeho okolí Otakar Kuča, který tvrdil, že „obytná zahrada nekončí na obvodu sídliště. Zeleň v okolí měst vedle nejrůznějších ekonomických funkcí slouží i účelům rekreačním.“¹⁹⁶ Na začátku sedmdesátých let navázal na své „meziválečné úvahy“ Ladislav Žák a prosazoval otevření se městských prostor volné venkovské krajině a přírodě, která město obklopuje.¹⁹⁷ Současná literární teoretička a spisovatelka Daniela Hodrová chápe město jako text a připomíná, že „rozumějící četba a citlivé psaní architektů i obyvatel jsou součástí dialogu, který čtenáři-pisatelé svými texty nebo korekturami vedou s ostatními texty, s Textem města a s okolní krajinou. V místech, kde k podobnému dialogu nedochází, kde psaní nepředcházelo rozumějící čtení prostoru, textů už do něj vepsaných, tam bývá Text města zkomolen.“¹⁹⁸ Tato teorie se dá vztáhnout i na ta panelová sídliště, která nebyla postavena v souladu s okolní krajinou a jsou často vnímána jako cizorodé součásti města. Vývoj panelové výstavby z hlediska umístění v krajině je dobře vidět na příkladu Prahy. Když se po druhé světové válce v souvislosti s nutností postavit co nejvíce bytů dostavěla sídliště, započatá na konci první republiky (v Břevnově nebo ve Vršovicích), hledaly se tzv. urbanistické proluky. První menší celky byly zasazeny do organismu města, například strašnická Solidarita¹⁹⁹ nebo v Kobylisích sídliště Hornátecká. Pak nastala éra malých sídlišť jako byl Jarov nebo Chmelnice na Žižkově. Poslední volné plochy mezi radiálami byly zastavěny v letech 1957–1962 většími celky (sídlíště Antala Staška v Krči, Nové Malešice, Petřiny a Červený vrch) a sídlišti s panelovými domy s velkorozponovými konstrukcemi, což byla například Invalidovna, Pankrác I, II, III nebo Michelská. V oblasti Krče a Pankráce tak vzniklo první prozatím ještě neintegrované seskupení sídlišť.²⁰⁰ Tyto celky spolu s dalšími (Spořilov či Zahradní Město) navázaly na dříve rozestavěnou obytnou čtvrť a doplnily občanskou vybavenost staré zástavby. Již na přelomu padesátých a šedesátých let se tyto prostorové možnosti vyčerpaly. Směr výstavby se logicky začal přesouvat dále od města, na volné

¹⁹⁶ Otakar Kuča, Obytná zahrada, *Domov I*, 1960, č. 3, s. 15.

¹⁹⁷ Srov. Ladislav Žák, Obytná krajina vstupuje do měst, *Československý architekt* XVII, 1971, č. 17, s. 4.

¹⁹⁸ Daniela Hodrová, *Citlivé město. Eseje z mytopoetiky*, Praha 2006, s. 41.

¹⁹⁹ Sídlíště Solidarita je dnes odborníky považováno za „příklad funkcionalistického urbanismu lidského měřítka“. Viz Hexner (pozn. 31), s. 72.

²⁰⁰ Viz Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 153.

plochy, tzv. zelené louky.²⁰¹ Při dnešním vývoji Prahy lze konstatovat, že dnes jsou postupně sídliště z dřívějších okrajů integrována do městské zástavby.²⁰²

Měřítko nových obytných souborů neúměrně narůstalo a vznikaly nové samostatné čtvrti na okrajích Prahy. Ne náhodou obsahovaly jejich názvy slovo „město“.²⁰³ Jak podotýká Laurent Bazac–Billaud, jsou to popisné technické názvy, nositelé nedvojznačného významu a napomáhají orientaci na mapě Prahy. Zároveň však v sobě toto označení nese samotnou „kvintesenci plánování“: v konkrétních podmínkách socialistického Československa mělo ideologicky zabarvené označení „socialistické město“ být metaforou „nové společnosti“, která přeruší tradiční vazby a začne „na zelené louce“.²⁰⁴ První z nich, obytné čtvrti Severního Města Prosek a Ďáblice, vznikaly od druhé poloviny šedesátých let. Byly dimenzovány pro 25 až 35 tisíc obyvatel a vytvořily již částečně integrovanou soustavu panelových sídlišť.²⁰⁵ Ďáblice jsou obecně přijímány jako dobrý příklad urbanistické struktury, která propojila bytové domy s přírodou. V sedmdesátých letech pak přišly téměř statisícové celky satelitového typu na volných plochách mimo dosavadní obytné zóny jako Jižní Město,²⁰⁶ jež zcela popřelo principy městské zástavby a v němž začaly být zřejmé komplexy typicky „sídlištních problémů“, například to, že prostor mezi domy nelákal obyvatele k pobytu, protože byl jakýmsi rozpačitým kompromisem mezi komunikacemi, nenápaditými hřišti a špatně udržovanou zelení; na druhou stranu u tohoto celku hraje velkou roli asi nejatraktivnější část pražské příměstské krajiny, s níž je v přímém kontaktu.²⁰⁷ Pro osmdesátá léta jsou typické celky jako Jihozápadní Město, kde se naopak architekti na základě dobové kritiky tohoto typu výstavby snažili s vadami a nedostatky vypořádat a pracovali nejen se

²⁰¹ Oldřich Ševčík – Lenka Popelová, Rozhovory s Jiřím Hružou ze dnů 11. 3. 2004 a 25. 3. 2004, in: Petr Ulrich et al., Šedesátá léta v architektuře očima pamětníků, Praha 2006, s. 45. Nutno dodat, že díky této strategii nebyly zastavěny zelené svahy ve městě.

²⁰² Magdalena Hledíková, Několik environmentálních pohledů na město, in: Ferenčuhová – Hledíková – Galčanová – Vacková (pozn. 139), s. 75.

²⁰³ Označení „město“ plynulo především ze snahy projektantů o maximální samostatnost a nezávislost nových celků na původním městě. Proto byly v jejich rámci budovány i ucelené okrsky služeb, komunálního hospodářství, průmyslu a řadou veřejných objektů místního a celoměstského charakteru.

²⁰⁴ Laurent Bazac–Billaud, Jihozápadní město, Praha 13, Lužiny: několik zamyšlení nad zásadní otázkou pojmenování nevyhraněného prostoru, in: Zdeněk Uherek – Laurent Bazac–Billaud (edd.), *Slova města*, Praha 2000, s. 53–54.

²⁰⁵ Jiří Novotný, *Nové bydlení v Praze*, Praha 1964, s. 30. Severní Město bylo tvořeno čtyřmi relativně samostatnými obytnými čtvrtěmi.

²⁰⁶ Jižní Město bylo oproti například Severnímu Městu (celkem ve všech oddělených součástech pro 120 tisíc obyvatel) koncipováno jako jeden ucelený útvar. Projekt z roku 1968 počítal s „ubytováním“ 80 tisíc lidí, poté se hovořilo až o 90 tisících až 100 tisících. Jihozápadní Město pak mělo být původně při vypsání soutěže na jeho urbanistické řešení dimenzováno pro 80 tisíc obyvatel, tento počet se navýšil až na 130 tisíc lidí. Srov.: Dagmar Broncová (ed.), *Praha 13. Město uprostřed zeleně*, Praha 2006, s. 97.

²⁰⁷ Srov.: Jan Sedlák, Ivan Plicka, Martin Sedlák, Jižní Město. Urbanistická studie centra Jižního Města, *Architekt* XLIII, 1997, č. 22, s. 19.

správným zasazením sídlišť do okolní krajiny, ale i se zelení uvnitř obytných celků.²⁰⁸ V polovině osmdesátých pokročila výstavba v rámci Prahy na východ a vzniklo sídliště Černý Most, které je v současné době dokončováno v městském duchu bloků a ulic; jeho dobovou neoblubu prolomila výstavba metra. Ke stručnému výčtu zástupců jednotlivých typů sídlišť připojme solitérní celky bez výrazných vazeb k městské zástavbě, Řepy nebo Barrandov.²⁰⁹ Pavel Halík shrnul vývoj českého urbanismu následujícím způsobem: „*Na jedné straně stále nelitostnější simplifikace a zásahy zahušťováním, vyplývající z monopolní role stavebního průmyslu a stupňovaného diktátu, na druhé straně formální i prostorové inovace, které se podařilo za cenu nesmírného úsilí prosadit.*“²¹⁰

Kromě urbanismu, navazujícího na okolní krajinu je důležitým kritériem kvality sídliště soulad jeho architektury s přírodními útvary. Dobře jsou v tomto smyslu hodnoceny Petřiny, Malešice nebo Zahradní Město. Problematický byl naopak například Spořilov, kde příliš vysoké deskové domy ve schematickém řádkovém zastavění nerespektovaly měřítko okolního prostředí. Uspořádání obytných domů utváří charakter obytného celku. Domy lze uspořádat podle různých principů, podívejme se na některé příklady z šedesátých let, kdy ještě byla škála oproti následujícímu období různorodá. Na Petřinách byl použit systém otevřených bloků, v Malešicích se opakovaly typizované skupiny, na Spořilově se volná sestava řad přizpůsobovala terénu.²¹¹ V sedmdesátých letech se pak mezi architekty říkalo, „*že o architektuře a uspořádání sídlišť nakonec rozhodují především dráhy jeřábů dopravujících na stavenišťích prefabrikované panely*“.²¹² U tzv. třetí generace sídlišť,²¹³ například u Barrandova nebo Jihozápadního Města se pak o výstavbě nových celků uvažovalo opět s ohledem na místní topografii.²¹⁴ Všeobecně uznávané sídliště Brno–Lesná je velmi dobře hodnoceno obyvateli i odborníky především kvůli způsobu, jímž jeho projektanti zasadili osmipodlažní deskové domy do okolní krajiny. Malý počet těchto objektů byl seskupen kolem ústředního prostoru, tvořeného zelenou plochou, po jejímž okraji byla

²⁰⁸ Tuto snahu ocenili v průzkumech i respondenti ve fázi, kdy existoval pouze návrh JZM: „*Pozitivně byla hodnocena odlišnost od jiných „rozškatlukovaných“ sídlišť, lepší kvalita než dosud, jiní kladně hodnotí JZM proto, že se nejedná o uniformní zástavbu, ale o „oddělené krásné celky*“.“ Kromě toho oceňovali respondenti sladění s terénem, harmonické skloubení staré a nové zástavby či velkorysost projektu. Jiní se naopak k otázce modernosti projektu stavěli s rozpaky, poukazovali na moderní bytovou výstavbu v Kanadě, ve Francii a v některých severských zemích a doporučovali posílit městský vzhled sídlišť výškovými budovami, atraktivnějšími obchodními centry či místními kulturními zařízeními. Viz Helena Jarošová, J. Schlangerová, Anketní *průzkum návštěvníků výstavy o Jihozápadním Městě. Zpráva o výsledcích*, Praha 1976 (nepublikovaný rukopis), s. 7, 11.

²⁰⁹ Viz *Celoměstská koncepce* (pozn. 20), b. s.

²¹⁰ Viz Halík, *Architektonická avantgarda* (pozn. 52), s. 49.

²¹¹ Jiří Novotný, *Nové bydlení v Praze*, Praha 1964, s. 41.

²¹² Viz Musil, *Urbanizace* (pozn. 84), s. 276.

²¹³ Podrobněji k jednotlivým generacím pražských sídlišť viz příloha této práce.

²¹⁴ Léon Krier, *Architektura. Volba nebo osud*, Praha 2001, s. 124.

umístěna zařízení občanského vybavení. Zahradní architekt ing. Rudolf Nenutil zvolil při sadových úpravách princip zahuštěné výsadby se vzrostlou zelení, jež patří k nejzdařilejším vůbec.²¹⁵ Za deskovými domy je umístěna nižší méně kapacitní zástavba, která přechází do okolní krajiny; vzorem při tom byla architektům finská Tapiola.²¹⁶ Příklady pro ztvárnění obytné zeleně lze najít například i u našich sousedů v Rakousku, jmenujme alespoň vídeňský obytný komplex Alt-Erlaa s téměř třemi tisíci byty realizovaný v letech 1968– 1985. Byl zde použit „staronový“ přístup k obytné zeleni, jímž je tendence respektovat původní přírodní prostředí a nepřetvářet ho násilně do pravoúhlých rastrů nebo dalších geometrických krajinářských kompozic.²¹⁷

Zmiňujeme-li se o zahraniční inspiraci, nelze nezmínit Švédsko nebo Švýcarsko, kde architekti navrhovali satelitní sídliště pro několik tisíc obyvatel, rozložená na několika desítkách hektarů a téměř ve všech realizacích je patrné jejich citlivé zasazení do krajiny. Přírodní prostředí, které celky obklopuje, má svůj intimnější protějšek v trávnicích a neoplocených předzahrádkách uvnitř obytných souborů. K dobrému pocitu z místa bydliště nemalou měrou přispívala domyšlenost obytného prostředí do nejmenších detailů jako byly například lavičky, pítka, koše na odpadky či na psí exkrementy.²¹⁸ V případě nových francouzských, skandinávských, anglických měst či nizozemských měst Almere nebo Lelystad byl přístup k prostředí komplexnější a nejprve se plánovala krajina, rekreační komplexy a infrastruktura a bytovky se stavěly až nakonec.²¹⁹ U nás tomu bylo bohužel přesně naopak a přínos zeleně byl spíše kvantitativní, protože rozhodující nebyla harmonická kompozice celku, ale sledování ekonomických mantinelů a přísně dané hustoty obyvatel na hektar.²²⁰ V našich podmínkách nebylo možno donutit stavební organizace, aby obestavěly vzrostlé stromy sídlištěm, jak to bylo ve Skandinávii běžné.

Na některých našich sídlištích došlo k pokusům s modelací terénu, které přispěly ke vzniku místního *genia loci*. Někteří architekti spolupracovali s umělci a pokoušeli se o individuální řešení prostoru dětského hřiště s přihlédnutím k lokálním zvláštnostem. Asi nejznámější realizací v tomto duchu je tzv. minikrajina na ostravském sídlišti Fifejdy, jejímž

²¹⁵ Srov.: Helena Finstrlová, Zeleň panelových sídlišť, *Zahrada – park – krajina* XIII, 2003, č. 5, s. 4.

²¹⁶ Autory urbanistického řešení z roku 1961 byli architekti Zounek, Rudiš, Volák a Dufek.

²¹⁷ Srov.: Josef Sátora, Zeleň v parteru nových obytných souborů, *Zahrada – park – krajina* XIII, 2003, č. 5, s. 17.

²¹⁸ Otakar Nový, Lidská sídla, in: Karel Honzík (ed.), *Věci kolem nás*, Praha 1961, s. 99–101.

²¹⁹ Lenka Popelová, Rozhovor s Karlem Marholdem ze dne 1. 4. 2004, in: Petr Ulrich et al., *Šedesátá léta v architektuře očima pamětníků*, Praha 2006, s. 55. Z měst v socialistickém bloku je možno uvést Varšavu, kde byla prostorová síť budována pomocí zeleně.

²²⁰ Stejně jako výstavba panelových domů i koncepce vnějšího obytného prostoru vycházela ze standardů (THÚ – technicko-hospodářských ukazatelů), které určovaly kvantitativní nároky obyvatel na plochy pro dopravu, dětské hřiště i zeleň. Blíže viz: Helena Finstrlová, Zeleň panelových sídlišť, *Zahrada – park – krajina* XIII, 2003, č. 5, s. 4.

autorem je akademický sochař Kurt Gebauer a která vznikala v letech 1976–1985. Jeho záměrem bylo vytvořit prostor, kde by si mohly malé děti hrát a větší i dospělí jen tak odpočívat a procházet se; umělá krajina byla tvořena terénními vlnami, drobnou architekturou, zelení a různými atrakcemi. Na příkladu budování ostravského hřiště se dobře ukázaly i paradoxní podmínky, které v tehdejším Československu panovaly. Řemeslníci museli primárně pracovat na bytové výstavbě, která byla preferována i materiálně, takže několik málo lidí nestačilo zvládnout při terénních úpravách ani to základní: chodníky, osvětlení nebo kanalizaci. Přitom je to asi nejlevnější způsob, jak „sériová“ města trochu zútulnit a ve světě také byla ve stejné době otázka úprav prostorů mezi domy zcela právem ve středu pozornosti. Gebauerův návrh byl sice v roce 1977 vybrán pořadatelem soutěže na řešení vnitřního prostoru mezi paneláky v Lechowiczově ulici, ostravskou pobočkou ČFVU k realizaci, ale Pozemní stavby Ostrava realizovaly nakonec podle značně zjednodušené studie pouze hrubé terénní úpravy. Roku 1981 se proto Gebauer nastěhoval do Ostravy a ve spolupráci s obyvateli a mnoha dobrovolníky dobudoval další prvky. Z průzkumů vyšla Gebauerova minikrajina jako hřiště nového typu, které podporuje mezigenerační interakci a je možné ho využívat v různých obdobích.²²¹

K podobným pokusům s modelací terénu lze přiřadit i nerealizovaný návrh umělé krajiny sochařky Magdaleny Jetelové pro projekt Jižního Města I, který poprvé vystavila roku 1979. Pokusila se vnést do uniformního prostředí krajinné motivy v podobě více než kilometr dlouhého „symbolu české krajiny s kopečky, údolími, úvozy a cestami“.²²² Jetelová se snažila upravit měřítko sídlištního prostoru a jejím hlavním cílem bylo, aby panelákové domy začaly být díky zapojení do krajiny vnímány alespoň trochu jako skutečné domy.

Na závěr tohoto oddílu uvedme jeden velmi zajímavý počín z poslední doby, jímž byla realizace návrhu architekta Pleskota pro sídliště Komenského náměstí v Litomyšli. Toto sídliště má z urbanistického hlediska tu výhodu, že se jeho koncepce shoduje s prostorovou modulací města, takže se do jeho struktury integrovalo nenásilně. Na druhé straně bylo jeho provozní schéma uzavřené a nebyl do něj zapojen dominantní přírodní prvek, říčka Loučná. Pleskot přetvořil zelené plochy mezi paneláky na herní a rekreační plochy s různými povrchy, vytvořil moderní městský parter a „zobytlnil“ břeh řeky koncipováním vycházkové cesty s posezeními a mosty na jejím břehu. Podařilo se mu propojit tuto oblast s centrem města.²²³

²²¹ Blíže viz Vlasta Brtníková, Krajina uprostřed města. Rozhovor s Kurtem Gebauerem, *Umění a řemesla* XXVII, 1982, č. 1, s. 65–67.

²²² Blíže viz Jiří Zemánek, Projekt „centra služeb pro ozelenění duší“ Magdaleny Jetelové pro pražské Jižní Město, *Ateliér* 11, 1998, č. 13, s. 2.

²²³ Podrobněji viz Josef Pleskot, AP atelier, Regenerace panelového sídliště Komenského náměstí v Litomyšli, *Era* 21 9, 2009, č. 1, s. 35.

2.1.2 Zeleň na panelových sídlištích

Městská zeleň se dá definovat různě, v kontextu této práce ji pojmáme jako veřejné zelené prostory na sídlištích, jež zkvalitňují městské prostředí a různé skupiny obyvatel je různě využívají pro aktivní nebo pasivní rekreaci. Výzkumy environmentálních psychologů prokázaly, že městská zeleň má přímý vliv na duševní zdraví člověka i na povahu jeho sociálního chování. Jedná se například o výhled z okna nebo o skutečnost, že obyvatelé domů obklopených zelení tráví víc času venku a stýkají se tak častěji se sousedy. Jedním z dílčích výsledků průzkumů byla zajímavá skutečnost, že se lidé na sídlištích se vzrostlými stromy cítí bezpečněji, což je v zásadním rozporu s představami projektantů. V těchto případech byla rovněž pozorována nižší kriminalita, což odborníci vysvětlují tak, že upravená městská zeleň vzbuzuje dojem pořádku a „odrazuje“ potenciální vandaly. Dá se předpokládat, že zeleň u člověka vyvolává vrozené pozitivní reakce, sahající hluboko do zkušenosti lidského druhu.²²⁴ Zeleň také významným způsobem přispívá k pocitu domova a nelze ji vnímat jako pouhou okrasu, protože díky stromům je obydlí člověka doslova i přeneseně znehybněno a naplňuje se tak potřeba vnímat konkrétní místo.²²⁵

Na některých našich sídlištích nebyla zeleň integrována do městského celku, ale stala se pouhou výplní volného prostoru. Jak poznamenal Peter Clark, *„po druhé světové válce však byly na periferii mnoha evropských měst vysázena ve velkém měřítku sídliště v modernistickém stylu, kde byla příroda často zastoupena zelení vysázenou na strojově zarovnaném terénu nebo pouze rozbahněnými plochami mezi věžovými bloky“*.²²⁶ Člověk však ve svém prostředí potřebuje různé typy přírodních prvků, které symbolizují různé vrstvy významů, jež si dotýčný s přírodou spojuje.²²⁷ Podobně jako u ostatních složek obytného prostředí je i zde nutno plošně a prostorově odlišit plochy podle různých typů činností, které se na nich budou odehrávat.²²⁸ Obecně řečeno, zeleň ve městě může mít podobu městského parku, vnitroblokové poloveřejné zeleně, zelených ploch s dětskými hřišti odlišenými podle věku, uličního stromořadí, zeleně, která propojuje sídliště s okolní krajinou, lesoparku nebo příměstské krajiny. Dobře je to vidět na projektu tzv. „obytné zahrady v sídlišti“, jenž vyžadoval odborné funkční rozlišení ploch podobně jako je tomu například v bytě. Měly do

²²⁴ Srov.: Marek Franěk, Vliv velkoměstské zeleně na chování lidí, *Sisyfos, Zpravodaj ekologické výchovy* 3, 2000, s. 8–10.

²²⁵ Viz Harries, *Etická funkce* (pozn. 12), s. 155.

²²⁶ Peter Clark, Urbánní dějiny a zelený prostor, *Lidé města* 12, 2010, č. 1, <http://lidemesta.cz/index.php?id=670>, vyhledáno 4. 1. 2012.

²²⁷ Petr Kratochvíl, Město jako kulturní fenomén, in: Halík – Kratochvíl – Nový (pozn. 34), s. 86.

²²⁸ Otakar Kuča, Obytná zahrada, *Domov* 1, 1960, č. 3, s. 9–10.

něj být zahrnuty obytné sadové plochy, dětská hřiště, společenské plochy (kulturní a společenské vybavení v zeleni, místa k posezení, kavárny, promenády); konstatovalo se, že pouhé situování budov do velkého univerzálního parku nezajistilo oddělení jednotlivých funkcí.²²⁹ Tato koncepce tvořila jakýsi protipól k uzavřeným dvorům, které byly považovány za přežitek z doby kapitalistické výstavby a za jeden z hlavních nešvarů centrálních částí měst. Veřejný prostor se měl stát sadovou promenádou pro pěší, od budov oddělenou předzahrádkami.²³⁰

Zeleň je nástrojem, který může napomoci konverzi městských struktur k lepším podmínkám pro život. Promyšleně navržená síť zelených koridorů povzbuzuje lidi k chození pěšky a jízdě na kole. Pokud se lidem vytvoří prostor pro určité aktivity, je velká šance, že je začnou realizovat.²³¹ Jako příklad celků se zelení, která pomáhá utvářet architektonický prostor, lze uvést Ďáblice, Pankrác, Zahradní Město nebo Spořilov, kde měla podobu vnitřního sadového jádra, zatímco pro Prosek byly navrženy rozlohou menší vnitřní parky mezi skupinami obytných domů. Jinak se pracovalo se zelení na Petřinách, v Malešicích nebo na Červeném vrchu: tam lemovala obytné soubory a využívala přitom přilehlých terénních svahů.²³² Z novější výstavby je dobrým příkladem již několikrát zmiňované Jihozápadní Město. Opačným příkladem, v němž se nepodařilo uvedené zásady uplatnit, je pojetí Centrálního parku na Jižním Městě. Je pravděpodobné, že nejasnost a nedefinovatelčnost tohoto prostoru souvisí se ztrátou schopnosti vytvářet jemně odstíněné městské prostory, že typ městského parku zmizel spolu se schopností lidí trávit v něm čas a zapojit ho do života.²³³

Podívejme se blíže na dobové přístupy k řešení zeleně na sídlištích. Podle průzkumů bylo její opomíjení jednou z hlavních příčin nespokojenosti obyvatel s životem v těchto celcích.²³⁴ Předpokladem fungujících zelených ploch byla znalost místních podmínek a zohlednění třech základních složek, podílejících se na její tvorbě, tedy projekce, realizace a

²²⁹ Otakar Kuča, *Krajina park zahrada*, in: Karel Honzík (ed.), *Věci kolem nás*, Praha 1961, s. 62–69. Důležitosti různých typů prostoru ve městě od soukromých přes polosoukromé k poloveřejným a veřejným se podrobně věnoval například Jan Gehl. Viz Gehl, *Život mezi budovami* (pozn. 80).

²³⁰ Srov.: Výhledové směry bydlení, Zpravodaj VÚVA, *Architektura ČSSR* XIX, č. 8, 1960, s. 578. Povšimněme si podobnosti této koncepce s různými podobami měst v zeleni, která byla aktuální ve třicátých letech v Československu i jinde v Evropě, klasikou koncepcí je například teorie pásového města sovětského architekta Miljutina, kde pás továren byl oddělen od pásu bydlení ochranným pruhem zeleně a za obytným územím ležel rekreační pás. Tato teorie byla kritizována z hlediska nadměrné rozptýlenosti zástavby, která komplikovala společenský život obyvatel, u nás ji rozvíjela například skupina PAS. Teorii funkčních zón včetně zóny zeleně zastával Le Corbusier. Z prací našich architektů, která vyšla po druhé světové válce, jmenujme studii Jiřího Voženíka *Krajina a průmyslová sídliště*, dílo Ladislava Žáka *Obytná krajina*, E. Hrušky *Krajina a její soudobá urbanisace* a J. K. Říhy *Země krásná*.

²³¹ Branislav Ivan, *Město a zeleň* (diplomová práce), Košice 2011, s. 33.

²³² Jiří Novotný, *Nové bydlení v Praze*, Praha 1964, s. 42.

²³³ Jan Sedlák – Ivan Plicka – Martin Sedlák, *Jižní Město*. Urbanistická studie centra Jižního Města, *Architekt* XLIII, 1997, č. 22, s. 21.

²³⁴ Jiří Musil – Hana Poláčková (edd.), *První celostátní diskuse o bydlení*, Praha 1962, s. 28.

údržby.²³⁵ Dobová doporučení k zakládání zeleně v obytných celcích byla následující: již v návrzích se mělo přihlížet k přirozenému pohybu obyvatel, jinak si lidé sami vyšlapou vlastní logičtější cestičky. Na tomto místě je nutná malá odbočka k zajímavému jevu, jímž je spontánní vývoj pěších komunikací na sídlištích. Neexistovalo sídliště, kde by se beze zbytku respektovaly navržené a založené pěší komunikace. Síť zkratk, které jdou většinou úhlopříčně mezi obytnými bloky a jsou nejkratší a nejlogičtější spojnicí mezi dvěma body, by vydala na samostatnou studii.²³⁶ Obecně platí, že při navrhování každého prostoru je zapotřebí správně odhadnout budoucí přirozený pohyb obyvatel. Spoje, které si lidé vyšlapou mimo vymezené cesty například ve sněhu, by se měly stát základem půdorysného řešení.²³⁷ V praxi by však vznikly při realizaci takových komunikací obtíže, protože pravoúhlé trasy se snadněji vytyčují a lépe se mechanizačně zvládají. Odborníci tedy navrhovali postup, kdy by se rok po dokončení nechalo kompletně vybavené sídliště s vědomím obyvatel bez pěších komunikací a podle přirozeně vzniklých spojnic by se pak následně vytvořily komunikace regulérní. Netřeba dodávat, že v praxi pak na podobné experimenty nebyl čas a výstavba běžela dále svým předem naplánovaným „pětiletkovým“ tempem.

K dalším doporučením patřilo sdružovat odolnou zeleň do celků v přiměřené hustotě, která stromy a keře chránila, kolemjdoucím poskytovala příjemný stín a působila esteticky, některé návrhy přicházely s obnovením alejí. Diskutovalo se i o nutném zajištění výsadby na místech plánované výstavby v předstihu, aby se předešlo obrovskému zpoždění a sídliště nebyla obyvatelům předávána k nastěhování v oné nehostinné a nedokončené formě, jako se to dělo především u velkých celků v sedmdesátých letech. „Úspěšnost“ zeleně na sídlištích nevyplývala jen z ní samotné, ale hlavně z komplexního řešení urbanistické struktury a její návaznosti na okolní krajinu, člověkem vytvořenou nebo přírodní.²³⁸ Je nutno si uvědomit, že pod pojem „sídlištní zeleň“ nepatří jen trávníky, květiny, keře, stromy, je to celistvý útvar složený z různých prvků, cest, zídek, chodníků, pergol, plastik, soch, vodních nádrží i městského mobiliáře jako lavičky, koše a popelnice. Vše dohromady mělo v ideálním případě tvořit estetický, funkční a hlavně snadno udržovatelný celek.²³⁹

²³⁵ Srov. Jiřina Loudová, *Estetické problémy v koncepci úrovně bydlení a obytného prostředí v socialistické společnosti*, in: Alois Brož (ed.), *Standard bytu a úroveň bydlení v socialistické společnosti*, Praha 1976, s. 140.

²³⁶ Srov. např. Michal Černoušek, *Psychologie životního prostředí*, Praha 1992, s. 20–21. Podobný jev můžeme pozorovat na všech sídlištích, srov. např. se situací na Jižním Městě: Jan Sedlák – Ivan Plicka – Martin Sedlák, *Jižní Město. Urbanistická studie centra Jižního Města*, *Architekt XLIII*, 1997, č. 22, s. 21.

²³⁷ Srov.: Jiří Gočár, *Od pyramid k panelům*, Praha 1959, s. 80.

²³⁸ Ivan Branislav, *Město a zeleň* (diplomová práce), Košice 2011, s. 39.

²³⁹ Srov.: Jan Ondřej, *Problémy zeleně vnějšího obytného prostředí a některé cesty k řešení*, *Výstavba a architektura XXIII*, 1977, č. 3, s. 13.

Tolik teorie, výsledkem projekční mašinérie, nedostatku času, lidí i prostředků byla podoba zeleně na mnohých sídlištích neuspokojivá, existovala řada zanedbaných ploch. Za největší nešvar vůbec, který negativně ovlivňoval pocit spokojenosti obyvatel s místem bydliště, bylo zpoždění dokončovacích prací, tedy úprav cest, chodníků, terénu či výsadby zeleně, které nebyly synchronizovány s předáváním bytů jejich obyvatelům. Zpoždění, které již v tomto období měla výsadba zeleně, bylo fatální. Při včasné výsadbě mohli obyvatelé bydlet po deseti letech ve vzrostlé zeleni, realita však byla taková, že deset i více let naopak zůstávalo okolí mnohých obytných čtvrtí pusté. Odhadem bylo v roce 1960 v ČSR v nově vybudovaných obytných čtvrtích přes tisíc hektarů neupravených ploch. Odpovědnost nesly resorty zemědělství, lesnictví a místního hospodářství, pro které podobně jako pro resort stavebnictví byly tyto otázky na samém okraji jejich zájmu.²⁴⁰ Z důvodu neodůvodněných úspor se jednotlivé úkony přesouvaly na pozdější dobu; ve skutečnosti nešlo ani tak o výši nákladů jako spíše o špatnou organizaci prací. Topornost při výstavbě a dokončovacích pracích byla zřejmá, celé okolí mělo ráz staveniště ještě dlouho po dokončení. Za vzor byl v šedesátých letech dáván nejen Sovětský svaz, ale i Holandsko, Švédsko či Rakousko. Pro dokreslení situace uveďme popis situace na Spořilově, kde místní obyvatelé jakožto „statní chodci“ denně zdolávali rozbahněný terén s obnaženými pěti a devítipodlažními domy a hledali nejpřímější trasy k cíli.²⁴¹ Obecně platí, že lidé nemohou být spokojeni v místě svého bydliště, když se musejí stydět za prostředí, v němž se pohybují při cestě od metra ke svému bytu.²⁴² „Co je platný pěkný byt a spořádaná domácnost, když se člověk každodenně prošlapává v gumovkách po kolena do zaměstnání, do jeslí, do školy, na nákup rozblácenou či prášící oranicí a když batole od prvních krůčků vnímá okolí, které není ani obrazem přirozené přírody, ani civilizace.“²⁴³ Tato situace nebyla zdaleka výjimkou, téměř identický stav ve druhé polovině sedmdesátých let na Jižním Městě zachytila režisérka Věra Chytilová ve své expresivní tragikomedii Panelstory aneb jak se rodí sídliště z roku 1979.²⁴⁴

²⁴⁰ Libuše Macková, Užitkové vlastnosti nových obytných souborů, *Výstavba a architektura* XXIV, 1978, č. 8, s. 22.

²⁴¹ Karel Koželka, Bydlím na Spořilově, *Domov* 6, č. 3, 1967, s. 14. Autor nazývá obyvatele Spořilova „sídlišťany“.

²⁴² Josef Čančík, Život na dobré adrese. Architekt Ivan Plicka o perspektivě panelových sídlišť, A2 III, 2007, č. 4, 24. 1., s. 14.

²⁴³ Karel Koželka, Bydlím na Spořilově, *Domov* 6, č. 3, 1967, s. 14. Srov. též: „Nedovolte, aby se tam lidé nastěhovali, dokud nebude vybudována potřebná občanská vybavenost. Bydlet tam je totiž utrpení, zejména pak pro naši nastávající generaci.“ Názor respondenta v anketě o podobě Jihozápadního Města, viz: Helena Jarošová, J. Schlangerová, *Anketní průzkum návštěvníků výstavy o Jihozápadním Městě*. Zpráva o výsledcích, Praha 1976 (nepublikovaný rukopis), s. 30.

²⁴⁴ Blíže viz: Lucie Zadražilová, Jižní Město... Žije!,

<http://www.goethe.de/ins/cz/pr/kul/duc/arc/pla/cs6127205.htm>, vyhledáno 13. 12. 2011.

Dodnes je velkým a obtížně řešitelným problémem souvisejícím se zelenými plochami možnost parkování na sídlištích, která je mírně řečeno nedostačující; mnoho zelených ploch padlo za oběť stání pro automobily.²⁴⁵ Kritice byla podrobena i veřejná zeleň, jejíž údržba byla problematická a argumentovalo se nedostatkem pracovníků v podnicích, které měly o zeleň pečovat. Přestože teoreticky se na tuto zásadu poukazovalo, do projekční praxe nepronikla. Tento přístup se ostatně objevuje dodnes, zatímco pro obyvatele pražských sídlišť představuje zeleň jednu z důležitých faktorů kvality života v místě bydliště, pro městské úředníky to je břemeno, na jehož údržbu musejí vynakládat nemalé finanční prostředky.²⁴⁶

Přes všechny dílčí problémy se odborníci i obyvatelé sídlišť shodují v tom, že největší devízou těchto celků je bydlení v zeleni, volnost a otevřenost prostoru.²⁴⁷ Přes různé výhrady totiž přispěly k vyřešení četných problémů a lidé se naučili docenit hodnotu určitého místa, volné plochy a veřejné zeleně.²⁴⁸ Prostory mezi domy často navrhovali zahradní architekti, což dokazuje, že teze o nutné odcizenosti a neobývatelnosti všech sídlištních prostorů bez rozdílu je nesprávná. Navíc možnost využívat v nových celcích zeleň pomohla rozvolnit tradiční kompaktnost měst a umožnila nové velkorysé prostorové uspořádání na základě nových kompozičních principů.²⁴⁹ Výstavba nových obytných souborů zkrátila vzdálenost k rekreačním možnostem, protože podle výzkumů VÚVA mělo 65% těchto celků ve zkoumaném vzorku přírodní upravenou rekreační oblast a jejich podíl v celkovém objemu panelové výstavby v průběhu osmdesátých let ještě vzrostl.²⁵⁰

2.2 Zachování lidského měřítka

²⁴⁵ Tento problém byl na různých sídlištích řešen různě, od parkování podél okrajů chodníků přes zabírání volných zelených ploch až k vytváření velkých parkovišť. Ideálním řešením by byly podle mnohých odborníků podzemní garáže. Viz Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 194. Problematika parkování patří k zásadním problémům na sídlištích, protože v době jejich vzniku se nepočítalo s masovým rozšířením aut. Vzhledem k rozsahu práce se jí bohužel není možno věnovat blíže.

²⁴⁶ Jana Barvíková, *Sídliště dnes. Jižní Město jako místo k životu z pohledu dvou generací jeho prvních obyvatel*, Praha 2011, s. 106.

²⁴⁷ Viz Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 314.

²⁴⁸ Srov.: Téma sídliště, *Architekt* XLIII, 1997, č. 22, s. 8. Zajímavý postřeh uvádí francouzský etnolog Laurent Bazac-Billaud, který několik let žil na Jihozápadním Městě a prováděl zde svůj výzkum: pro Francouze bylo nepochopitelné, že si zde lidé velmi cenili ekologických kvalit místa svého bydliště, zdravého vzduchu, zeleně, blízkosti přírody. Ve Francii podobné celky ztělesňují vždy pocit „městské“ stísněnosti. Srov.: Laurent Bazac-Billaud, *Jihozápadní město*, Praha 13, Lužiny: několik zamyšlení nad zásadní otázkou pojmenování nevyhraněného prostoru, in: Zdeněk Uherek – Laurent Bazac-Billaud (edd.), *Slova města*, Praha 2000, s. 64.

²⁴⁹ Jiří Gočár, *Od pyramid k panelům*, Československý spisovatel, Praha 1959, s. 80–81.

²⁵⁰ Viz Musil, *Sociologie pro architekty* (pozn. 81), s. 110.

Urbanistická kompozice nových obytných souborů souvisí především s hledáním lidského měřítka na úrovni jednotlivých domů²⁵¹ i na úrovni celých sídlišť. Šlo o to zajistit i v podmínkách hromadné bytové výstavby člověku přiměřené měřítko, dobrou orientaci, pocit bezpečí a útulnost.²⁵² Lidské měřítko nepatří mezi pojmy, které lze kvantifikovat či jednoznačně definovat a někteří autoři jeho platnost omezují a tvrdí, že „*pojem lidskosti je často používán jako zdůvodnění a měřítko vhodnosti staveb a vytvořených prostorů. Toto zdůvodňování se obvykle omezuje na řeči o „lidském měřítku“, což je termín, který možná naznačuje víc, než je schopen vyjádřit.*“²⁵³ Přesto je zřejmé, že bez této hodnotící kvalitativní kategorie nelze popisovat úroveň obytného prostředí, podobně jako bez pojmu obývatelnost.²⁵⁴ Lidské měřítko řadí mezi dvanáct hlavních kvalitativních kritérií města, v němž je příjemné žít, i Jan Gehl.²⁵⁵

Architekturu je možno definovat jako příležitost k bydlení, která určuje lidské místo a jeho prostor. Tento prostor není dán předem, je souvisle utvářen člověkem, který se jako ohnisko nachází v jeho středu a lidské tělo a horizont ho utvářejí. Přirozený prostor se měří poměřováním známého a méně známého, významuplného a bez významu. Člověk spontánně hledá místo, které je mu blízké, kde se cítí bezpečně a které může být jeho domovem.²⁵⁶ Člověk chápáný nejen jako živý organismus, ale také jako bytost společenská se všemi nároky a potřebami, se stává základem a měřítkem hodnot pro ty charakteristiky životního prostředí, jež u něj přispívají k pocitu spokojenosti s místem, v němž žije.

²⁵¹ Co se týče lidského měřítka jednotlivých budov, v architektuře se tento problém řešil odjakživa. V římské architektuře a následně ve všech slozích vycházejících z antiky, v renesanci, baroku, rokoku, v klasicismu i v historizujících slozích 19. století se uplatňovala zásada poměrného měřítka, naproti tomu ve středověké románské i gotické architektuře se stavělo podle absolutního měřítka, jímž byl člověk a jeho tělesné proporce. Viz J. E. Koula, *Poznáváme architekturu*, Praha 1973, s. 101. Poměrové neboli relativní měřítko vyjadřuje vzájemný vztah například malé a velké budovy. Odhadnout skutečnou velikost takové stavby bylo možno až za pomoci člověka neboli absolutního měřítka.

²⁵² Viz Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 334. Srov. též: Oldřich Kratochvíl, Poslední vývoj urbanistického myšlení: srovnávací analýza projektů Jižního a Jihozápadního Města, in: Bazac–Billaud, *Problematika* (pozn. 4), s. 66. Kratochvíl upozorňuje na to, že prostorová skladba a měřítko byly v přímé závislosti na délce jeřábové dráhy.

²⁵³ Dalibor Veselý, Lidskost architektury, in: Petr Kratochvíl (ed.), *O smyslu a interpretaci architektury*, Praha 2005, s. 84.

²⁵⁴ Srov.: Lucie Zadražilová, Domov na sídlišti: mýtus nebo realita?, in: Hubatová–Vacková – Říha (pozn. 25b), s. 51.

²⁵⁵ Jan Gehl, *Cities for People*, Washington – Covelo – London 2010, s. 239. K dalším kritériím patří ochrana (ochrana proti rizikům dopravy; pocit bezpečí; ochrana proti zločinu a násilí; ochrana proti povětrnostním podmínkám a znečištění), pohodlí (možnost procházet se, posedět, zastavit se, hrát si, vést rozhovor a prohlížet si okolí) a příjemnost (lidské měřítko; dobré klima; pozitivní smyslové zážitky včetně kvalitního designu, detailů a materiálů na budovách a zeleně).

²⁵⁶ Dalibor Veselý, Doslov, in: Michel Ragon, *Kde budeme žít zítra*, Praha 1967, s. 165–166. Jeden z návštěvníků Urbanity 86 trefně vyjádřil, co pro něj znamená tento pojem: „že odněkud jedu domů a těším se na to...“. Viz Benjamin Fragner, Zpráva o výstavě: Urbanita 86, *Technický magazín XXX*, 1987, č. 1, s. 2.

Již v 5. století před Kristem prohlásil řecký filosof Prótagorás, že „*mírou všech věcí je člověk*“ a zdůraznil tak, že spokojenost člověka se má poměřovat praktičností, vhodností a uměřeností, ne shodou s nějakým abstraktním ideálem.²⁵⁷ Avantgarda tělo člověka chápala jako centrální antropologickou konstantu lidské existence, slovy Maurice Merleau-Pontyho „*tělo není nějaká vnímaná věc mezi jinými, ale mírou všech*“.²⁵⁸ Podle architekta Le Corbusiera člověk organizuje každé své dílo podle vlastního řádu, který odpovídá jeho měřítku, zvyklostem a pohodlí: pokud je s tímto *lidským měřítkem* v souladu, je daná věc či stavba užitečná a pevná.²⁵⁹ Na druhou stranu nutno dodat, že Le Corbusiera považovali členové naší meziválečné avantgardy za toho, kdo již ve svém raném díle ukázal cestu k „*masové výrobě lidových příbytků – domy domino nebo úlové domy*“²⁶⁰ díky metodám prefabrikace a za předchůdce hromadné výstavby panelových sídlišť, která se vyznačovala ve svém celku právě nerespektováním lidského měřítka.

V souvislosti s výstavbou panelových sídlišť u nás je potřeba zdůraznit, že jednoznačná dělící čára mezi tím, co má a co nemá lidské měřítko neexistuje, vždy se zde odrážejí individuální preference i společenské a dobové normy. Existují však určité neměnné danosti, typické pro člověka jako živočišný druh. Tyto danosti se týkají způsobu, jímž člověk vnímá své prostředí a jímž toto prostředí zpětně ovlivňuje mezilidskou interakci.²⁶¹ Proto je problematika lidského měřítka úzce spjata s odcizením. Správně zvolené měřítko může kontakty mezi obyvateli podpořit, nepřiměřené naopak blokovat. Jak řekl roku 1990 psychiatr Jan Cimický, „*sídlště vznikla se záměrem dát domov těm, co ho hledají. Ale nevytvořila jej. Neosobní, chladné a monstrózní bloky postrádají prvek útulnosti, známosti, přátelské vstřícnosti, tolik potřebné k nalezení společné řeči s ostatními. Spíš naopak.*“²⁶²

Když se člověk nastěhuje do špatně řešeného prostředí, prokazatelně klesne postupem času jeho pracovní aktivita, je vystaven „*uniformnímu nepořádku a zmatku*“.²⁶³ Odborníci poukazují na to, že stavby a prostory příliš rozlehlé na to, aby „*jeden člověk ovlivnil jejich*

²⁵⁷ Zdeněk Kratochvíl, *Mýtus, filosofie, věda I. a II.*, Praha 1996, s. 50.

²⁵⁸ Maurice Merleau-Ponty, *Viditelné a neviditelné*, Praha 2004, s. 252.

²⁵⁹ Le Corbusier – Saugnier, *Za novou architekturou*, Praha 2004, s. 54. Jeho proporční systém, tzv. modulator, vycházel z lidských proporcí a zlatého řezu. Srov.: Jan Bukovský et al., *Dějiny stavitelství*, Brno 2001, s. 190.

²⁶⁰ Karel Honzík, *Ze života avantgardy*, Praha 1963, s. 211.

²⁶¹ Lucie Zdražilová, Domov na sídlišti: mýtus nebo realita?, in: Hubatová–Vacková – Říha (pozn. 25b), s. 51.

²⁶² Jan Cimický, Ekologie mentálního zdraví a bydlení, *Architektura ČSR XLIV*, 1990, č. 3, s. 34. Ve Francii se situace napravila velmi rychle a již po dvou letech začaly vznikat na předměstích alternativní typy bydlení, sídlště přízemních rodinných domků se zahrádkami a nové varianty sídlišť, zasazené do zeleně. Nutno ovšem dodat, že i u nás po roce 1989 začaly vznikat v okolí měst podobné čtvrti, které architekt Pavel Hnilička nazývá „sídelní kaší“, a kterým se říkalo „sídlště naležato“: byly přechodnou fází, jakousi reakcí na bydlení na panelových sídlištech a přinesly řadu negativních jevů. Blíže viz např.: Pavel Hnilička, *Sídelní kaše*, Brno, 2005.

²⁶³ Ludvík Veselý, Člověk mezi stavbami, *Literární noviny XIII*, 1964, č. 3, 18. 1., s. 1.

náladu, vyžadují davy – jinak působí opuštěně a člověka umenšují. Náměstí se nestavěla pro cizince, ale pro letmé známé – lidi s kořeny v daném místě“.²⁶⁴ Většinou se odborníci shodují, že příjemná docházková vzdálenost je pět minut chůze.²⁶⁵ Stavební celky s velkými prostranstvími, širokými ulicemi a vysokými budovami bývají pocíťovány jako neosobní a chladné, taková města mají rozměry „měst automobilů“, ne „měst chodců“.²⁶⁶ Myšlenka města pro chodce, města bez aut, je inspirativní i v současnosti, což dokládá architekt Osamu Okamura. Jako protiklad popisuje „*automobilové město, ze kterého se ztrácí dimenze člověka, vzdálenosti vhodné pro normální chůzi. Ulice mají měřítko aut, přestanou být lidsky obývatelné a změnit to jednoduše zpátky není možné. Na tom bylo založeno funkční dělení modernistického města, kobercová příměstská zástavba a panelová sídliště, bohužel*“.²⁶⁷

2.2.1 Vzdálenost mezi obytnými domy a občanským vybavením

Ke správnému lidskému měřítku patří i správná vzdálenost mezi obytnými domy a ostatním vybavením sídliště, protože občanská vybavenost je faktorem, který přímo ovlivňuje spokojenost obyvatel s místem bydliště. Karel Honzík reagoval v polovině šedesátých let na výstavbu nových obytných celků kritikou velkých vzdáleností mezi obytnými domy a službami: „*Ve starém kompaktním městě bylo všechno dole v domě nebo blízko za rohem, tak říkajíc „na skok“*. *V rozvolněném městě se pořád putuje s balíky a taškami do dálek, tam s prádlem, jinam pro ovoce, onam pro dopisní papír nebo ke kadeřníkovi*“.²⁶⁸ Podle lucemburského architekta Léona Kriera by měly být služby a veřejné instituce dostupné do deseti minut chůze.²⁶⁹ Pokud bychom chtěli lapidárně formulovat lidskou dimenzi ve městech, mohli bychom konstatovat, že rozhodující je, „*kam až lze z daného místa dojít pěšky a kolik toho lze vidět a poznat*“.²⁷⁰ V prostředí, které se skládá z vysokých domů s velkými odstupy mezi nimi člověk může podléhat prostorové labilitě a „ztrácet se“. Proto se v šedesátých letech doporučovalo včleňovat do celků seskupení nižších objektů občanské vybavenosti,

²⁶⁴ Christopher Day, *Duch a místo*, Brno 2004, s. 159.

²⁶⁵ Viz Schmeidler, *Sociologie v architektonické* (pozn. 73), s. 146.

²⁶⁶ Viz Gehl, *Život mezi budovami* (pozn. 80), s. 71, 73. Srov. též: Josef Lehmbruck – Wend Fischer (edd.), *Profitopolis oder: Der Mensch braucht eine andere Stadt*, München 1978, s. 8.

²⁶⁷ Naďa Klevisová, *Skoro každý dům je nahraditelný, Magazín Víkend, Páteční příloha Hospodářských novin*, 2011, č. 33, 19. 8., s. 13. Viz Gehl, *Život mezi budovami* (pozn. 80), s. 73.

²⁶⁸ Karel Honzík, *Domurbia*, další stupeň ve vývoji organizace města, *Československý architekt* XI, 1965, č. 3, s. 3.

²⁶⁹ Léon Krier, *Architektura. Volba nebo osud*, Praha 2001, s. 94. Krier tyto své myšlenky převáděl i do praxe, roku 1989 předložil spolu s architektem Limem O'Connorem projekt nového města Poundbury v Dorsetu. Město se skládalo ze čtyř nezávislých čtvrtí, přičemž každá měla všechny potřebné služby v dosahu pětiminutové chůze.

²⁷⁰ Viz Gehl, *Život mezi budovami* (pozn. 80), s. 85.

kombinovat vysoké a nižší domy, zvolit vhodné úpravy parteru nebo doplnit prostor výtvarnými díly či výraznými architektonickými detaily veřejných zařízení a obytných domů. Tyto urbanistické postupy byly aplikovány například na dodnes vysoce ceněné Invalidovně v Praze.²⁷¹

Hlavní zásady urbanistického řešení občanského vybavení v nových obytných souborech byly v teoretické rovině následující: měly vznikat funkčně i esteticky dokonalé komplexy integrací občanského vybavení (například jednotná koncepce tělovýchovy, sportu, školství a kultury), což by mělo za výhodu snížení nároků na plochy a na pracovní síly a zvýšilo by to komplexnost zařízení občanského vybavení. Jejich dostupnost ovšem rovněž nebyla ideální, projevovalo se zde rozvolnění, jednotlivá zařízení byla od sebe hodně vzdálena a jejich spojnice nebyly kryté, takže chodec musel putovat ve větru a dešti. Navíc svým zaměřením nemohla nahradit náměstí, přirozená městská centra shromažďování. Ve skutečnosti se v nových obytných celcích podařilo zabezpečit sportovní zařízení a jesle a školky, hůře než ve starých čtvrtích na tom obyvatelé sídlišť byli naopak se středními školami a hudebními či výtvarnými školami; méně tu bylo i zdravotnických zařízení, prodejen a služeb a hlavně kulturních: kultura s řešila na některých sídlištích tzv. kulturními domy. Zcela zde chyběla zařízení, která dodávají městskou atmosféru jako kavárny,²⁷² antikvariáty, prodejny s uměleckými předměty apod.²⁷³ Dnešní situace je taková, že pro megalomanská rozestavěná obchodní střediska je často obtížné najít budoucí majitele a uživatele. Tyto typické stavby komplexní bytové výstavby byly navíc projektovány ze dvou třetin jako skladovací plochy a jen z jedné jako prodejny. Nikdo o ně nemá zájem, jedinou cestou je sehnat pomocí dotací finanční prostředky na jejich dostavbu a pak je pronajmout.²⁷⁴

²⁷¹ Podrobněji viz Jiří Novotný, *Nové bydlení v Praze*, Praha 1964, s. 40. Na Invalidovně jsou dominantami budova hotelového domu a dva věžové domy, ukončující severojižní park. Viz Hexner (pozn. 31), s. 55. Pro srovnání uveďme, že Švýcarsku nebo Švédsku se osvědčilo soustředit nákupy do malých jednopatrových nákupních a společenských center, někdy s kinem, kavárnami, restauracemi nebo poštou. Viz Otakar Nový, *Lidská sídla*, in: Karel Honzík (ed.), *Věci kolem nás*, Praha 1961, s. 101.

²⁷² Není náhodné, že jeden z nejúspěšnějších studentských projektů poslední doby (z roku 2009) s názvem Duchnelli na zvelebení sídlišť od Janicy Šipulové obsahuje právě tento prvek: studentka navrhla na propojených obytných střeších panelových domů kavárny a místa určená k posezení. Srov.: <http://architektuhra.cegra.cz/2009/6-26-projekty-15-duchnelli-revitalizace-sidliste.aspx>, vyhledáno 13. 12. 2011. Podobný přístup zvolila i studentka katedry architektury ČVUT Jana Svobodová při návrhu revitalizace sídliště Barrandov: „*Mou snahou bylo, pokusit se o vytvoření plnohodnotného malého města z velkého sídliště, tedy vytvoření vlastního městského centra, které by uspokojovalo potřeby obyvatel, plnilo funkce správního i kulturního místa a zároveň bylo i místem, kde si lze v klidu posedět u kávy nebo pod stromy na lavičce.*“ Jana Svobodová, *Revitalizace sídliště Barrandov*, <http://www.earch.cz/clanek/7106-revitalizace-sidliste-barrandov.aspx> vyhledáno 6. 2. 2012.

²⁷³ Viz Musil, *Sociologie pro architekty* (pozn. 81), s. 101.

²⁷⁴ Srov. např. se situací na Jihozápadním Měste, viz: Jiřina Michálková, *Domov na okraji města*, *Moderní obec* 1, 1995, č. 2, s. 57.

Na tomto místě upozorníme na jednu zajímavou proměnu, která souvisela s plánováním „center“ sídlišť: jednalo se o proměnu obvyklých vztahů mezi proporcemi jednotlivých druhů budov. Zatímco v tradičním městě byly veřejné budovy jako školy, školky, obchodní domy vyšší, na sídlištích je to opačně, tato veřejná zařízení byla soustředěna do nižších objektů a bytové domy se stávaly vyššími a vyššími a stávaly se dominantami.²⁷⁵

2.2.2 Zvyšování podlažnosti

Posun v lidském měřítku se na našich sídlištích odehrával také díky zvyšování pater budov. V žádné evropské zemi nedošlo k tak krátké době jako u nás k tak velkému zvýšení průměrné výškové hladiny nově stavěných domů.²⁷⁶ V původních plánech architekti zpravidla počítali s nižší zástavbou, v praxi však tlak na maximální úspornost a neúprosné kvóty stanovující počet obyvatel vedl k tomu, že se podlažnost zvyšovala. Architekti neměli možnost tuto skutečnost ovlivnit, přitom vyznění sídlištního celku, charakter daného prostoru jsou přímo závislé na výšce domů. Problém byl, že sídliště „spoluprojektovali“ i úředníci (přičemž odpovědnost zůstávala výhradně na architektech), jejichž vměšování se do výsledné podoby celků bývalo devastující. Například jeden odborník na ekonomii sídlištní výstavby zvedl domy na Velké Ohradě o několik pater. Existovaly i opačné případy, například pro bohnické sídliště v Praze navrhnul roku 1965 ve svém vítězném projektu architekt Milan Jarolím formu dvanáctipodlažních domů ve tvaru kříže, které se měly stát domovem pro 25 tisíc obyvatel; Bohnice totiž byly experimentálním projektem, který měl mimo jiné ověřit hladinu výstavby. Podle některých pamětníků však udělal chybu ve výpočtu obyvatel, proto zvedl zástavbu o dalších dvanáct pater. Když tehdejší hlavní architekt Prahy Jiří Voženílek zjistil, že by se za Hradčany tyčily obrovské bloky v Bohnicích, nařídil výšku zástavby zase snížit.²⁷⁷

Názory na žádoucí podlažnost domů se různí. Podle studie o ekologii bydlení, kterou vypracovali v sedmdesátých letech odborníci ve Francii²⁷⁸ spolu lidé mohou komunikovat

²⁷⁵ Viz Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 15.

²⁷⁶ Viz Musil, *Sociologie bydlení* (pozn. 28), s. 248.

²⁷⁷ Výstavbu pak po Jarolímově emigraci realizoval architekt Havránek. Viz Lenka Popelová, Rozhovor s Ivo Obersteinem ze dne 1. 4. 2004, in: Petr Ulrich et al., *Šedesátá léta v architektuře očima pamětníků*, Praha 2006, s. 63–65.

²⁷⁸ Výsledky tohoto zajímavého průzkumu bohužel nebyly publikovány, zprávu o nich podává Jan Cimický ve své stati pro časopis *Architektura*. Tým profesora Leroye byl mezioborový a výsledky jeho studie se zdály nereálné a protispolečenské. Poukazoval na to, že výbava člověka se za 45 tisíc let jeho vývoje příliš nezměnila, ale žije v prostředí, na které není adaptován. Zůstala potřeba jistoty a bezpečí, potřeba orientace ve známém i neznámém prostředí: tyto potřeby na moderních sídlištích nejsou uspokojeny, z čehož plynou všechny problémy. Cimický tvrdil, že další výstavba mamutích

pouze tehdy, žijí-li v domech o maximálně šesti podlažích. Mezi lety 1970 a 1980 vyvrcholila v Československu realizace dlouhodobého plánu bytové výstavby, který byl součástí sociální politiky strany a vlády; v jeho rámci se výrazně zvýšil podíl jednak dvoupodlažních domů a jednak domů o šesti až jedenácti podlažích.²⁷⁹ Odborníci již v tehdy upozorňovali na to, že každý obytný dům můžeme z psychologického hlediska ve vztahu k počtu podlaží rozdělit na dva typy: na domy s jedním až sedmi patry a na domy s osmi podlažími výše. Obyvatelé prvního typu vycházejí na balkon, hovoří s lidmi na ulici, u budov více než osmipatrových už jim to není příjemné. Navíc existují skupiny obyvatel, u nichž je toto hledisko ještě důležitější než u jiných, především u rodin s předškolními dětmi, u starších lidí a u lidí invalidních. Zvyšování počtu podlaží tak vede ke snížení životního komfortu. Z tolik proklamovaného ekonomického hlediska rostly náklady na výstavbu a provoz výškových obytných budov natolik, že to úspory v inženýrských sítích a „ušetřené“ zastavěné ploše nemohly kompenzovat.²⁸⁰ Průzkumy mezi obyvateli nových obytných celků koncem sedmdesátých let ukázaly, že v domech s větším počtem podlaží měli obyvatelé pocit, že je v nich přelidněno. Spokojenost obyvatel v domech s deseti podlažími například v jižní části d'áblického sídliště nebo v Ostravě v novější části Poruby ovlivňovaly nepříjemné provozní důsledky i psychologické aspekty vyplývající z koncentrace mnoha lidí v jednom domě. Paradoxním závěrem bylo, že u těchto vysokých domů si obyvatelé horních pater na umístění bytu nestěžovali, kdežto u čtyřpodlažní zástavby na pražské Invalidovně nebo v severní části Ďáblic ano; bylo to proto, že v těchto domech chyběly výtahy. Ideálem proto bylo doplňovat vysokopodlažní zástavbu maximálně třípodlažními (tedy dvoupatrovými) obytnými domy, které nepotřebovaly výtah.²⁸¹ Architekt Jiří Lasovský zdůrazňuje, že optimální jsou čtyři podlaží, domy do výše korun stromů: tato výška je předpokladem vzniku ulic a náměstí.²⁸² Navíc menší počet pater vede k rozlišování mezi veřejným a soukromým prostorem a údržba není extrémně náročná.²⁸³ Odborníci dospěli k závěru, že výškové domy jsou vhodným

sídlíšť je neúnosná a bydlení v nich odporuje potřebě zdravého bydlení. Poukazoval opět na příklad Francie, kde v osmdesátých letech vznikaly alternativní projekty bydlení, sídliště zasazená do přírody a propojená s okolním prostředím. Jan Cimický, Ekologie mentálního zdraví a bydlení, *Architektura ČSR XLVIV*, 1990, č. 3, s. 34.

²⁷⁹ Srov.: *Vývoj společnosti ČSSR podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1980*, Praha 1985, s. 157.

²⁸⁰ Hana Sobotková, Zvyšovat podlažnost obytných budov či nikoli?, *Výstavba a architektura XXIII*, 1977, č. 1, s. 40–41.

²⁸¹ Lubomír Kotačka, Závěry vyplývající ze srovnání pražských a mimopražských sídlišť, *Výstavba a architektura XXIV*, 1978, č. 7, s. 4–10.

²⁸² Jiří Lasovský, Město dělají ulice a náměstí, <http://www.slavnevil.cz/zpravy/napsali-o-nas/jiri-lasovsky-mesto-delaji-ulice-a-namesti>, vyhledáno 14. 12. 2007.

²⁸³ Odborníci se domnívají, že u budov nad pět pater se radikálně zvyšuje náročnost údržby, což je z hlediska obývatelnosti důležitý faktor, protože obecně platí, že příliš náročná údržba z hlediska finanční nákladnosti i lidských zdrojů je na překážku.

doplňkem běžné bytové výstavby; problém nastává ve chvíli, kdy se stávají převažující formou staveb.

V kontextu městského prostoru uvažoval o vhodné výšce budov lucemburský architekt a teoretik architektury a urbanismu Léon Krier. Poukazuje na to, že budovy, které nepřesahují pět pater, umožňují lidské proporce veřejných prostranství.²⁸⁴ Varuje před tím, aby se zvažoval pouze komerční potenciál stavby, který vede k „*manhattanizaci*“ místa a přílišné hustotě osídlení, která znehodnocuje kvalitu místa. Nejlepší města byla podle něj vždy vystavěna z budov, které měly od dvou do pěti pater. Určování výšky budovy metrickými ukazateli považuje za nesprávné, protože vede k vynucené regulaci a uniformitě. Připomeňme, že zatímco v šedesátých letech byla snaha stavět co nejvyšší panelové domy motivována touhou architektů experimentovat,²⁸⁵ o dekádu později již byla výška paneláků a hustota zalidnění u nás propočítávána právě podle ukazatele potřebného počtu bytů. Formu domů předem určovaly rozměry panelů a směrnice plánovačů v centrálních státních úřadech.²⁸⁶ Teorie byla v rozporu s praxí. Zatímco se všeobecně proklamovalo, že cílem je vytvořit dům pro lidi, že základním měřítkem věcí je člověk a z toho se má odvozovat vše ostatní, v praxi bylo skutečným „*cílem bylo stavebnictví, rozpočet, plnění plánu. Prostředek pro dosažení cíle se stal cílem*“.²⁸⁷ Opomíjely se psychologické požadavky²⁸⁸ na zachování lidského měřítka a vzniklo nepřívětivé obytné prostředí.²⁸⁹ Tento stav se netýkal jen naší země, lidská dimenze byla celé desítky let přehlížena všude tam, kde se uplatnilo urbanistické plánování v duchu modernismu; v této souvislosti byl opomíjen i veřejný prostor, pěší pohyb po městě a role městského prostoru jako místa setkávání jeho obyvatel.²⁹⁰

2.2.3 Zvětšování měřítka obytných celků

Od šedesátých let se měřítko obytných souborů díky rychlosti výstavby neúměrně zvětšovalo. Socialistická společnost kladla velký důraz na výstavbu velkých obytných celků, což dokládá například výrok Karla Honzíka: „(...) *souborová výstavba i tvorba je tedy*

²⁸⁴ Léon Krier, *Architektura. Volba nebo osud*, Praha 2001, s. 143.

²⁸⁵ Připomeňme, že na brněnském sídlišti Lesná se využívaly kromě čtyřpodlažních a osmipodlažních domů i čtrnáctipatrové věžáky, rozmístěné jako dominanty mezi nižší zástavbou. Srov.: Petr Ulrich – Beryl Filsaková – Petr Vorlík – Miloš Florián, Rozhovor s Viktorem Rudišem, in: Petr Ulrich et al., *Šedesátá léta v architektuře očima pamětníků*, Praha 2006, s. 133–136.

²⁸⁶ Rostislav Švácha, *Od moderny k funkcionalismu*, Praha 1994, s. 481–482.

²⁸⁷ Výrok architekta Jana Čejky. Ludvík Veselý, Člověk mezi stavbami, *Literární noviny* XIII, 18. 1. 1964, č. 3, s. 1.

²⁸⁸ Odborníci jasně prokázali, že lidé vždy preferují menší objekty a drobnější urbanistické struktury.

²⁸⁹ Viz Musil, *Sociologie pro architekty* (pozn. 81), s. 99.

²⁹⁰ Viz Gehl, *Cities* (pozn. 255), s. 3.

*nejvlastnější tvorbou socialistickou (...) jestliže socialistické město se může stát největším architektonickým souborem, pak každá z jednotlivých skupin budov a prostorů, z nichž se skládá, musí představovat i sama o sobě umělecky zvládnutý soubor“.*²⁹¹ O to více by bývalo bylo v této situaci potřeba stavět promyšleně a ne pouze slepě aplikovat architektonické a urbanistické zásady a řídit se výhradně normami a ekonomickými ukazateli. Velká panelová sídliště ze sedmdesátých let působí nepodnětně právě proto, že jejich projektanti nebrali v potaz způsob vnímání budoucích obyvatel ani případné změny funkce a významu. Obývatelný městský celek musí být otevřen formování nových představ a „*musí své pozorovatele doslova zvát k tomu, aby svět prozkoumávali*“.²⁹²

Zajímavé je, že sídliště byla koncipována jako hotový produkt, jako by neměla žádný vývoj a zároveň představovala jeden z posledních pokusů vytvořit funkční obytné celky a dát těmto „novým městům“ jednotnou kulturní formu.²⁹³ Ve velikosti (řada sídlišť měla rozlohu jako střední město) a v rychlosti, s níž byly navrženy a postaveny a v řadě technických i společenských problémů spočívá klíč k řadě problémů; větší soubory (více než patnáct tisíc obyvatel) se stavěly zhruba dvacet let, v této lhůtě vznikl například Havířov pro 90 tisíc lidí; u středních to trvalo deset let (tři tisíce až patnáct tisíc obyvatel) a malé celky (do třech tisíc obyvatel) byly postaveny v průběhu několika málo let.²⁹⁴ Navíc byly realizovány podle jednotné urbanistické koncepce naráz, jako celek a neuplatnilo se tu tedy postupné doplňování struktur a funkcí jako u tradičního měst. Toto konstatování platí pro malé a střední soubory, u velkých celků byly časté změny koncepce či rozbití ucelené struktury. Na příkladu pražského Jižního Města, které nebylo nikdy podle původních plánů dostavěno, je vidět, jaká byla dobová stavební praxe.²⁹⁵ V jeho centru měly být dominantní účelové objekty, hotely a administrativní budovy, na jejichž postavení nebyl čas, prostředky ani stavební kapacita.

Jako příklad správně zvoleného lidského měřítka ve výstavbě nově založených urbanistických celků lze uvést socialistická města budovaná v padesátých letech 20. století podle principů socialistického realismu²⁹⁶ na zelené louce Havířov a Žiar nad Hronom nebo

²⁹¹ Karel Honzík, *Architektura všem*, Praha 1956, s. 86.

²⁹² Kevin Lynch, *Obráz města*, Praha 2004, s. 121.

²⁹³ Druhý život pro sídliště, *Era* 21 9, 2009, č. 1, s. 55.

²⁹⁴ Viz Musil, *Sociologie pro architekty* (pozn. 81), s. 96–97.

²⁹⁵ Lýdia Stoupová, Jižní Město nechce zůstat noclehárnou, *Moderní obec* 4, 1998, č. 3, s. 6.; viz též Schmeidler, *Lepší život* (pozn. 100), s. 17; Jan David, Jižní Město: šedé sídliště se pomalu mění, *Mladá fronta Dnes* XIII, 2002, č. 65, 18. 3., s. D/3.

²⁹⁶ V rámci doktríny socialistického realismu byla po vzoru Sovětského svazu architektura pojímána jako hlasatelka společenských idejí, pozornost se v duchu této její úlohy přesunula k vnější podobě staveb, které svou zdobností ve stylu historických slohů sloužily monumentální propagandě režimu. Byla tím degradována na pouhou kulisu, za níž se bez valného povšimnutí odehrávají profánní činnosti jednotlivých lidí. Došlo k paradoxní situaci: obyvatelé negativně reflektovali nedostatky v praktické funkčnosti a vybavenosti bytů a celých obytných útvarů a ani v nejmenším je nezajímala výpovědní hodnota fasád. Odbytá a pouze vnějškově chápaná architektura neměla tolik chtěnou

novou městskou čtvrtí Ostravu–Porubu, jež měla rozlohu jako zmíněná města. Tyto celky byly koncipovány jako kompaktní města s koridorovými městskými třídami a ulicemi, které byly ve své době přijímány s rozpaky jako „zastaralé“, ovšem v sedmdesátých letech byly podobné „návraty“ k tradičním městským strukturám naopak chápány jako odvážné experimenty, protože vybočovaly z tehdejší stavební praxe. Navíc odhlédneme-li od dobových historizujících dekorací jednotlivých domů, lze z dnešního pohledu konstatovat, že urbanistický koncept těchto celků byl vcelku příjemný, protože jednak dodržoval lidské měřítko a jednak kombinoval prostory veřejné s poloveřejnými a dával prostor zeleni.

Zde se dostáváme k zásadnímu problému, a tím je přenos měřítka. Teoretik Christian Norberg-Schulz velmi výstižně popsal ve svých analýzách urbanistický problém, kdy byl otevřený půdorys moderního domu přenesen do většího měřítka městských čtvrtí, což zapříčinilo absenci skutečného městského interiéru.²⁹⁷ Funkcionalistická představa města v zeleni přenesla do obřích rozměrů a kolektivních forem ideál vilové čtvrti.²⁹⁸ Je ovšem zřejmé, že principy, které se osvědčily v tradičním městě, nelze přenášet do libovolně velkého měřítka. Přestože atraktivnost městských center je nesporná, v případě nových obytných souborů nestačilo koncentrovat původně rozptýlenou občanskou vybavenost a předpokládat, že tak vznikne centrum s obytnými kvalitami.²⁹⁹ Zmíněný prostorový rozptyl je charakteristický hlavně pro některá starší a středně stará sídliště a je považován za jednu z příčin toho, že nemohly vzniknout typicky městské prostory. Vytváření tzv. sídlištních center bylo reakcí na tento vývoj a v sedmdesátých letech (nezdařeným) pokusem o přiblížení sídlišť městskému prostředí.³⁰⁰ Úspěšné realizace se v tomto ohledu datují až osmdesátými lety a komplexnějším a promyšlenějším přístupem architektů k tvorbě obytného prostředí.

Měřítka jednotlivých panelových sídlišť jako celků se odráží i v úvahách o jejich regeneraci, jinak je potřeba přistupovat k Jižnímu nebo Jihozápadnímu Městu a jinak k sídlištím v menších městech. U rozsáhlých celků s velkou hustotou obyvatel se musí zvažovat konverze celých struktur, v menších městech mohou být intervence jemnější a pokud sídliště nenarušila historické jádro, lze se zde přiblížit funkcionalistickému ideálu

ideovou výpovědní hodnotu a úspory, které snižovaly funkční úroveň výstavby byly chápány jako pseudohospodárnost. Srov.: Vítězslav Procházka, Střetání protikladů ve vývoji naší poválečné architektury, *Výstavba a architektura XXII*, 1976, č. 3, s. 15. V urbanismu se metoda socialistického realismu uplatnila mnohem úspěšněji než v architektonickém řešení jednotlivých staveb.

²⁹⁷ Srov.: Christian Norberg-Schulz, *Genius loci*, Praha 1994, s. 194.

²⁹⁸ Vítězslav Procházka, Úroveň architektury nových obytných souborů, *Architektura ČSR XLI*, 1982, č. 4, s. 164.

²⁹⁹ Ibidem.

³⁰⁰ Jiří Musil, Výsledky společenského hodnocení nových obytných souborů, *Architektura ČSR XLI*, 1982, č. 4, s. 175.

bydlení v zeleni.³⁰¹ Samotní obyvatelé si rovněž uvědomovali, že je potřeba respektovat lidské drobnější měřítko, což jasně prokázal rozbor odpovědí návštěvníků výstavy Urbanita 86; ukazuje na to i fakt, že jedno z hlavních ocenění a největší návštěvnickou pozornost získala skupina D. N. A.,³⁰² jejíž členové ironicky upozornili na závažné problémy vybavení, měřítka a charakteru nových obytných souborů.³⁰³

2.3 Orientace na panelových sídlištích

Jiným typicky „sídlištním“ problémem z hlediska námi sledovaného úhlu pohledu je možnost orientace v urbanistickém celku. Jednou ze základních lidských potřeb je potřeba obývatelného prostoru k životu, prostoru, s nímž se člověk může identifikovat a v němž se dobře orientuje. Mezi jeho komponenty patří důvěrná obeznámenost s hmotnými prvky prostředí.³⁰⁴ Pro pocit zakotvení v městském prostředí a pro jeho čitelnost je velmi důležité, aby jednotlivé čtvrti a oblasti byly od sebe charakterově odlišeny. Na některých sídlištích se však člověk pohybuje spíše mezi volně postavenými panelovými budovami; tento typ výstavby podněcuje naprosto opačné pocity, než je žádoucí. Velké části sídlišť chybí *„výrazová členitost jejich prostorové struktury, a s tím související významová chudoba, identifikační a orientační znaky, jež představují kvality, které formují urbanistické prostředí města, strukturují jej a oživují“*.³⁰⁵ Existují samozřejmě i výjimky, například Lesná v Brně z šedesátých let, jejíž architekt Viktor Rudiš dokázal dodat sídlišti osobitou „tvář“ i při malém výběru prvků: *„Individuální tvář obytného útvaru i při opakovatelnosti detailů lze zajistit jenom prostorovou kompozicí větších celků s důsledným respektováním terénních zvláštností dané situace.“*³⁰⁶ Při běžné typové výstavbě s jejím reálně existujícím sortimentem objektů a s přihlédnutím k nutnosti docílit určité skladby bytů se v sedmdesátých letech vytvořilo univerzální schéma: zástavba složená z deskových domů v jedné až dvou výškových hladinách, centry s nízkými objekty občanského vybavení signalizované blízkostí věžových domů. Jeho jednotlivé lokální modifikace nemohly dostatečně obměnit společný princip.³⁰⁷ Naplnilo se tak heslo „automatizovaná výroba, vysoká série a jeden prvek pro všechno“;

³⁰¹ Josef Čančík, Život na dobré adrese. Architekt Ivan Plicka o perspektivě panelových sídlišť, A2 III, č. 4, 24. 1. 2007, s. 14.

³⁰² Dílna nejmodernější architektury: architekti Dřevíkovský, Hrubý, Sarbort a Vávra.

³⁰³ Benjamin Fragner, Zpráva o výstavě: Urbanita 86, *Technický magazín XXX*, 1987, č. 1, s. 3–4.

³⁰⁴ Srov.: Jiří Musil, *Sociologie soudobého města*, Praha 1967, s. 290.

³⁰⁵ Viz Halík, *Architektonická avantgarda* (pozn. 52), s. 45.

³⁰⁶ Miroslav Divina, *Podoby brněnských panelových sídlišť* (diplomová práce), Brno 2010, s. 4.

³⁰⁷ Vítězslav Procházka, *Československá architektura po 2. světové válce*, Praha 1975, s. 34. Nutno ale dodat, že monotónní vyznění sídlištních celků, bloky stejných domů, v nichž měl každý téměř stejný byt vizuálně dobře odpovídal principu „socialistické rovnosti“.

prvky měly co nejjednodušší tvar a práce byla minimalizována, objevil se dokonce požadavek jednotných rozponů pro občanskou i bytovou výstavbu.

Psychologové poukazují na to, že přesadí-li se starý člověk, který se mnoho let pohyboval v navyklém prostředí, kde měl známé záchytné body, „svůj“ dům, ulici, obchod, do prostředí uniformního a neznámého, ztratí schopnost orientace. Člověk v aktivním věku se přizpůsobuje pružněji a podle svých schopností se přizpůsobí tlaku okolí a začne se v něm orientovat. V každém případě je adaptace na nové obytné prostředí s odlišným vzhledem budov, novými lidmi a sousedy a ztráta známého prostředí včetně míst sociální komunikace, obchodů a dlouholetých sociálních vazeb psychickou zátěží; na druhou stranu toto jsou jevy spojené s každým stěhováním do jiného prostředí a netýkají se výhradně adaptace nových obyvatel na sídlišti.³⁰⁸

V poslední době bylo prostředí města významově neutralizováno, není dále zapotřebí tradiční hierarchie šlechtických paláců a měšťanských domů, protože komunikace se ubírá jinými cestami. To souvisí s tím, že v moderní architektuře a urbanismu došlo k oslabení symbolické funkce architektury. U nás navíc byly tyto disciplíny pojímány jako nástroj uskutečňování praktických potřeb, ne jako umělecká disciplína.³⁰⁹ Tento trend bezprostředně vyvolal reakci, jmenujme například postmoderní tendence ve světové architektuře a teorie Charlese Jenckse, jenž usiloval o obnovení významové a symbolické funkce architektury,³¹⁰ protože pro každé prostředí, i pro to sídlištní platí, že by mělo být nejen čitelné a uspořádané, ale také plné symbolů. Jen „*takové prostředí pak může vypovídat o jednotlivcích i celé společnosti, o jejich tužbách, o historických tradicích, přírodních podmínkách i složitých funkcích a tendencích městského života.*“³¹¹ A dodejme, že jen v takovém prostředí, kde člověk budovy a místa prožívá jako významuplné, tedy v prostředí, kterému nějak rozumí, může mít domov. Úkolem architekta pak je „*vystavět místa naplněná významy*“³¹² a bez ohledu na způsob zastavění by architektura měla dodávat archetypální prvky, principy řádu techniky a umění.³¹³ Soudilo se, že to bylo způsobeno nově postaveným celkem, ale otázka se

³⁰⁸ Viz Musil, *Sociologie pro architekty* (pozn. 81), s. 109. K této problematice se ještě jednou vrátíme ve třetí kapitole této práce.

³⁰⁹ Viz Kratochvíl, *Moderní urbanismus* (pozn. 3), s. 5.

³¹⁰ Charles Jencks, *The Language of Postmodern Architecture*, London 1977.

³¹¹ Kevin Lynch, *Obráz města*, Praha 2004, s. 121.

³¹² Christian Norberg-Schulz, *Genius loci*, Praha 1994, s. 5.

³¹³ Michaela Brožová, *Změny společnosti a koncepce bydlení*, *Architektura a socio-demografické aspekty*, in: Ladislav Lábus (ed.), *Proměny architektury a urbanismu. Výzkumný záměr FA ČVUT v Praze*, Praha 2006, s. 10.

měla zkoumat blíže, protože se zdálo, že v nesnadné orientaci obyvatel hraje architektonické ztvárnění pouze jednu z rolí.³¹⁴

Přehlednost městského obrazu byla považována nejen za předpoklad orientace obyvatel v městském prostoru, ale rovněž za měřítko kvality. Proto je důležité v rámci celku vytvořit dominanty. V tradičním městě to byly kostely na náměstích, v centrech sídlištních obytných čtvrtí pak architekti plánovali věžové domy, někdy až patnáctiposchodové.³¹⁵ Od devadesátých let se i na sídlištních stavějí kostely, přestože z politických důvodů nebyly původní součástí urbanistických plánů. Jako příklad uveďme kostel svatého Prokopa v Nových Butovicích nebo Jižní Město, kde svůj zážitek popsal redaktor Českého rozhlasu Martin Štoll, když se „*ocitl uprostřed odosobněné hradby betonového sídliště*“ a náhle se rozezněly zvony z nového kostela, Komunitního centra Matky Terezy: v tu chvíli „*zmizela odosobnělost, hlas zvonů vrátil prostoru život*“ a on si uvědomil, že i toto může být „*krásné místo k životu*“.³¹⁶ Tato příhoda je zcela v souladu s tvrzením Christiana Norberga-Schulze, který interpretuje Heideggerův výrok, že „*zvuk večerních zvonů přivádí lidi jakožto smrtelníky před to, co je božské*“.³¹⁷ Za zmínku stojí i katolický kostel početí Panny Marie na sídlišti v Průběžné ve Strašnicích, jehož výjimečnost spočívá v tom, že byl dokončen na samém sklonku komunistického režimu.³¹⁸ Jinak řečeno, zmíněné prvky dodávají sídlištnímu prostoru nový a důležitý rozměr. Dominanty plní při vyjadřování řádu měst kromě orientace dvě důležité funkce: zdůrazňují rozmanitost města a zároveň jí dodávají důstojnosti a také poskytují optickou důležitost funkčně důležitým částem sídliště.³¹⁹

Dominantou mohou být také veřejné budovy, které k tomu, aby mohly plnit své symbolické i reálné poslání, musejí být dobře viditelné.³²⁰ Na Zahradním Městě byly vysoké věžové domy, které souzněly s okolním terénem, použity jako hlavní kompoziční motiv.³²¹ Potřebu výrazných objektů, které působí na smysly kolemjdoucích, zdůrazňoval ve svých analýzách vizuální kvality amerických měst v šedesátých letech také americký teoretik environmentální urbanistické tvorby Kevin Lynch. Díky nim pak dané místo vykazuje

³¹⁴ Libuše Macková, Užitkové vlastnosti nových obytných souborů, *Výstavba a architektura* XXIV, 1978, č. 8, s. 22.

³¹⁵ Podobný prvek se objevil v Jihozápadního Města. Viz Rozhovor s Ivo Obersteinem ze dne 1. 4. 2004, in: Lenka Popelová, Rozhovor s Ivo Obersteinem ze dne 1. 4. 2004, in: Petr Ulrich et al., *Šedesátá léta v architektuře očima pamětníků*, Praha 2006, s. 68. Plasticky modelované výškové domy byly také základním kompozičním prvkem na Jižním Městě.

³¹⁶ Jan Lukavec, Odcizenost, beton, chlad?, *Literární noviny* 20, 2009, č. 45, 2. 11., s. 14.

³¹⁷ Srov.: Christian Norberg-Schulz, *Genius loci*, Praha 1994, s. 7.

³¹⁸ Viz *Celoměstská koncepce* (pozn. 20), b. s.

³¹⁹ Viz Jacobsová (pozn. 114), s. 226.

³²⁰ Léon Krier, *Architektura. Volba nebo osud*, Praha 2001, s. 121.

³²¹ Jiří Novotný, *Nové bydlení v Praze*, Praha 1964, s. 41.

vysokou míru čitelnosti a zřetelnosti a lidé se v něm lépe pohybují a orientují.³²² Někdy se ploch na panelových domech využilo jako orientačních tabulí s grafickými znaky v podobě číslic či symbolů, které v anonymním prostředí usnadňovaly orientaci chodcům.³²³ Paradoxní bylo, že u většiny sídlišť probíhala snaha o osobité vyznění celků stejným způsobem; používaly se stejné konfigurace hmotných prvků, jako věžové či deskové domy, cesty nebo trávníky; jak poznamenal Pavel Halík, odlišnosti jednotlivých sídlišť nejlépe vynikly na jejich půdorysu při pohledu z letadla.³²⁴

2.3.1 Odstranění monotónnosti a uniformity

Monotónnost byla považována za jeden z faktorů, který znemožňoval vytvoření ustáleného psychického obrazu urbanistického celku, který slouží jako tolik potřebná „osnova“ ke znalosti celku a organizování činností člověka v tomto prostředí. Důležitost obrazu města vznikajícího v hlavě jeho obyvatel zdůraznil a vlastní metodologii výzkumu městské problematiky na něm postavil v roce 1960 již zmíněný Kevin Lynch.³²⁵ V dobové rétorice pak byla monotónnost chápána jako neslučitelná se socialistickým způsobem života.³²⁶ Je důležité si uvědomit, že zaklínadlo flexibility a variability jako reakce na monotónní vyznění sídlištních celků také není všelékem. Jistá míra stability obytného prostředí je předpokladem psychické pohody člověka; člověk potřebuje klidné útočiště a to neplatí pouze o jeho bytu, ale i o širším obytném prostředí.³²⁷ Navíc platí, že není třeba obávat se účinků unifikované výstavby, pokud ve standardizovaných domech budou bydlet lidé různého věku, národnosti, profese, příjmové vrstvy apod., což opět dokazuje tezi, že základem všeho je člověk.

V osmdesátých letech se naši architekti a urbanisté snažili dospět k výraznější kompozici obytných celků, která by napomohla překonat nepříznivé stereotypní vyznění, způsobené používáním stejných prvků.³²⁸ Pražské Jihozápadní Město bylo příkladem pokusu vybudovat pestré vícevrstevnaté sídlo, „*kde se v živém dialogu korigují názory posledních*

³²² Srov.: Kevin Lynch, *Obraz města*, Praha 2004, s. 10.

³²³ Vendula Hnídková, Panel bez roucha, in: Hubatová–Vacková – Říha (pozn. 25b), s. 63.

³²⁴ Viz Halík, Architektonická avantgarda (pozn. 52), s. 50.

³²⁵ Srov.: Jiří Ševčík, Aktuální tendence v české architektuře 70. –80. let, in: Terezie Nekvindová (ed.), *Jana Ševčíková – Jiří Ševčík, Texty*, Praha 2010, s. 112. Studie z roku 1985.

³²⁶ Michal Beneš, *Monotonie nových obytných souborů*, Praha 1989, s. 87.

³²⁷ Srov.: Ivan Horký, *Tvorba obytného prostředí*, Praha 1984, s. 235.

³²⁸ Jiří Voženílek, Kompozice nových obytných souborů, *Architektura ČSR* XLI, 1982, č. 4, s. 159.

dvou desetiletí“.³²⁹ Význam návrhu architekta Ivo Obersteina a jeho ateliéru spočívá ve snaze vyrovnat se s jedním ze sídlištních nešvarů, s neurčitostí prostorů. Základem konceptu bylo zasazení nového obytného celku do přírodního rámce. Tvůrcům se podařilo zdůraznit modelaci terénu, kterou využili k různorodým sestavám obytného zastavění.³³⁰ Inspirovali se přitom obytnými okrsky v severských zemích, jako bylo Švédsko nebo Finsko a také klasickými městskými typy sociálního prostoru a jeho dva typy, soukromý a veřejný, doplnili o tolik důležité polosoukromé a poloveřejné prostory. Přelomem byla meandrová a polouzavřená superblokovaná forma. Při navrhování občanské vybavenosti v sídlištích vyšli z prostředků, které chudá tuzemská hromadná stavební výroba poskytovala a jednotlivé systémy zkombinovali a zapojili do nich „*fragmenty základních prostorových archetypů (válcová centrála, bazilika, podloubí, galerie)* – podařilo se jim dodat nudnému typizovanému systému nový sociální obsah.³³¹ Obyvatelům tyto prvky připomínaly tradiční městské formy, což přispívalo k možnosti identifikovat se s prostředím. Podle slov architekta Obersteina to byl „*zápas o každý detail*“.³³² Zápas proto, že centrální plánování bylo propojeno s politickým systémem a každá změna v hospodářském systému znamenala současně zásah do systému politického, který se jakýmkoli změnám z principu bránil.³³³ Každý „vyvzdorovaný“ prvek byl zásadní, protože dokázal oživit standardizované stavební systémy dodáním detailů, které jim navracely měřítko, osobitost a čitelnost.

Podobným způsobem přistoupili k návrhu obchodního centra na Lužinách Alena Šrámková a Ladislav Lábus, kteří využili tradiční ulici s centrálním náměstím. Nenavrhli typický sídlištní monument, naopak, inspirovali se prostorem řecké agory a vytvořili přesně vymezený prostor s nákupní ulicí, náměstím s ochozy a rampami, navíc v přívětivém měřítku, které navozuje typickou městskou atmosféru.³³⁴ U centra Butovic autorů Tomáše Brixu a

³²⁹ Jiří Ševčík, K urbanismu a architektuře 60.–80. let. Pražské Jihozápadní Město, in: Terezie Nekvindová (ed.), *Jana Ševčíková – Jiří Ševčík, Texty*, Praha 2010, s. 66. Studie byla napsána roku 1988.

³³⁰ Srov.: Jiří Voženílek, *Vývoj urbanismu*, Praha 1990. s. 221. Podobným vývojem prošla zástavba v Brně, kde po jednoduchém seskupení řadových sestav a věžových domů v Juliánově přišla na řadu velkorysejší skladba deskových domů na Lesné, kde vymezily ústřední zelený prostor s výhledy do okolí.

³³¹ Jiří Ševčík, K urbanismu a architektuře 60.–80. let. Pražské Jihozápadní Město, in: Terezie Nekvindová (ed.), *Jana Ševčíková – Jiří Ševčík, Texty*, Praha 2010, s. 69–70.

³³² Rozhovor s Ivo Obersteinem. Srov. též: Vítězslav Procházka, Úroveň architektury nových obytných souborů, *Architektura ČSR* XLI, 1982, č. 4, s. 165.

³³³ Viz Halík, *Architektonická avantgarda* (pozn. 52), s. 49.

³³⁴ Jiří Vančura – Benjamin Fragner, Vyhledky Prahy, *Technický magazín* XVII, 1984, č. 12, s. 23. Autoři zde navíc originálně přistoupili i ke ztvárnění jednotlivých obchodů a více než účelně využili ona 2–4 procenta, která připadala z rozpočtu stavby na výtvarnou výzdobu a oslovili výtvarníky, kteří v té době neměli mnoho příležitostí dostat se k veřejným zakázkám, jako byli například Karel Nepraš, Eva Švankmajerová nebo Věra Janoušková. Ne vše se mohlo v té době realizovat, přesto se jednalo o ojedinělý pokus individualizovat sídlištní zástavbu. Srov.: Lucie Zadražilová, Šokující pravdivost

Václava Králíčka byly rovněž jako základ použity dostupné prefabrikáty, ale architekti je doplnili fragmenty tradičních prostorů, jako jsou podloubí, galerie apod. Je tedy zřejmé, že záleží více na přístupu, na kreativitě a na způsobu práce s určitým materiálem než na materiálu samotném.

Během deseti roků od konce sedmdesátých do konce osmdesátých let se u nás změnil urbanistické koncepty i technologie. Na sídlišti Barrandov architektů Zdeňka Hölzela a Jana Kerela je zřejmá snaha autorů o sociální komunikaci, čehož dosáhli podobnými prostředky jako autoři Jihozápadního Města: použitím detailu, ornamentu a dekoru, které ukončují stavbu a označují vstupy a rozlišováním prostoru na čtyři typy. Podle jejich vlastních slov je nejvíce ovlivnil Kevin Lynch se svou teorií mentálního obrazu města a studie historika umění Jiřího Ševčíka o Novém Mostu.³³⁵ Rozhodli se nedoufat, že změny výrobní mašinerie ve stavebnictví a navrhovali z dostupných prvků. Kromě diferencovaných prostorů jim šlo nejvíce o to, aby se ulice stále nazývala ulicí, náměstí náměstím a podobně.³³⁶ Podařilo se jim propojit funkce i odlišnou architekturu, což vedlo ke vzniku nezvyklých a na významy bohatých uskupení.³³⁷ Architekt Hölzel uvedl, že „já mám při pohledu na první postavené domy na Barrandově, kde už se rýsuje ulice s nárožím, na němž jsou přitlučené cedule s názvy ulic, že já mám příjemný pocit z návratu k prachobyčejnému městu“.³³⁸ Pozitivní roli sehrála i péče o zdánlivé detaily městského mobiliáře, jako byly lavičky, lucerny, kašny, obrubníky, plakátovací plochu nebo prodejní stánky. Za zmínku stojí i stavby architektů Línka a Miluniče, kteří rovněž zkombinovali dostupné skladebné prvky do atypických staveb.³³⁹

Za poslední těsně předrevoluční fázi vývoje panelové výstavby je považováno Jižní Město II, kde byly do parteru vloženy pergolové cesty a různé výrazné znaky, které prostoru dodávaly čitelnost a výraz.³⁴⁰ Obyvatelé sídlišť oceňují každý atypický detail, který pomáhá strukturovat jinak monotónní prostředí.³⁴¹ Ze současných výzkumů bohužel vyplývá, že pro

paneláků: důvod k obdivu, nebo k nenávisti? Rozhovor Lucie Zadražilové s Ladislavem Lábusem, *Era* 21 9, 2009, č. 1, s. 52.

³³⁵ Při výstavbě Nového Mostu byl proveden díky iniciativě Jiřího Ševčíka a architektů Pleskota a Bendy průzkum mezi obyvateli formou dotazníků, zaměřený na obraz města v myšlení obyvatel. Ukázalo se, že staré město umějí obyvatelé popsat bez problémů a jeho dominanty načrtnout do mapky, ale u nové výstavby mají problém.

³³⁶ Přednáška Zdeněk Hölzel a Jan Kerel: Sídlíště Barrandov, 5. května 2011, Základní škola A, Chaplinovo náměstí 1615, Praha 5, kterou uspořádalo Centrum kvality bydlení v rámci cyklu přednášek předmětu Urbanismus 5 na Fakultě architektury VUT.

³³⁷ Jiří Vančura, Benjamin Fragner, Vyhlídky Prahy, *Technický magazín* XVII, 1984, č. 12, s. 29.

³³⁸ Benjamin Fragner, Centra nad dvěma břehy Prokopského údolí, *Technický magazín* XXIX, 1986, č. 8, s. 44.

³³⁹ Srov.: Jiří Ševčík, Aktuální tendence v české architektuře 70.–80. let, in: Terezie Nekvindová (ed.), *Jana Ševčíková – Jiří Ševčík, Texty*, Praha 2010, s. 120.

³⁴⁰ Viz Halík, Architektonická avantgarda (pozn. 52), s. 49.

³⁴¹ Toto tvrzení dokládá výzkum, který byl proveden na sídlišti Nad Lužnicí v Táboře. Místní obyvatelé tu jako svou nejoblíbenější strukturu uvedli tzv. kopeček, který vznikla jako úložiště zeminy při stavbě

tři čtvrtiny obyvatel sídlišť je urbanistické řešení sídlištního prostoru nečitelné a jen malé procento bylo schopno identifikovat zřetelnou orientační dominantu, která by tvořila centrum nebo hlavní ulici obytného celku.³⁴² Na druhou stranu se ukázalo, že obyvatelé poměrně dobře hodnotili uspořádanost a přehlednost,³⁴³ na rozdíl od hodnocení odborníků, kteří sídlištní prostředí označovali za chaotické; shoda naopak panovala mezi oběma skupinami v nízkém hodnocení rozmanitosti, zajímavosti, lehkosti a elegance.³⁴⁴

Mezi předrevoluční pokusy o oživení sídlišť patří projekt Urbanita 86, soutěž o artikulování a formulování slova urbanita, kterou vypsal Technický magazín mezi odbornou veřejností. Jejím cílem bylo shrnout názory na dotvoření a zpříjemnění prostředí již existujících sídlišť, především projekty na posílení jejich urbanity a městské atmosféry. V rámci soutěže přicházely návrhy jak zlepšit dosavadní prostředí městských zón. Zúčastnilo se jí přes osmdesát architektů: většina z nich dala volný průchod fantazii, někteří předložili do detailů promyšlené návrhy, zatímco jiní vyjádřili pochybnosti, jestli má smysl zkrášlovat to, co je od samého počátku nepodařené; *„volali po větší vybavenosti sídlišť, po jejich zútulnění, zpřehlednění, individualizaci a větší nezávislosti. Sídlíště by mělo tvořit kompaktnější urbánní jednotku. Tak se má dít na změně celkového pojetí, ale i detaily: oživení městského prostoru uměleckými díly, uměním živým a hravým (...)“*.³⁴⁵ Urbanita se v těchto letech stala jednou z klíčových událostí, protože ještě za minulého režimu otevřela prostor pro diskusi a kritiku.³⁴⁶

2.4 Estetika panelových sídlišť?

Jednou ze zásadních otázek, vztahujících se k vytvoření širšího obytného prostředí, je estetický rozměr panelových sídlišť. Obecně řečeno, estetická stránka panelových sídlišť *„se opírala o řád, geometrii a perspektivu, kde velkorysá kompozice nahradila tradičně utvářený městský prostor. Efektivně působila strohost staveb, které nabývaly významu teprve v kontrastech horizontál a vertikál, v průhledech do dálek, v rytimizaci a výrazné siluety a v*

obytného celku. Jan Těšitel, Drahomíra Kušová, Michael Bartoš, Potřeba přírodních prvků v prostředí města. Případová studie města Tábor, <http://uke.sav.sk/zp/2001/zp4/tesitel.htm>, vyhledáno 13. 12. 2011.

³⁴² Bohumil Boška, *Výsledky sociologického průzkumu k regeneraci pražských sídlišť. Závěrečná studie*, Praha 2001, s. 48.

³⁴³ Zajímavé je, že současně s tím si obyvatelé stěžovali na ztíženou orientaci v nových celcích.

³⁴⁴ Viz Musil, *Lidé a sídlíště* (pozn. 25a), s. 123–124.

³⁴⁵ Ladislav Zikmund, Urbanita 86, <http://earch.cz/clanek/162-urbanita-86.aspx>, vyhledáno 9. 7. 2009.

³⁴⁶ Srov.: Benjamin Fagner, Zpráva o výstavě: Urbanita 86, *Technický magazín* XXX, 1987, č. 1, s. 2–4.

*parkových úpravách volných prostorů. Funkční organizace, proporce a řád se uplatnily zejména na plánech a náhledu celého sídla“.*³⁴⁷

Z prohlášení o šedi paneláků se stalo postupem času otřepané klišé. Ne všichni jsou schopni docenit jejich „pravdivost“³⁴⁸ nebo jejich estetiku, připomínající někomu abstraktní umění nebo obrazy konstruktivisty Pieta Mondriana.³⁴⁹ Vzhled nových obytných souborů s jejich tvarovou strohostí byl dán avantgardními myšlenkami moderní architektury a budoucí obyvatelé neměli možnost do výsledné podoby zasáhnout; jejich reakce se zjišťovaly až po nastěhování do nových domů. Přitom vždy platí pravidlo, že před navrhováním nějakého celku, který má být obývatelný v pravém slova smyslu je zapotřebí znát reakce lidí na rozměry, tvary a uspořádání budov, volných ploch i na umístění objektů.³⁵⁰

Estetická kvalita obytného prostředí je rozhodující, protože lidé ji, byť třeba nevědomě, vnímají a hodnotí. Obecně platí, že neexistuje „univerzální“ prostředí, které by uspokojilo nároky všech stejně jako neexistuje „indiferentní“ prostředí, které by nevyvolávalo pozitivní nebo negativní reakce. Průzkumy ukázaly, že estetické preference lidí se velmi odlišují a někdy je dotyční nedokáží zdůvodnit. Navíc jak již bylo vícekrát zdůrazněno, obyvatelé sídlišť nehodnotí své obytné prostředí včetně estetických kvalit tak přísně jako lidé „zvenčí“. Jana Barvíková poukázala na to, že „paradoxně, navzdory faktu, že díky rozsáhlým zeleným plochám sídliště bývají mnohem ‚zelenější‘ než jiné typy městské zástavby, nerezidenty bývají vnímána a popisována jako ‚šedivá‘ a ‚betonová‘ - dojem z monotónních bloků je zřejmě silnější“.³⁵¹ Dalším závěrem bylo, že spokojenost se vzhledem architektury nesouvisí ani tak s určitým architektonickým stylem, ale spíše s „komplexním vizuálním image“, který závisí na bohatosti tvarů, velikostí a barev.³⁵²

³⁴⁷ Viz *Celoměstská koncepce* (pozn. 20), b. s.

³⁴⁸ Viz mnohokrát citovaný výrok architekta Ladislava Lábusa o pravdivosti panelových sídlišť, srov. např.: Srov.: Lucie Zadražilová, Šokující pravdivost paneláků: důvod k obdivu, nebo k nenávisti? Rozhovor Lucie Zadražilové s Ladislavem Lábusem, *Era* 21 9, 2009, č. 1, s. 47–52.

³⁴⁹ Viz výrok historika architektury Rostislava Šváchy. Srov.: Alexander Lukeš, Vzkřísíme naše zatracovaná sídliště? Rozhovor s Rostislavem Šváchou, <http://www.nase-rodina.cz/article.php?clanek=698>, vyhledáno 27. 4. 2010. O půdorysu některých sídlišť stavěných na půdorysu pravoúhlých matic mondrianovským způsobem hovoří také architekt Jan Sedlák. Srov.: Jan Skřivánek – Karolína Jirkalová, Rozhovor Jana Skřivánka a Karolíny Jirkalové s Janem Sedlákem, Kdyby urbanisté žili tři sta let, in: Jirkalová – Skřivánek – Volf (pozn. 48), s. 85.

³⁵⁰ Viz Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 125.

³⁵¹ Viz Barvíková (pozn. 246), s. 30.

³⁵² Viz Schmeidler, *Sociologie v architektonické* (pozn. 73), s. 189.

2.4.1 Barevnost panelových sídlišť

Mezi hlavní témata patří otázka barevnosti panelových sídlišť. S nástupem moderní architektury byla nastolena nová estetická kritéria, zcela odtržená od historické zkušenosti. V souladu s důrazem na prefabrikaci, sériovost a unifikaci byla v kurzu i bezozdobnost a antidekorativnost, hladké povrchy a základní barvy s převahou bílé.³⁵³ Šed' panelových sídlišť přitom není přežitkem z doby socialismu, jak by se mohlo při sledování současných diskusí zdát. Již tehdy považovala velká část odborné veřejnosti šedivou barvu většiny domů za nutné zlo a pohled do programových prohlášení vlády ukazuje, že se řešení tohoto problému neustále posouvalo z pětiletky do pětiletky.³⁵⁴ V šedesátých letech byla v Praze terčem kritiky panelová sídliště z druhé poloviny padesátých let, konkrétně „malá sídliště“ Antala Staška na Pankráci a ve Strašnicích v Průběžné a v Rybníčkách. Všechna sice mají poměrně příjemné lidské měřítko, nicméně podle odborníků tu působila monotónnost, schematičnost a „nedostatek onoho detailu lidského prostředí, které nezahradí ani hojné užívání barev na fasádách domů“.³⁵⁵ Za odstrašující příklad bylo považováno kvůli přebarveným fasádám budov sídliště Antala Staška a přeslazené barvy domů v Malešicích. Naopak za příslib do budoucnosti označoval dobový odborný tisk experimentální domy na Invalidovně, kde se za použití nejjednodušších výtvarných prostředků pracovalo s prostým, ale proporčním členěním v ploše, s jednoduchou barevností a s vhodně opracovaným běžným materiálem. Vlivem dlouhé nepřítomnosti se stalo používání barvy na fasádách v šedesátých letech opět módní, barevné realizace však byly stále ve stádiu experimentu.³⁵⁶

V rámci koncepcí regenerace sídlišť se otázka barevnosti řeší často, zabývali se jí i někteří architekti, například Ladislav Lábus se svým ateliérem vytvořil v letech 1999–2000 návrh barevného řešení superdomů na pražském sídlišti Bohnice, jenž byl posléze realizován. Lábus v souvislosti s panelovými domy zdůraznil, že „jejich estetická proměna zde není jen výtvarnou prací s abstraktní plochou, ale vychází z fyzické podstaty stavby“.³⁵⁷ S vědomím určité míry zjednodušení lze říci, že architekti obecně považují „barvení paneláků“ za kosmetické úpravy, které celku ve výsledku škodí, například architekt Roman Koucký, který

³⁵³ Otakar Nový, Řeč architektury, in: Halík – Kratochvíl – Nový (pozn. 34), s. 130.

³⁵⁴ Vendula Hnídková, Panel bez roucha, in: Hubatová–Vacková – Říha (pozn. 25b), s. 57.

³⁵⁵ František Šmolík, Bytová výstavba v Praze, *Architektura ČSSR* XXI, 1962, č. 7, s. 432.

³⁵⁶ Koneckonců města budoucnosti si různí umělci představovali barevná, a barvy měly mít nejen estetický účín, ale měly být i funkční a napomáhat přehlednosti prostoru a orientaci v něm. Barevné plochy měly být v souladu a polychromní kompozice měly při pohledu shora představovat obří abstraktní obrazce. Srov.: Michel Ragon, *Kde budeme žít zítra*, Praha 1967, s. 148.

³⁵⁷ Ladislav Lábus – David Mareš – Dagmar Prášilová, Barevnost panelových domů na sídlišti Bohnice, *Era* 21 9, č. 1, 2009, s. 33.

se v současné architektonické obci řadí k odpůrcům humanizace sídlišť, podotýká, že „jednou dojde k tomu, že naši potomci budou seškrabávat „zateplení“ a budou vysvětlovat, jak vzácná a důležitá je původní šedivá barva“.³⁵⁸ Sociologové a samotní obyvatelé těmto úpravám bývají nakloněni, protože představují jednu z cest z labyrintu monotónního vyznění a nemožnosti orientace: musí se ovšem jednat o dobré barevné řešení. Jak soustavně ukazovaly průzkumy nových obytných souborů, špatná barevnost fasád a přílišná pestrost celku patřily k nejvíce kritizovaným vzhledovým stránkám sídlišť, přičemž světlé a jasné barvy vždy byly lépe hodnoceny než tmavé a ponuré.³⁵⁹ Obyvatelé požadovali nejen promyšleně řešené barevné bytové domy, ale i ostatní objekty a drobnou architekturu. Kevin Lynch výstižně podotýká, že i nevhodné a neobratné zkrášlování města může samo o sobě fungovat jako stmelující prvek pro občany, posílit prvek soudržnosti a zvýšit chuť angažovat se v místě svého bydliště.³⁶⁰ Připomeňme, že „veselý nátěr“ fasád byl náplní tzv. humanizace sídlišť již za socialismu. Přitom regenerace by měla spočívat spíše v úvahách nad osobitostí, v upravených vstupech do domů a jejich okolí,³⁶¹ v úpravách parteru, ve zdůraznění ulic a náměstí, ve zlepšování standardu bytů, v jejich propojování či ve snižování výšky domů: jedná se o „poznanou potřebu vytvořit z všeobjímajícího, univerzálního, anonymního sídlištního prostředí nezaměnitelné místo“.³⁶² V žádném případě nejde o kosmetické úpravy, jako je nahrazení rovných střech šikmými či o nejrůznější střešní nástavby.³⁶³

Problém barevnosti panelových sídlišť je zapotřebí vidět v širších souvislostech, a to minimálně ve dvou rovinách. Jednak jde o kvalitu barevného řešení, o to, že barvy nebývají navzájem sladěné, odstíny jsou namnoze nevhodné a při využití vzorů na fasádách jejich výběr často neodpovídá tektonice objektu. Na to upozorňuje architekt Jiří Pleskot: „*Jakmile se začnou paneláky omalovávat jako hračky, stávají se z nich jiné domy, než ze své podstaty jsou. Je to špatné, jde o základní nepochopení jejich kvality. Jejich podstata by měla být spíše rozvíjena a neměly by být degradovány na legrační domy. Panelákům škodí nepromyšlené způsoby zateplování a celování fasád, kdy se vytrácí jejich elementárnost, celkový výraz –*

³⁵⁸ Petr Volf, Rozhovor Petra Volfa s architektem Romanem Kouckým, Krása je objektivní, in: Jirkalová – Skřivánek – Volf (pozn. 48), s. 19.

³⁵⁹ Viz Musil, *Sociologie pro architekty* (pozn. 81), s. 106. Srov. též Jiří Musil – Hana Poláčková (edd.), *První celostátní diskuse o bydlení*, Praha 1962, s. 69; viz Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 120. Viz Boška (pozn. 342), s. 38–40.

³⁶⁰ Srov.: Kevin Lynch, *Obráz města*, Praha 2004, s. 119.

³⁶¹ Jiří Musil upozorňuje, že vstupy do domů a jejich okolí jsou z psychologického i sociologického velmi důležitou složkou obytného prostředí. Viz Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 180.

³⁶² Benjamin Fragner, Urbanita 86, *Technický magazín XXIX*, 1986, č. 9, s. 39.

³⁶³ V rámci zachování objektivity dodejme, že existují i podařené nástavby, například od ateliéru Drexler Urbata v Hostivaři. Povedená je proto, že je v neomoderním duchu a její tvar je s tvarem panelového domu v souladu, ne v kontrastu.

jeho složenost a rozebiratelnost“.³⁶⁴ Tyto nešvary se týkají jednotlivých objektů a lze se jich vyvarovat. Barevné řešení by mělo být koncepční a zohledňovat typ i velikost domů, stejně jako jeho polohu a význam v rámci celé čtvrti. Při nátěrech bytových domů je rozdíl mezi „zmalovanou prostitutkou a decentně naličenou dámou“.³⁶⁵ Za druhé se jedná o zapojení domů do jejich sousedství, do kontextu obytného celku. Zde se odráží problematika vlastnických vztahů v rámci sídliště, kdy byla velká část domů prodána jednotlivým vlastníkům, takže na sídlištích často není možná dohoda ani koordinace.³⁶⁶ Ta je navíc často vnímána jako nežádoucí, protože centrální plánování je chápáno jako socialistický přežitek a vyskytují se obavy, že by mohlo dojít k další unifikaci. To je ovšem omyl. Architektka Eva Špačková zdůrazňuje, že „barevnost panelových domů by neměla být považována za „soukromou krajinu“, vytrženou a vyvzdorovanou na nepřátelském okolí. Vždyť dobré prostředí pro život vznikne jen tam, kde existuje jistý soulad mezi jednotlivými prvky – domy, jejich bezprostředním okolím, veřejným společným prostorem.“³⁶⁷ Antropolog Martin Veselý se domnívá, že se vždy musí jednat o dohodu mezi místními obyvateli, odborníky a úředníky, přičemž je potřeba průběžně kontrolovat dodržování dohody. Ta by měla být dostatečně obecná, aby se mohla uplatnit invence pro konkrétní případy.³⁶⁸

Stejná situace je v současnosti pro srovnání například i na Slovensku, kde „l’udia úplne bez konceptu vymieňajú „socialistickú šed“ panelákov za akúsi „cukrikovú krajinu“.“³⁶⁹ V tisku je většinou barevnost reflektována pozitivně: „Jenže tři stovky českých panelových sídlišť, v nichž žijí skoro tři milióny lidí, postupně mění ličení. Šedou nahrazují barevné tóny. Domy se obalují zateplovacím pláštěm a mezi nimi se prosazuje zelená parků se vzrostlými stromy.“³⁷⁰ Rostislav Švácha vítá nabarvení domů po zateplení na bílo, protože je tak zachována jednoduchost funkcionalistických staveb, tak tomu je například na pražském

³⁶⁴ Petr Volf, Panelák je panelák je panelák, *Magazín Víkend, Příloha Hospodářských novin*, 2010, č. 42, 22. 10., s. 28.

³⁶⁵ Jan Sedlák – Ivan Plicka – Martin Sedlák, Jižní Město. Urbanistická studie centra Jižního Města, *Architekt* 1997, č. 22, s. 25. Nejhorším nešvarem je tzv. fenomén „šikmých střech“, tedy nejrůznější nástavby na střechách domů. To vše mluví proti „dobré adrese“ na sídlišti, z domů se stávají domy klauni, kašpaři.

³⁶⁶ Srov.: Eva Špačková, Fasáda domu na sídlišti – krajina veřejná nebo soukromá? <http://www.cenapp.cz/cz/index.php?page=rozhovory/ing-arch-eva-spackova>, vyhledáno 6. 10. 2011.

³⁶⁶ Kamil Dvořák, Bydlení ve Finsku, *Domov* 15, 1972, č. 2, s. 54.

³⁶⁶ Jiří Vančura, Benjamin Fragner, Vyhledky Prahy, *Technický magazín* XVII, 1984,

³⁶⁷ Eva Špačková, Fasáda domu na sídlišti – krajina veřejná nebo soukromá? <http://www.cenapp.cz/cz/index.php?page=rozhovory/ing-arch-eva-spackova>, vyhledáno 6. 10. 2011.

³⁶⁸ Veselý rovněž poukázal na to, že některé obce již přijaly základní regulační opatření ohledně barevných odstínů a vzorů vybraných pro jednotlivé domy. Blíže viz: Martin Veselý, *Panelák: Objekt estetických kontroverzí a takzvaných humanizačních snah* (nepublikovaný text v majetku autora), Praha 2011, s. 12.

³⁶⁹ Matúš Gomolčák, *Hromadná bytová výstavba versus město* (diplomová práce), Košice 2011, s. 32–33.

³⁷⁰ Kateřina Mahdalová, Nejdřív byty, pak ulice. Česká panelstory nabízí po dvaceti letech naději na lepší život, *Respekt* 18, 2007, č. 13, 26. 3.–1. 4., s. 5.

sídlíšti Novodvorská.³⁷¹ Někteří odborníci navrhovali inspirovat se Spojenými státy či Japonskem a dotvářet bloky domů supergrafikami na stěnách budov,³⁷² objevily se i návrhy zapojit popínavou zeleň do fasád paneláků.³⁷³

Jedním z nejvíce kritizovaných nešvarů v rámci regenerace jsou nejružnější nástavby na střeších, například výše zmíněný Rostislav Švácha poznamenal: „*Takzvaná humanizace mě většinou trápí. Děsí mě, když si všimnu zase nějaké nové nástavby na plochých střeších. Normální dům takovou úpravou nevznikne, pořád je to panelák, s takovým divným kloboukem, a kromě toho se tak zničí to málo, co v sobě paneláky i celá sídliště mají opravdu architektonického – estetika strohé, a přece působivé geometrie*“.³⁷⁴ Architekt Viktor Rudiš odmítá snahu měnit vzhled domů pomocí nástaveb, přístaveb nebo střeš a přiznává panelovým domům s pravoúhlou geometrií a pravidelným opakováním stejných prvků jistou kvalitu i poezii.³⁷⁵ Svévolné změny estetiky paneláků jsou proti zásadě respektovat vizuální, kulturní, funkční i historické hodnoty území i jeho vlastností.³⁷⁶ Nutno dodat, že v našich podmínkách bude výraznou proměnu podoby panelových sídlišť značně komplikovat proměna vlastnických vztahů v důsledku privatizace bytů.³⁷⁷ V rámci snahy o zachování objektivitu dodejme, že někteří architekti, například Vlado Milunič, nástavby na střeších paneláků jako jeden z prostředků proti monotónnosti naopak podporují.

2.4.2 Využití uměleckých prvků na sídlištích

Horizont, v němž se člověk pohybuje, musí vždy mít dostatek estetických záchytných bodů, jen tak je prostředí obývatelné. V teoretické rovině pokračovaly úvahy o prvcích výtvarné kultury v obytných celcích v šedesátých letech. Tyto prvky jsou v rámci urbanistické kompozice nepostradatelné, protože výrazně oživují a zlidšťují prostředí. Dobovou rétorikou řečeno bylo jejich funkcí „*ovlivňovat významně jeho životní pocity a působit naň výchovně*“.

³⁷¹ Alexander Lukeš, Vzkřísíme naše zatracovaná sídliště?, <http://www.nase-rodina.cz/article.php?clanek=698>, vyhledáno 27. 4. 2010. Toto sídliště je dobře hodnoceno i díky příznivému měřítku rozevřeného vějíře deskových objektů. Srov.: Jiří Voženílek, *Vývoj urbanismu*, Praha 1990, s. 221.

³⁷² Viz Schmeidler, *Lepší život* (pozn. 100), s. 19. Jako příklad užití supergrafiky uveďme alespoň panelový dům na Chodově: http://bydleni.idnes.cz/nejkrasnejsi-panelak-maji-v-praze-na-chodove-laka-na-kanadske-listy-1d2-/panelakovy-byt.aspx?c=A110708_162918_panelakovy-byt_rez

³⁷³ Viz Boška (pozn. 342), s. 38–40. Srov. též: Věra Konečná, Quo vadis, paneláku? <http://www.bydleni-iq.cz/temata/prestavby/quo-vadis-panelaku/>, vyhledáno 2. 2. 2012.

³⁷⁴ Petr Volf, Ze sídliště neodejdu. Rozhovor s Rostislavem Šváchou, in: Petr Volf, *Vzrušení*, Praha 2006, s. 282.

³⁷⁵ Viz Druhý život pro sídliště, *Era* 21 9, 2009, č. 1, s. 57.

³⁷⁶ Viz Hruža, *Charty* (pozn. 30), s. 88.

³⁷⁷ Viz Barvíková (pozn. 246), s. 56.

rozvíjením kladných vlastností socialistického člověka“.³⁷⁸ Jednotvárnost způsobená používáním sériově vyráběných objektů měla být kompenzována využitím specifických podmínek na staveništi, reliéfem terénu, vzrostlou zelení,³⁷⁹ vodními prvky. K přívětivosti prostředí měly přispívat i takové zdánlivé maličkosti jako barevná průčelí, detaily vstupů, zeleň na balkónech a v oknech a použité kvalitní materiály, podobně jako architektonické prvky, například fontánky, lavičky, mísy na květiny, zahradní plastiky, vybavení dětských hřišť. Požadovalo se také zastoupení výtvarných děl (umělecky ztvárněné fontány, sochy, drobná architektura) nejen u společensky významných staveb, ale i v sídlištních prostorech.³⁸⁰ Každý prvek drobné architektury může rozčlenit a rozdělit obytný prostor mezi domy.

Plastika byla v této době často zapojována do veřejného prostoru; začleněním uměleckých děl se měla zvýšit estetická a významová hodnota kvality nového obytného prostředí. Vládní usnesení z roku 1965 „o řešení otázek uplatnění výtvarných děl ve výstavbě“ ukládalo povinnost vyčlenit určité procento z rozpočtu každé státní stavby na uměleckou výzdobu.³⁸¹ Proto se v té době pořádala celá řada sochařských soutěží a výtvarníci dostávali velký počet objednávek společenského charakteru. V sedmdesátých a osmdesátých letech tak vzniklo mnoho režimu poplatných soch, ale také desítky kvalitních soch.

Vzorem se stala na počátku šedesátých let minulého století Invalidovna, kde byly využity sochařsky řešené dekorativní prvky, například dekorativní stěna keramiček Mírové, Rychlíkové a Hladíkové, dětské prolézačky Jiřího Nováka a dalších. Následný vývoj se dal ovšem předpokládat, prvky se prefabrizovaly a kvalita materiálů se ve jménu ekonomických úspor zhoršovala.³⁸² Jiným příkladem je sídliště Lesná z první poloviny šedesátých let, koncipované pro dvacet tisíc obyvatel, kde výtvarná výzdoba měla programově dotvářet osobitý charakter obytného celku a dodat žádoucí detail. Umělecká díla včlenili autoři sídliště do obytného parteru pomocí ozdobných zdí (například zeď z betonových prefabrikátů od Čestmíra Kafky nebo cihelná zeď od Bohumila Matala), které oddělovaly dětská hřiště od

³⁷⁸ Výhledové směry bydlení, Zpravodaj VÚVA, *Architektura ČSSR* XIX, č. 8, 1960, s. 578.

³⁷⁹ Je samozřejmostí, že i v nových návrzích na regeneraci sídlišť je již vzrostlá zeleň respektována, protože na mnoha místech utváří charakter místa a je rovnocenným kompozičním principem. Srov. např.: Martin Rajniš – Jaroslav Zima – D. A. Studio – Karel Mrázek – Architektonický ateliér Kama, Prosek. Urbanistická studie Prosek – centrum Starý Prosek, *Architekt XLIII*, 1997, č. 22, s. 39.

³⁸⁰ Mapování plastik a ostatních výtvarných děl na panelových sídlištích se soustavně věnuje Pavel Karous; snaží se zabránit zničení kvalitních sochařských děl, které dotvářely obytné prostředí a dnes postupně mizejí. Výsledky svého bádání uveřejňuje na webových stránkách: www.vetrelciavolavky.cz Pavel Karous napsal rovněž scénář ke stejnojmennému dokumentu České televize, který v roce 2008 natočila Rozálie Kohoutová.

³⁸¹ Počet procent kolísá od jednoho ke čtyřem. Ve většině západoevropských měst funguje podobný zákon s o něco nižším procentem.

³⁸² Daniela Kramerová, *Jiří Novák. V pohybu*, Řevnice 2010, s. 73.

plach zeleně.³⁸³ Svěrázně se s uměleckou výzdobou na sídlišti popasovala Alena Šrámková, když k projektu obchodního centra na Lužinách (1980–1991) přizvala tehdy „zakázané“ výtvarníky jako byli Hugo Demartini, Eva Švankmajerová, Zdeněk Ziegler nebo Věra Janoušková, aby navrhli firemní značení obchodů. Z velkorysého a bezpochyby zajímavého projektu, který by dodal čtvrti genia loci, zůstal bohužel pouze zlomek v podobě figurálních plastik Olbrama Zoubka u vstupu na náměstí.³⁸⁴

Je zajímavé, že soudě podle výsledků průzkumů mezi obyvateli nových obytných souborů respondenti hodnotili estetickou hodnotu sídlišť mnohem lépe než odborné kruhy, z nichž přicházely většinou paušální odsudky.³⁸⁵ Tato disproporce trvá ostatně dodnes a v předchozím textu jsme na ni již několikrát upozornili. Jak podotkl Jiří Musil, „*laik není zatížen apriorními představami a požadavky. Architektura působí na jeho psychiku především prostřednictvím prožitků spojených s praktickým užíváním, a teprve pak také vyššími vrstvami svých sdělovacích schopností, především vizuálně znakovou*“.³⁸⁶ Je zřejmé, že lidé jsou k místu svého domova shovívavější, mají k němu citový vztah a snaží se na něm hledat spíše pozitiva; pokud si na něco stěžují, jsou to často dílčí a konkrétní výhrady.³⁸⁷ Estetické kvality hodnotili obyvatelé především podle tvaru domu, architektonické kompozice sídliště, výhledu z okna, barevnosti fasád a úpravy zeleně. Jako nejvíce neuspokojivé byly vyhodnoceny bez ohledu na výšku domu hladké dlouhé bloky. Kladně obyvatelé přijímali bodové a věžové domy, u nichž se cenila zdobnost.³⁸⁸ Nejlepších výsledků v hodnocení obyvatel dosahovaly sídliště z přelomu padesátých a šedesátých let, a to kvůli úpravnosti a čistotě prostředí, což se odráželo v celkové spokojenosti se životem na sídlišti. Tuto skutečnost lze vysvětlit tím, že na těchto sídlištích již byla odstraněna řada nedostatků vyplývajících z nedokončenosti celků a zároveň se v nich již mohly uplatnit nové metody utváření obytného prostředí.³⁸⁹

Podoba sídlišť odrážela principy komunistické beztřídní společnosti. K naprosté převaze uvedeného typu zástavby u nás přispěla skutečnost, že vhodně vyjadřoval myšlenkové obsahy, spojené s charakterem socialistické společnosti a se způsobem jejího

³⁸³ Brněnský architekt Lukáš Pecka zmapoval plastiky na sídlišti Lesná, srov.: Lukáš Pecka, *Sídliště a zároveň galerie pod širým nebem*, <http://lukaspecka.blog.idnes.cz/c/204828/Sidliste-a-zaroven-galerie-pod-siry-m-nebem-Lesna.html>, vyhledáno 29. 12. 2011.

³⁸⁴ Podrobněji viz Lucie Zadražilová, Šokující pravdivost paneláků: důvod k obdivu, nebo k nenávisti? Rozhovor Lucie Zadražilové s Ladislavem Lábusem, *Era* 21 9, 2009, č. 1, s. 52.

³⁸⁵ Jednalo se například o dotazníkový průzkum realizovaný na sídlišti Ďáblice zaměřený na architektonický vkus obyvatel. Viz Vítězslav Procházka, Úroveň architektury nových obytných souborů, *Architektura ČSR* XLI, 1982, č. 4, s. 163. Viz též Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 114.

³⁸⁶ Ibidem, s. 124.

³⁸⁷ Srov.: Lucie Zadražilová, *Sociokulturní přístup k obytnosti moderních sídlišť* (rigorózní práce), Praha 2003, s. 101–125.

³⁸⁸ Srov.: Lubomír Kotačka, Závěry vyplývající ze srovnání pražských a mimopražských sídlišť, *Výstavba a architektura* XXIV, 1978, č. 7, s. 4.

³⁸⁹ Viz Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 286.

života.³⁹⁰ Někteří autoři dokládají vztah mezi podobou městského plánování a utopickou představou ideálního města. Povšimněme si podobností s urbanistickou skladbou našich sídlišť. Jednalo se o tři základní principy: za prvé o uskutečnění kontroly nad lidmi prostřednictvím kontroly věcí. Za druhé o podmíněnost společnosti prostorem, kdy model společenského uspořádání využívá prostorových mechanismů k vyjádření potřebných obsahů. Konkrétně se jedná o uspořádání ulic, náměstí, veřejných prostranství, dělicích zdí a podobně. Konečně třetí princip souvisí s tím, že tento model řeší sociální i politické problémy tak, že řešení hledá ve fyzickém prostoru.³⁹¹ I panelová sídliště byla prezentována jako řešení bytové nouze a zároveň jako modely nového, lepšího bydlení, které lépe odpovídá modernímu životnímu stylu s jeho nároky na hygienu a bezpečí. Byty ve staré zástavbě, kde se o sociální zařízení muselo dělit několik domácností a pro uhlí se muselo chodit do sklepa, byly vnímány jako zastaralé. Právě budování sídlišť bylo v Praze považováno za důkaz, že „v jejím denním životě září radostný dnešek a v plánech se rodí nová, velkorysá díla, která Praze vtisknou ráz socialistického velkoměsta“.³⁹²

Sociolog Bohuslav Blažek tvrdil, že „jedním z úkolů sídliště za tzv. socialismu pak bylo definitivně odstranit vertikální členění společnosti“.³⁹³ Václav Cílek podotýká, že většina architektonických a urbanistických forem se snaží vyjádřit nějakou myšlenku, ať už se jedná o strohost funkcionalistického města bez života nebo o sídlištní rovnostářství. Většina těchto idejí byla chybná hned od počátku, jiné prověřila první generace obyvatel. Proto by měla být místa utvářena tak, aby v nich mohlo žít více generací. Každá stavba proto má být zakotvena v určitém místě a respektovat kulturní kontinuitu, jen tak pak může poskytnout člověku jistotu a podporovat i sociální kontakty.³⁹⁴

Za pokrokový princip architektury budoucnosti byla v souladu jednak s ekonomickými úsporami a jednak s myšlenkou sociální rovnosti považována kombinace několika málo prvků velkých rozměrů, doprovázená objevem konstruktivního systému, tzv. krabice, který po architektonické stránce vedl k monumentalitě, po konstrukční zase ke zjednodušení práce a snížení jejího celkového objemu.³⁹⁵ V jednotlivých generacích sídlišť se tak odráží

³⁹⁰ Ibidem, s. 37. Tato zásada byla rovněž jedním z principů socialistické bytové politiky a kultury.

³⁹¹ Barbora Vacková, *Prostor, moc a utopie. Ideální město a jeho společnost*, Brno 2010, s. 144. Vacková navazuje na práci Francoise Choay o městském plánování a jeho vztahu k ideálnímu městu a utopii.

³⁹² Karel Volka, *Výstavba nových sídlišť*, Praha 1960, b. s. Za upozornění na tento materiál děkuji Kláře Halmanové.

³⁹³ Bohuslav Blažek, *Sídliště. Zrcadlo nastavené době*, *Umění a řemesla* 39, 1998, č. 4, s. 40.

³⁹⁴ Václav Cílek (rec.), *Duch místa, Úvaha nad knihou Duch místa* od Christiana Dayer <http://www.archinet.cz/index.php?mode=article&art=16672&sec=10026&lang=cz> vyhledáno 27. 1. 2012.

³⁹⁵ Počátek tzv. krabicového konstrukčního systému souvisí se zavedením zlínského systému bytového domu typu G; na konci padesátých let byla na tomto základě postavena první větší sídliště

společenský vývoj a proměny estetického názoru: sídliště ze šedesátých let, kdy se hodně experimentovalo mají zcela jiný charakter než „husákovské“ Jižní Město nebo naopak Barrandov postavený už v době kritiky nových obytných souborů. Společným rysem estetiky všech sídlišť je ovšem jednoduchost jejich bytových staveb sestavených jako krabice z jednovrstevných desek a díky tomu i jejich pravdivost.

2.5 Různorodost zástavby

Velkou výzvou pro současné město je vytváření prostorů, které budou uspokojovat často kontrastní potřeby různých skupin obyvatel.³⁹⁶ Město má v sobě zahrnovat protichůdné kvality, mělo by být živoucí i poskytovat klid. Obě hodnoty jsou pro obývatelnost nezbytné.³⁹⁷ Bertrand Russell již ve čtyřicátých letech minulého století upozornil na to, že různorodost je podmínkou jakékoli formy pokroku.³⁹⁸ Pokud tedy mezi základní předpoklad utváření kvalitního obytného prostředí patří respektování zájmů a volby obyvatel vyjádřené různorodostí zástavby, je nutno konstatovat, že typizace tento aspekt zásadním způsobem ztížila. Je zřejmé, že výstavba výškových staveb byla nevyhnutelná, protože bylo (a je) nutno šetřit prostorem a že člověk si dnes nemůže zcela svobodně vybrat, kde bude bydlet.³⁹⁹ V socialistickém období navíc panovala nedůvěra ke „kapitalismem podporované“ snaze po izolaci a soukromí.⁴⁰⁰ Nízká zástavba byla u nás legitimní pouze pro velké rodiny a pro příslušníky některých profesí, například pro horníky, kteří si to „zasloužili“. Existovaly propočty, že z ekonomického hlediska je ve své kategorii nejvýhodnější osmi až deseti podlažní zastavění. Předpokládalo se, že děti budou většinu denního času trávit ve školách a školách, čímž byla zpochybněna zkušenost architektů ze západoevropských zemí o nevhodnosti výškových domů pro rodiny s dětmi. Tyto okolnosti vedly na našich sídlištích k úplné ztrátě vztahu k architektonickému zážitku.⁴⁰¹

v Praze, například Petřiny, Malešice nebo Červený vrch. Srov.: Eva Pýchová, První panelový dům v Praze, *Průzkumy památek* 13, 2006, č. 1, s. 108.

³⁹⁶ Alexandra Bitušiková, Mesto vo svetle udržateľnej diverzity: niekoľko poznámok k výskumu súčasného mesta, in: Ferenčuhová – Hledíková – Galčanová – Vacková (pozn. 139), s. 40.

³⁹⁷ Viz Gehl, *Cities* (pozn. 255), s. 89. Viz též Honzík, *Tvorba* (pozn. 9), s. 221.

³⁹⁸ Bertrand Russell, *Authority and the Individual*, London – New York 1995, s. 83.

³⁹⁹ Michel Ragon, *Kde budeme žít zítra*, Praha 1967, s. 19. Srov. s trendem bydlení v satelitních městečkách podnikatelského baroka, jež zamořily okolí větších a středních měst, blíže srov.: Pavel Hnilička, *Sídelní kaše*, Brno 2005.

⁴⁰⁰ Je nutno opět připomenout, že tato nutnost se netýkala pouze naší země, že například v Německu byly rodinné domy spíše zbožným přáním, 80% nové výstavby tvořily bytové domy.

⁴⁰¹ Srov.: Vladimír Matoušek, Úvahy o současném a výhledovém bydlení v západních zemích, *Architektura ČSSR* XX, č. 1, 1961, s. 51. Srov. též s podkapitolou o lidském měřítku v této práci.

2.5.1 Typizace

Přesto typizace byla pouze jednou možnou cestou a jejím negativním důsledkem bylo, že zapříčinila vzhledovou fádnost objektů, jejichž podoba byla v syrovém stavu dána pouze dispozicí a konstrukcí. Po teoretické stránce se to přičítalo nesprávnému dogmatickému chápání některých funkcionalistických myšlenek a po praktické vlivu tehdejších materiálních podmínek a příliš rychlému vývoji typizace.⁴⁰² Kritika se přitom netýkala samotné podstaty typizace,⁴⁰³ ale domáhala se lepšího konstrukčního domyšlení struktury typových staveb, lepší technické kvality a hlavně jejich kreativního výtvarného řešení; argument nedostatku cementu a kovů v té době byl smeten poukazem na architekturu ve Skandinávii, kde se těmi nejjednoduššími prostředky docílovalo velkého výtvarného efektu. Odborníci si začali klást otázku, zda tento typ výstavby může zapříčinit ochuzení výtvarných prostředků a tím vyznění architektonického díla. Odpověď zněla, že nikoli, protože to naopak povede k jednotě a řádu. Právě v těchto snahách o výtvarné sjednocení vzhledu sídlišť je třeba hledat počátek jednoho z jejich nejzávažnějších negativ: uniformního vzhledu. Problém totiž spočíval v tom, že tato odpověď mohla být pravdivá pouze za předpokladu, že vše, co se bude vyrábět sériově, vykáže vysokou kvalitu. A to nejenom kvalitu ve smyslu technických vlastností, ale také estetickou kvalitu.⁴⁰⁴

Odborníci se proto začali zabývat požadavkem na zvýšení architektonické úrovně typizace. Představa byla v první polovině šedesátých let následující: do roku 1970 se zažehná bytová nouze a po roce 1970 se těžiště zájmu přeneseme ke kvalitě. V tomto „přechodném“ období nešlo podle odborníků žádat obojí, kvalitu i kvantitu: „*Zatím tu stojí ekonomie a kvalita jako Scilla a Charybda proti sobě a máme volbu ztroskotat o jednu nebo druhou.*“⁴⁰⁵

⁴⁰² Vítězslav Procházka, Střetání protikladů ve vývoji naší poválečné architektury, *Výstavba a architektura* XXII, 1976, č. 3, s. 4.

⁴⁰³ Typizace měla podle prapůvodní koncepce vytvářet typy jako syntézu nejlepších a nejpokrokovějších řešení po všech stránkách, tedy ekonomické, technické, ekologické, architektonické a urbanistické, měla brát ohled na výtvarnou a estetickou stránku. Až v průběhu vývoje se z tohoto procesu vytratil zájem o tyto aspekty s tím, že se „dodá“ až v projektovém ústavu podle konkrétních podmínek na tom kterém místě. Dodávaná typová řešení ovšem již byla uzavřená a dokončená, takže na to nedošlo, poukazovalo se i na to, že tyto stránky musejí být přítomny již v samotném konceptu díla, v jeho dispozičním a konstrukčním řešení. V osmdesátých letech se proto architekti snažili prosadit takzvanou otevřenou nebo prvkovou typizaci oproti objektové typizaci celých budov; typové dílce se měly využívat i nadále, mělo se stavět úsporně a rychle, ale od nynějška i kvalitně, protože obytné soubory by se mohly odlišovat urbanistickým seskupením a architektonickým pojetím. Srov.: Benjamin Fragner, O výstavbě a architektuře, Rozhovor Benjamina Fragnera s Václavem Kasalickým, *Technický magazín* XXVII, 1984, č. 11, s. 7.

⁴⁰⁴ Jiří Gočár, *Od pyramid k panelům*, Československý spisovatel, Praha 1959, s. 88.

⁴⁰⁵ Miroslav Tryzna, Byt 1970, *Architektura ČSSR* XXI, č. 9, 1962, s. 610. Srov. též: Jiří Gočár, Josef Toman, *Architekt a ekonom k socialistickému životnímu stylu*, Praha 1977, s. 131, 145. Koncepce

Doufalo se v samospasitelnost architektury, která měla sama od sebe zharmonizovat potřeby výroby a života. Mělo k tomu dojít hned, jakmile se zbaví obrazně řečeno závaží na své noze, tedy nemohoucí výroby. Dále se hovořilo se o přechodu od bytové výstavby a dovršení procesu prefabrikace k tvorbě obytného prostředí, kde budou zohledněny všechny jeho složky: kulturní život, práce, doprava, bydlení, rekreace, služby, společenský i individuální život.⁴⁰⁶ V teoretické rovině signalizoval tento myšlenkový posun přechod ke komplexnějšímu uvažování o problematice.⁴⁰⁷ Projektanti si začali uvědomovat, že širší obytné prostředí⁴⁰⁸ určovaly i vlastnosti, které nešlo vyčíslit a které byly dány polohou, krajinnými prvky, měřítky hmot i prostorů, rysy minulého vývoje, kulturními i ekonomickými faktory; jinak řečeno faktory, které dokáží vyvolat pocit domova.⁴⁰⁹ Na druhou stranu bylo příznačné, že se stále žilo v určitém provizoriu, předpokládalo se, že nová výstavba bude sloužit osmdesát až sto let a potom se budovy budou nahrazovat. Počítalo se jaksi automaticky s tím, že tato náhrada bude snadná díky vyspělejšími technologiím. Panelové domy nebyly ve své době plánovány jako domov pro několik generací, ale spíše jako spotřební zboží, jak upozorňuje Karel Maier, počítalo se s tím, že až se opotřebují, zboží se a postaví se nový model.⁴¹⁰ Ovšem v této době měly být paneláky už opotřebovány morálně, jinak řečeno, předpokládalo se, že se i celý typ hromadné bytové výstavby bude odlišný.⁴¹¹

Rozmanitá druhovost obytných domů v sídlišti je důležitá pro diferencovanost obytného prostředí, které vytváří. Lidé negativně vnímali malou druhovost domů, mezi nimiž naprosto převládaly schodišťové, a naopak téměř chyběly domy pavlačové, chodbové, sendvičové či mezonetové.⁴¹² Sociologické průzkumy prokázaly, že každý typ domů

uvedené publikace je založena na úvahách o možném (a nezbytném) postupném zvyšování kultury obytného prostředí v blízké budoucnosti.

⁴⁰⁶ Otakar Novotný, Dvě tváře socialistické revoluce v architektuře, *Architektura ČSSR* XX, č. 9, 1961, s. 599.

⁴⁰⁷ Viz Horký (pozn. 327), s. 40–41.

⁴⁰⁸ Podle sovětského teoretika Alexandra Rjabušina je „obytné prostředí, obydlí – to znamená ráz každodenního života. Jen zdánlivě však jde o jasný pojem, ve skutečnosti je mnohoznačný a není snadné ho zřetelně odlišit od ostatních sfér lidské činnosti. Tento běžně používaný pojem se obvykle, dokonce i v odborné literatuře, chápe v rozšířeném významu jako životní pořádek, řád. Má-li být upřesněn a zúžen, je třeba ho konfrontovat se systémem základních sociologických kategorií... jde o oblast služeb a uspokojování vlastních potřeb, jejímž úkolem je zajistit optimální podmínky pro fungování a rozvoj bytových lidských sil.“ Viz Alexandr Rjabušin, *Domov budoucnosti*, Praha, 1980, s. 19.

⁴⁰⁹ Jiří Gočár – Josef Toman, *Architekt a ekonom k socialistickému životnímu stylu*, Praha 1977, s. 170. Srov. s tvrzeními Karla Honzíka z úvodu této práce.

⁴¹⁰ O tom, jakou metodou se budou paneláky bourat se přitom nemluvílo; automaticky se předpokládalo, že až bude potřeba, nějaké řešení se najde. Viz Karolína Vránková, Jak se bourá sídliště, *Respekt* XXII, 2011, č. 50, s. 42.

⁴¹¹ Alois Andrlé – Miroslav Pojer – Ota Ullmann, *Byty a bydlení v Československu*, Praha 1967, s. 36.

⁴¹² Viz Musil, *Sociologie pro architekty* (pozn. 81), s. 99. Navíc některé skupiny obyvatel vyžadovaly odlišný typ bydlení, například starší lidé. Uvažovalo se o tom, že by pro ně byly vhodné vyšší budovy pavlačového nebo chodbového typu, které umožňují hospodárné využití výtahů a jejich zdvojení pro případ poruchy. Ještě lepší by bylo bydlení v nízkých rodinných domech, což by ovšem byla

podporuje jiný typ sociálního chování, takže i v tomto ohledu monotónní výstavba společenský život na sídlištích ochuzovala. Přirozená potřeba pestrosti a různorodosti v obytném prostředí tu nebyla naplněna.⁴¹³ Dále se ukázalo, že obyvatelé lépe hodnotili smíšenou zástavbu než zástavbu složenou pouze z deskových útvarů a že hladké dlouhé bloky působily bez ohledu na výšku negativně.⁴¹⁴ Architektonická kompozice panelových sídlišť měla teoreticky „být v souladu s hodnotami přírodního útvaru, prostorovým, hmotovým i barevným řešením a kultivovaností detailů staveb i doplňkových předmětů, jako jsou kandelábry, lavičky, přírodní hračky apod.“⁴¹⁵ Přitom Karel Honzík varoval již v první polovině šedesátých let minulého století před vznikem jednotvárného prostředí daného nepromyšleným způsobem zástavby.⁴¹⁶ Zkušenosti u nás i v cizině prokázaly, že příjemného obytného prostředí lze docílit účelnou skladbou několika druhů domů výrazně výškově odstupňovaných, vhodně barevně řešených, prostřídáných pásy zeleně. Podmínkou je i vyřešení dopravy tak, aby nerušila nebo přímo její vyčlenění z celku.⁴¹⁷ Z diskusí o bydlení⁴¹⁸ mimo jiné vyplynulo, že ztvárňovat se má i průčelí domu, aby působilo plastičtěji, nejlépe balkóny a lodžie, případně většími okny. Při návrzích bytových domů a objektů občanského vybavení se doporučovalo využívat různé hmoty včetně dřeva a keramiky, netradičně pojímat omítky a obklady.⁴¹⁹

V souvislosti s diskusemi o skladbě nových obytných souborů se zhruba od druhé poloviny sedmdesátých let hledaly metody, jak posoudit jejich architektonickou úroveň, aby hodnocení probíhalo na objektivnější bázi než dosud. U nás i v zahraničí se dělaly pokusy s Osgoodovým sémantickým diferencialem, který byl vyvinut k přesnějšímu charakterizování sémantického významu jednotlivých slovních výrazů. Odborníci dospěli k pěti skupinám, které není bez zajímavosti zrekapitulovat: do první patřily dvojice charakteristik jako obývatelnost a útulnost, do druhé osobitost a výraznost; uspořádanost a přehlednost; radost a volnost; přívětivost a pohoda, do třetí skupiny udržovanost a pořádek; krása a estetické uspokojení, do čtvrté lehkost, švih a elegance; rozmanitost a zajímavost a konečně do páté dokončenost a důkladnost. Zajímavým výsledkem bylo, že obyvatelé vysoce oproti

nákladnější varianta. Nejdůležitější zásadou však mělo v ideálním případě být, aby bydleli v blízkosti své rodiny. Srov.: Julius Šif, Architekti experimentují, *Domov* 2, 1961, č. 1, s. 8.

⁴¹³ Tato problematika je blíže rozpracována ve druhé kapitole této práce.

⁴¹⁴ Viz Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 120.

⁴¹⁵ Jiří Novotný, *Nové bydlení v Praze*, Orbis, Praha 1964, s. 29.

⁴¹⁶ Karel Honzík, *Za obzorem věčnosti*, Praha 2002, s. 31.

⁴¹⁷ Jiří Musil – Hana Poláčková (edd.), *První celostátní diskuse o bydlení*, Praha 1962, s. 28, 69.

⁴¹⁸ Podrobně k diskusím o bydlení viz třetí kapitola této práce. Blíže viz Lucie Zadražilová, Sociologie bydlení v padesátých letech, in: Igor Janovský – Jana Kleiová – Hynek Stříteský (edd.), *Věda a technika v Československu v letech 1945–1960*, Praha 2010, s. 151–169.

⁴¹⁹ Srov.: Alena Mansfeldová, Jiří Navrátil, Václav Skočdopole, *Občanské vybavení v ČSR v dlouhodobém výhledu, Výstavba a architektura XXV*, 1979, č. 3, s. 3, 14–15.

odborníkům hodnotili osobitost a výraznost sídlišť, což se vysvětlovalo pocitem novosti, který prožívali lidé přicházející z venkova a starších částí města.⁴²⁰

Architekti se zamýšleli i nad půdorysným členěním a rohy sekcí, umožňujícími blokový typ zástavby, jež zlepšovala urbanistickou kompozici a tím i obývatelnost sídlištního prostředí.⁴²¹ V projektech pak bylo možno využít ulic a vytvořit polouzavřené nebo uzavřené vnitroblokové prostory, které napomáhaly intenzitě sociálních kontaktů.⁴²² Příkladem špatného urbanistického řešení, výstavby s odosobněnou blokovou zástavbou je pražské sídliště Velká Ohrada, druhý nejlidnatější obvod v Praze.⁴²³ Architekt Ladislav Lábus poukazuje na paradox, že právě toto sídliště představovalo vrchol postmoderních snah o stavbu měst z tradičních bloků; panelová sídliště se opět měla stát z urbanistického hlediska městy. Ve skutečnosti však vzniklo sídliště v pejorativním slova smyslu, čemuž odpovídá i slabší sociální struktura obyvatel.⁴²⁴ Sousední Lužiny jsou také z bloků, přesto působí svou otevřeností na obyvatele dobře.⁴²⁵ Z toho se dá odvodit závěr, že problém obývatelnosti jednotlivých sídlišť spočíval v kombinaci několika faktorů, ne ve způsobu zastavění sídlišť, v tom, jestli projektanti použili řádkový systém nebo otevřenou strukturu, jak se tvrdilo v osmdesátých letech.⁴²⁶ Odborníci dospěli na základě srovnávací analýzy k závěru, že řádková zástavba, která udrží racionálnost vycházející z principů funkcionalismu a vytvoří obytné plochy s lidským měřítkem obklopené zelení, je v současnosti vyhledávána jako dobře obývatelné prostředí. Naopak zástavba, která zvětšila své měřítko do uvolněných kompozic a neuzavřených prostorů není uživatelsky příjemná. Novodobé experimenty s blokem byly

⁴²⁰ Průzkum byl proveden pod vedením L. Hampla v rámci úkolu Komplexní zhodnocení poválečné sídlištní zástavby v ČSR. Dotazníkového průzkumu týkajícího se tepelně vlhkostní, akustické a světelné pohody a vzhledového působení budov a celku sídliště se zúčastnilo 512 náhodně vybraných obyvatel sídliště Ďáblice. Podrobně viz Vítězslav Procházka, Průzkum vzhledového působení obytného souboru Ďáblice, *Výstavba a architektura* XXIV, 1978, č. 8, s. 3, 6.

⁴²¹ Roman Pochop, Nové typové podklady pro bytovou výstavbu od roku 1963, *Zpravodaj STÚ, Architektura ČSSR* XIX, 1960, č. 9, s. 651–653. Pro ilustraci situace, která tehdy ve stavebnictví panovala a poznamenala vzhled nových obytných souborů uveďme, že těžkopádnost státních stavebních podniků v centralizovaném hospodářství zapříčiňovala, že vyrobit rohovou sekci bylo velkým problémem. Srov. též: Benjamin Fragner, Centra nad dvěma břehy Prokopského údolí, *Technický magazín* XXIX, 1986, č. 8, s. 44. Rohovou sekci vyprojektoval ing. arch. Jaromír Holeček.

⁴²² Viz Horký (pozn. 327), s. 195.

⁴²³ Klára Šustrová, Analýza migračního chování obyvatel uvnitř Prahy, in: Slavomíra Ferenčuhová – Lucie Galčanová – Barbora Vacková (edd.), *Československé město včera a dnes: každodennost, reprezentace, výzkum*, Červený Kostelec – Brno, 2010, s. 172. Autorka studie poukazuje rovněž na skutečnost, že toto sídliště vykazuje největší migraci obyvatel.

⁴²⁴ Srov.: Laurent Bazac–Billaud, Jihozápadní město, Praha 13, Lužiny: několik zamyšlení nad zásadní otázkou pojmenování nevyhraněného prostoru, in: Zdeněk Uherek, Laurent Bazac–Billaud (edd.), *Slova města*, Praha 2000, s. 64.

⁴²⁵ K tomuto hodnocení pravděpodobně přispělo i to, že na Lužinách se jednalo o jiný typ blokové zástavby, o tzv. „rondely“ (jak je nazvali obyvatelé) z trojúhelníkových panelů, které se autorům Jihozápadního Města podařilo vyprojektovat a především prosadit do výroby.

⁴²⁶ Karolina Jirkalová – Jan Skřivánek, Rozhovor Karoliny Jirkalové a Jana Skřivánka s Ladislavem Lábusem, in: Jirkalová – Skřivánek – Volf (pozn. 48), s. 32.

úspěšnější v případech, kde je pouze naznačen, jako například na Petřinách nebo v Ďáblicích než tam, kde ho uzavřeli úplně (Velká Ohrada).⁴²⁷

2.5.2 Problematika zahušťování sídlištní struktury

Inspirativní byl pohled do Švédska nebo Švýcarska, kde byly v sídlištích uplatněny různé druhy bydlení, od věžových domů s malými byty po trojpodlažní řadové domy s většími byty pro větší rodiny, vytvářející zdravé obytné prostředí, příjemné pro lidi.⁴²⁸ V těchto zemích byla podoba sídlišť kultivovanější než u nás, protože například využitím nízké i vysoké zástavby v jednom celku vycházeli architekti vstříc lidským potřebám a dařilo se jim překonat uniformitu a stereotypnost. To ovšem neznamená, že by v našem prostředí bylo jediným správným řešením automatické zahušťování zástavby; v některých případech se naopak jedná o snižování hustoty ve prospěch pestrosti forem bydlení. Zahušťování sídlištních celků je velkým tématem soudobé diskuse mezi odborníky. Někteří architekti a urbanisté ho považují za nejlepší řešení,⁴²⁹ protože dodává novým obytným celkům městskost, jiní poukazují na jeden z největších kladů sídlišť, jímž je jejich zakotvení ve volné ploše, a z tohoto důvodu ho pokládají za nežádoucí.⁴³⁰ Otevřené prostory jsou odjakživa spojovány s volností a svobodou, člověk v nich není svázán úzkou perspektivou.⁴³¹ Rostislav Švácha zmiňuje koncepci Otakara Nového, který chtěl do sídlišť vestavovat ulice, domy a používal k obhajobě své koncepce analogii těchto celků se středověkým městem, jež bylo od svého vzniku průběžně zahušťováno. Tento koncept je mylný proto, že v pozadí vzniku sídlišť je zcela odlišný prostorový i estetický koncept než u tradičních měst, jak bylo popsáno

⁴²⁷ Ladislav Lábus, Ateliérový projekt FA ČVUT 1992/93: Regenerace sídliště, *Architekt* XLIII, 1997, č. 22, s. 58.

⁴²⁸ Otakar Nový, Lidská sídla, in: Karel Honzík (ed.), *Věci kolem nás*, Praha 1961, s. 101.

⁴²⁹ Tato myšlenka se objevuje například ve studiích k regeneraci Proseku architektů Rajniše a Zimy. Autoři chtěli prolnout řídkou sídlištní architekturu s novou a hustší strukturou zastavění, které dodá místu charakter města, kde budou jasně definované ulice, nároží, bloky, dvory apod. i pohledové osy, výška zastavění a dominanty. Viz Martin Rajniš – Jaroslav Zima – D. A. Studio – Karel Mrázek – Architektonický ateliér Kama, Prosek. Urbanistická studie Prosek – centrum Starý Prosek, *Architekt* XLIII, 1997, č. 22, s. 39. Zastáncem této strategie je i Vlado Milunič: „Naštěstí jsou sídlištní schémata tak řídká, že je možné do nich vložit další chytřejší podstrukturu. Ale samotná sídliště nejsou městem, jsou pouze mrtvým schématem stejně jako například římské vojenské opevnění s cardem a decumanem a centrálním náměstím. Toto římské schéma bylo zárodkem řady evropských měst, která však už dávno nejsou vojenskými tábory, ale živými městy s otevřeným vývojem. Stejný osud metamorfózy je předurčen sídlištím.“ Anketa, *Architekt* XLIII, 1997, č. 22, s. 51.

Milunič toto téma rozpracoval ve svém netypicky barevném obytném areálu Hvězda na sídlišti Petřiny, které mělo být protikladem monotónně působících sídlišť.

⁴³⁰ Srov. např.: Kazimír Krajewski, Rovnost, volnost, vítr, slunce, *Era* 21 3 2003, č. 1, s. 46. Krajewski poukazuje na fakt, že devízu volného prostoru nedokáže ocenit každý, ale že je dostatek těch, kteří tu jsou spokojeni.

⁴³¹ Viz Harries, *Etická funkce* (pozn. 12), s. 178.

v předchozích kapitolách.⁴³² Pádným argumentem je i skutečnost, že namísto dodatečného „zahušťování“ sídlišť bychom si měli vážit pestrosti, „*druhov*é *diverzity měst*“ (a jejich hustot),⁴³³ v našem případě městských čtvrtí.

V pohledu obyvatel navíc hraje roli, že zahušťováním zástavby by se dále zvyšoval počet lidí na sídlišti. Z hlediska sídlištní zeleně je tento postup rovněž nežádoucí, protože jí ubírá plochu. Ovšem mezi architekty a urbanisty je řada odpůrců městské zeleně, protože ji považují za příčinu nežádoucího rozvolňování a nedostatku urbanity.⁴³⁴ Z průzkumů vyplynulo, že velké procento obyvatel kladně hodnotilo rozvolněnost obytných souborů a jen menšina považovala rozestupy mezi domy za nadměrné.⁴³⁵ Je zřejmé, že lidé si dokáží vážit hodnoty volné plochy a otevřeného prostoru. Tato hodnota je bohužel často znehodnocena špatnou komunikační vazbou sídliště a jeho rekreačního zázemí.⁴³⁶ Je ovšem zapotřebí uvědomit si jednu důležitou skutečnost, a sice že komfort prostoru nemůže být ve shodě s konceptem silného veřejného prostoru, o němž byly řeč v předchozím oddíle této kapitoly.⁴³⁷ Některé přístupy naopak považují jak vysokou hustotu obyvatel tak i blízkost zeleně za nesporné klady, v podobném duchu uvažuje například švýcarský architekt Dietmar Eberle: „*Zdá se mi, že silně podceňujete kvalitu své vlastní sídlištní struktury. Neříkám tím, že jsou všechna sídliště v pořádku, a už vůbec ne, že nemají žádné problémy, ale všechna mají jeden a sice velmi silný potenciál, neboť spojují dvě věci, které jsou pro budoucí vývoj naprosto zásadní. Na jedné straně vysokou hustotu, která je urbanistickým předpokladem pro*

⁴³² Petr Volf, Ze sídliště neodejdu. Rozhovor s Rostislavem Šváchou, in: Petr Volf, *Vzrušení*, Praha 2006, s. 282.

⁴³³ Cyril Říha, O hustotě, *Art+Antiques*, prosinec 2011, leden 2012, č. 12+1, s. 2.

⁴³⁴ Magdalena Hledíková, Několik environmentálních pohledů na město, in: Ferencuhová – Hledíková – Galčanová – Vacková (pozn. 139), s. 86.

⁴³⁵ Srov.: Laurent Bazac-Billaud, Jihozápadní město, Praha 13, Lužiny: několik zamyšlení nad zásadní otázkou pojmenování nevyhraněného prostoru, in: Zdeněk Uherek – Laurent Bazac-Billaud (edd.), *Slova města*, Praha 2000, s. 64–65.

⁴³⁶ Zdenka Aulická, Problematika sídlištní zástavby v ČR, in: Bazac-Billaud, *Problematika* (pozn. 4), s. 72.

⁴³⁷ Pokus vyřešit toto dilema je nutně odsouzen k neúspěchu. V šedesátých letech se o to pokusili v rámci obrovských sídlišť v západním Německu. Snažili se vytvořit koncept spojující velkorysý prostor s atraktivním městským centrem, příkladem může být mnichovský Neuperlach, stavěný na zelené louce za městem, které mělo mít „městskou atmosféru“, měly zde „být vytvořeny předpoklady pro vznik skutečného městského života“ a to tak, že sídliště bude mít charakteristickou městskou podobu, formy a dimenze. Cílem bylo, aby měli obyvatelé pocit, že participují na životě města a nejsou jen obyvateli libovolného uskupení domů. Hlavními urbanistickými zásadami byla koncentrovanost, zahuštěnost výstavby, velkorysé dimenze a městská zařízení s centrem, které bude opravdu žít a přitahovat obyvatele. Překlad autorky. Srov.: Christian Hartard, Neuperlach. *Utopie des Urbanen, Leitbilder und Stadtbilder eines Experimentes der 1960er-Jahre* (die Magisterarbeit), München 2003, s. 23, 26. Dodejme, že Neuperlach se stal navzdory ušlechtilým záměrům kvůli typickým sídlištním nešvarům terčem kritiky a podobným „symbolem“ jako u nás pražské Jižní Město.

*fungování budoucí infrastruktury (doprava, voda, kanalizace), a na druhé straně úžasnou lidskou touhu po přírodě.*⁴³⁸

2.5.3 Názory na použití panelů ve stavebnictví

Na závěr tohoto oddílu je nutno korigovat jeden sídlištní mýtus. Část veřejnosti je dodnes přesvědčena, že za všechny nešvary tohoto typu výstavby „mohou panely“, tedy silikátová základna tehdejšího stavebnictví. Ve skutečnosti se již v polovině osmdesátých let minulého století běžně hovořilo o tom, že problém je jinde; poukazovalo se například na bytovou výstavbu ve Švédsku, kde se domy rovněž stavěly z panelů, nepůsobily však ani tvarově ani barevně monotónně.⁴³⁹ Tamní veřejnost ani architekti se nesmířili s masově produkovanou monotónností, takže odborníci odpovědní za tuto oblast byli nuceni najít řešení, uspokojivá hned z několika hledisek: z ekonomického a technického, ale i urbanistického a architektonického.⁴⁴⁰ Architekt Jan Bočan uvedl, že „*když jsem projektoval ambasádu ve Stockholmu, byl tam mladý architekt, který pro celý objekt udělal asi 1000 různých prefabrikátů. A nikoli, že já bych musel dělat projekt podle prefabrikátů. To byl ten zásadní rozdíl.*“⁴⁴¹ Navíc u nás byly panely převážně železobetonové, tudíž velmi těžké a manipulace s nimi byla náročná a možná pouze s pomocí jeřábů. Naproti tomu v již zmíněném Švédsku, v NSR nebo ve Francii, kde se panelová technologie v té době v hromadné bytové výstavbě rovněž hojně využívala, se panely vyráběly průmyslovými metodami blízkými karosářské práci a byly lehké a variabilní.⁴⁴² Připomeňme, že v současnosti se také v některých případech staví z panelů a často to jsou kvalitní stavby, rozdíl je především v tom, že tehdy byl velmi malý výběr, naproti tomu dnes se vybírá z několika desítek typů panelů.⁴⁴³ Architekt Jiří Lasovský vtipně přirovnal omezený výběr

⁴³⁸ Cyril Říha, Rozhovor s Dietmarem Eberlem, in: Cyril Říha – Marcela Steinbachová (edd.), *Texty o architektuře 03/05. Napříč švýcarskou architekturou, Sborník přednášek a rozhovorů*, Praha 2005, s. 31.

⁴³⁹ Rajisa a Ilja Kvasničkovi, Kultura bydlení ve Švédsku, *Domov* 1, 1960, č. 2, s. 35

⁴⁴⁰ Srov.: Benjamin Fragner, O výstavbě a architektuře, Rozhovor Benjaminu Fragnera s Václavem Kasalickým, *Technický magazín XXVII*, 1984, č. 11, s. 7.

⁴⁴¹ Oldřich Ševčík, „Zlatá šedesátá léta“ dvacátého století v české architektuře, in: Oldřich Ševčík – Ondřej Beneš (edd.), *Architektura 60. let. „Zlatá šedesátá léta“ v české architektuře 20. století*, Praha 2009, s. 36.

⁴⁴² Ludvík Veselý, Člověk mezi stavbami, *Literární noviny XIII*, 1964, č. 3, 18. 1., s. 1.

⁴⁴³ Josef Čančík, Život na dobré adrese. Architekt Ivan Plicka o perspektivě panelových sídlišť, *A2 III*, č. 4, 24. 1. 2007, s. 14. Ostatně jedna z nejlépe hodnocených staveb po roce 1989, Miluničův a Gehryho Tančící dům, je rovněž z panelů; každý z nich má ale jiný tvar a rozměr. Pro zajímavost uveďme, že s prefabrikovanými panelovými díly pracoval na konci osmdesátých let zcela jiným způsobem architekt francouzský Ricardo Bofill. Využil je pro výstavbu obytného souboru ve čtrnáctém pařížském obvodu nebo monumentálně založeného souboru v Montpellieru. Panely však byly

panelů v tehdejší době ke stavebnici, „něco jako Lego, ovšem šedivé, předimenzované a ne tak hravé“.⁴⁴⁴

V šedesátých letech se architekti dělili na dvě skupiny: na ty, kteří odmítali s panely pracovat a na ty, kteří se inspirovali Francií a stále věřili v možnost industrializace stavebnictví s tím, že se kvalita a spektrum nabídky panelů zvýší. Tato polarizace podle některých autorů evokuje diskusi o povaze moderní architektury mezi filosofy Lyotardem a Habermasem. Zjednodušeně řečeno, Lyotard se domníval, že v podoba moderní architektury (v našem případě panelových sídlišť) odkryla nehumánní a autoritářskou podstatu architektonické moderny a omezené možnosti racionality, zakotvené v industrialismu. Díky tomu byl přesvědčen, že v moderně nelze pokračovat. Naproti tomu Jürgen Habermas tvrdil, že architektonickou modernu zkreslily právní předpisy, tlak trhu, nárůst populace, nedostatečnost technologií vzhledem k ctižádostivým cílům. Proto lze v intencích jeho pojetí panelová sídliště považovat za pouhou karikaturu idejí moderny.⁴⁴⁵ Tato teze se v našich podmínkách potvrdila, málokterý obyvatel sídliště si dnes uvědomuje, že žije v celku, který je pozůstatkem posledních utopistických vizí o ideálním městě s myšlenkami kolektivního života v pozadí.⁴⁴⁶

2.6 Dílčí shrnutí

Naše panelová sídliště byla budována na základě funkcionalistických koncepcí spojených s odmítnutím tradičních měst a snahou poskytnout všem lidem bez rozdílu stejně komfortní bydlení v zeleni. Popření základních městských principů narušilo některé aspekty obývatelnosti, jednalo se například o absenci ulic a náměstí, o problematiku lidského měřítka nebo o monotónnost nových souborů. V současnosti se někteří architekti a urbanisté snaží tyto městotvorné prvky do sídlišť dodávat. To může být správný přístup, pokud jsou zároveň respektovány místní podmínky a zvláštnosti každého obytného souboru a potřeby obyvatel, kteří tam budou bydlet. Po období plánování, dodržování norem a „univerzálních receptů na

dokonale technologicky provedené, na rozdíl od tradičního použití abstraktních geometrických tvarů se architekt vrátil k motivům francouzskému klasicismu. Jednalo se o levnou sociální výstavbu, ale zároveň o výrazný urbanistický počin. Srov.: ER, Panelový klasicismus, *Technický magazín XXX*, 1987, č. 10, s. 33–34.

⁴⁴⁴ Jiří Lasovský, Město dělají ulice a náměstí, <http://www.slavnevil.cz/zpravy/napsali-o-nas/jiri-lasovsky-mesto-delaji-ulice-a-namesti>, vyhledáno 14. 12. 2007.

⁴⁴⁵ Stať Jürgena Habermase s názvem „Moderní a postmoderní architektura“ byla reakcí na Lyotardovo vymezení „postmodernismu“. Na uvedený text pak zareagoval Jean François Lyotard statí „Odpověď na otázku: Co je postmoderní?“. Oba texty vyšly v českém překladu ve skriptech Oldřicha Ševčíka *Problémy moderny a postmoderny* na stránkách 26–34 a 118–124. Děkuji docentu Oldřichu Ševčíkovi za konzultaci k této problematice.

⁴⁴⁶ Viz Halík, Architektonická avantgarda (pozn. 52), s. 46.

bydlení“, poté, co se nezdařil modernistický pokus podřídít život geometrii v koncepci města jako stroje na bydlení a potvrdila se teze o neredukovatelnosti života, je nutné vycházet ze specifik.⁴⁴⁷ Ukazuje se, že hlavním principem je rozmanitost, která je důležitá jak z hlediska sociálního složení, tak z hlediska smísení funkcí či typu obytných domů.

⁴⁴⁷ Miroslav Marcelli, *Mesto vo filozofii*, Bratislava 2011, s. 163.

3 Lidé na našich panelových sídlištích

Podle názorů lidí „zvenčí“ i některých odborníků jsou sociální vazby na sídlištích odcizené a jejich obyvatelé zažívají intenzivní pocit vykořenění. Tento pohled přesvědčivě vyvrátily sociologické průzkumy již ve druhé polovině sedmdesátých let 20. století. Překvapivě se ukázalo, že na sídlištích existuje bohatý sociální život, který se však od tradičních pospolitostních vazeb liší. Není tedy na místě hodnotit sociální vztahy na sídlištích jako lepší nebo horší, naším záměrem je spíše přiblížit jejich charakter, zjistit, jakým způsobem byly utvářeny a jak ovlivnily podobu sociálního života v nových obytných celcích. Pro lepší pochopení této geneze jsme na úvod této kapitoly zařadili úvahu o projektování pro „typového člověka“, s nímž se museli autoři nových obytných souborů vyrovnat. Disproporce mezi projekty a realitou vyústila v atypickou demografickou skladbu obyvatelstva, která rovněž ovlivnila sociální život na panelových sídlištích. Fyzická podoba sídlišť je, jak jsme již několikrát upozornili v jiných oddílech této práce, neoddělitelně spjata s životním stylem obyvatel sídlišť, přesněji řečeno, její zvláštnosti životní styl obyvatel ovlivňují. Nejlépe je to vidět na způsobu trávení volného času. Dílčí a celková spokojenost obyvatel pak určuje míru stabilizace obyvatel v místě bydliště, tedy jestli jsou se svým životem natolik spokojeni, že chtějí v lokalitě zůstat. Ochota obyvatel zajímat se o dění v místě bydliště a participovat na něm je pak přímo úměrná míře spokojenosti; bez jejich spoluúčasti nelze uvažovat o jakémkoli způsobu regenerace.

3.1 Projektanti a obyvatelé panelových sídlišť

Pro správné pochopení problematiky panelových sídlišť je nutno si uvědomit, že adresátem těchto celků nebyli konkrétní lidé, ale anonymní typoví uživatelé se zprůměrovanými potřebami.⁴⁴⁸ Pro ně byly navrhovány byty, domy i celé obytné prostředí. Zatímco při výstavbě rodinných domů mohou architekti reagovat na konkrétní přání a představy a lépe tak naplnit představu domova svých klientů, u plánování hromadné bytové výstavby museli projektanti počítat s „typovým člověkem“ a měli v tomto ohledu mnohem složitější situaci.

Výstavba moderních obytných souborů probíhala v období, kdy osobní vztah mezi stavebníkem, architektem a stavitelem v oblasti bytové výstavby zcela nahradil neosobní

⁴⁴⁸ Nutnost navrhovat pro typového člověka byla zakotvena již v Athénské chartě z roku 1933.

vztah institucí investora, projekčních ústavů a dodavatele. Byty se přestaly dělat na zakázku, neboli na míru jednotlivým zákazníkům. Obyvatel „vypadl ze hry“, neměl šanci ovlivnit podobu prostředí, ve kterém bude žít; místo jeho zájmů se sledoval zisk a plnění norem. Paradoxem je, že před tímto mechanismem spekulací chtěli lidé ochránit již avantgardní architekti ve třicátých letech tím, že se pasovali do role odborníků, kteří vědí nejlépe, co je pro obyvatele nejlepší, v tomto případě jak má vypadat jejich obytné prostředí i jak má být uspořádán jejich byt. „*Obecná idea člověka*“,⁴⁴⁹ jež se stala vodítkem projektování, zredukovala člověka na vykonavatele jednotlivých funkcí; chování lidí bylo propočítáno a „normalizováno“: pokud se člověk choval jinak, modely přestávaly fungovat. Jiří Musil nazval tuto situaci výstižně socialistickým fordismem, tedy pojetím výstavby i bydlení jako racionálního průmyslového procesu.⁴⁵⁰ Toto chápání ovšem bylo chybné, protože do úvah o intimním prostoru bytu nelze vnášet technicistní teorie. Nesprávně byly navrženy i veřejné prostory, protože prioritou bylo poskytnout všem bez rozdílu nejen stejný standard bydlení, ale i stejnou kvalitu městského prostředí. Je zřejmé, že na všech úrovních scházelo porozumění pro odlišnosti jedinců i skupin a pro jejich vývoj.⁴⁵¹ Architekt Ivo Loos shrnul v šedesátých letech problematiku projektování pro abstraktního člověka následujícím způsobem: „*Projektujeme pro abstraktního člověka, s nesprávnou aplikací teze, že jsou si všichni lidé rovni. Pracujeme bez seriózního sociologického průzkumu. Nepočítáme vůbec s faktem sociálních skupin. (...) Často se nadává, že je to či ono špatně postavené, ale největší část všeobecné nespokojenosti vzniká tím, že výstavba nepočítá s konkrétním člověkem a jeho individuálními, netypizovanými potřebami, kde by pro plnění plánu bylo vlastně nejlépe, kdyby člověk vůbec nebyl.*“⁴⁵²

Zmíněná situace nebyla českou specialitou, jednalo se o obecnější jev. Charles Jencks upozornil na to, že kulturní znaky odjakživa uzpůsobovaly městský prostor pro určitou sociální nebo ekonomickou skupinu a přiváděly pozornost ke skutečnému člověku s jeho potřebami, zatímco moderní architekti ignorovali všechny tyto zvláštní znaky ve prospěch pokusu navrhovat pro „*mýtického moderního člověka*“.⁴⁵³ Ten samozřejmě neexistuje, je to pouze historický konstrukt, výtvor sociologů a idealistických plánovačů. Je samozřejmé, že

⁴⁴⁹ Viz Kratochvíl, *Moderní urbanismus* (pozn. 3), s. 4.

⁴⁵⁰ Srov.: Lucie Zadražilová, Rozhovor s Jiřím Musilem o bydlení na sídlišti, in: Hubatová–Vacková – Říha (pozn. 25b), s. 218.

⁴⁵¹ Viz Kratochvíl, *Moderní urbanismus* (pozn. 3), s. 4. Na tuto skutečnost však upozornil již v polovině padesátých let Karel Honzík, když konstatoval, že „*je nutno hledati cestu, jak vyřešit protiklad mezi seriovou výrobou a osobností bydlícího*“. Karel Honzík, *Architektura všem*, Praha 1956, s. 224.

⁴⁵² Výrok architekta Ivo Loose, viz Ludvík Veselý, Člověk mezi stavbami, *Literární noviny XIII*, 1964, č. 3, 18. 1., s. 1.

⁴⁵³ Charles Jencks, *The Language of Postmodern Architecture*, London 1977, s. 24. Překlad Lucie Zadražilová.

architekti ve svých projektech musejí pracovat se statistickým průměrem, ale nemohou ignorovat kulturní kódy jako je sociální status, historie místa, etnická příslušnost nebo dobré sousedské vztahy. Podle Jenckse společnost takto uvažující architektky nepotřebuje, svá sídliště si přizpůsobí svým potřebám, vyhodí je do povětří nebo si najme kvalitní designéry interiérů. Jinak řečeno, vždy si v případě potřeby snadno najde zástupce jiných profesí, kteří jsou mnohem více spjatí s realitou než architekti.⁴⁵⁴

Vrátíme-li se do českého prostředí, je zřejmé, proč ve druhé polovině padesátých let sehrály důležitou roli sociologické průzkumy domácností a jejich potřeb⁴⁵⁵ stejně jako některé, bohužel ojedinělé akce, jejichž cílem bylo zjistit názory širokého spektra odborníků z různých oborů i představy veřejnosti o bytové problematice.⁴⁵⁶ Postupně došlo ke změně v pojetí bydlení i ke změně strategie bytové výstavby, protože bylo stále jasnější, že je potřeba seznámit se se základními parametry života lidí, kteří mají bydlet v tisícovkách nově stavěných bytů. Podstatná byla nejen znalost skladby domácností, ale i jejich způsobu života, přání a představ. Měřítkem pro posouzení dobrého bytu se měla stát míra, jíž bude odpovídat současným i budoucím rodinám a životnímu stylu jejich členů. Naše teorie bydlení a zejména urbanismus byly zaměřené převážně na dospělého člověka, poukazovalo se však na to, že potřeby každé věkové skupiny jsou poněkud odlišné a že těmto potřebám by mělo odpovídat funkční členění prostoru obytného prostředí.⁴⁵⁷ Navíc bylo nutné respektovat i speciální potřeby určitých skupin obyvatel, například samostatně žijících osob, manželských párů bez dětí a starých či handicapovaných lidí. Tolik důležitý a obecně platný směr uvažování však byl bohužel v průběhu šedesátých a především v sedmdesátých letech v praxi upozaděn ve prospěch striktního dodržování přesných kvót hustoty osídlení a normování obytné plochy na osobu.

Uvedené cíle jsou aktuální stále, velkou výzvou pro současné město je vytvoření prostorů, které budou integrovat, které budou uspokojovat často kontrastní potřeby různých

⁴⁵⁴ Ibidem, s. 25.

⁴⁵⁵ Jedním z důležitých zdrojů byly například publikace VÚVA *Jak si přeji bydlet naši pracující* z roku 1954 a *Typové byty a jejich obyvatelé* z roku 1956. Je ovšem třeba uvědomit si, že s názory obyvatel lze nakládat různým způsobem. Buď je lze zjednodušeně považovat za přímé vodítko nebo je naopak opominout úplně. Správná je třetí možnost, kdy se výsledky průzkumu spojí s analýzou podmínek, v nichž byl realizován a odliší se podstatné potřeby a názory od těch momentálních, ovlivněných odstranitelnými nedostatky.

⁴⁵⁶ Diskuse o bydlení jsou rozpracovány v následujícím oddíle této kapitoly. Tento způsob uvažování byl v souladu s dobovou rétorikou, podle níž se měl pracující lid vyjadřovat k podobě svých budoucích příbytků, náměstí, škol. Měl se stát „velikým zákazníkem architektů“. Karel Honzík, *Architektura všem*, Praha 1956, s. 8.

⁴⁵⁷ Jiří Musil, Lidé ve městě (I. část), *Architektura ČSSR XXI*, č. 8, 1962, s. 542. Sociologové rozlišují celkem 8 životních fází: matka a novorozeně a nejmenší děti do 3 let/ malé děti do 6 let/ 6-10leté děti/ 10-14leté děti/ hoši a dívky starší 15 let/ dospělí v tzv. ekonomicky aktivním věku/ dospělí ve věku mimo ekonomickou aktivitu/ starší nebo nemocní lidé s omezenou pohyblivostí.

skupin obyvatel.⁴⁵⁸ Naše závěry se shodují s tezemi o správném plánování měst, obsažených v dokumentu s názvem Nová Athénská charta z roku 1998.⁴⁵⁹ Pro srovnání uveďme, že například teze „je třeba se zabývat řadou dalších otázek, týkajících se rozmístění a složení nových domácností v Evropě a též jejich bydlení“,⁴⁶⁰ nebo výrok o tom, jak se má při plánování počítat s rozmanitými skupinami obyvatel, se podobají uvedeným tvrzením pracovníků VÚVA z šedesátých let minulého století o nutnosti zjistit nejprve skladbu domácností a teprve potom navrhovat obytné celky.

3.2 Zvláštnosti v demografické a sociální skladbě

Bez ohledu na konkrétní důvody vzniku panelových sídlišť platí obecný předpoklad, že ke vzniku rozdílných obytných čtvrtí vždy vede vnitřní vývoj forem bydlení. Také skladba obyvatelstva v různých čtvrtích je odlišná, protože závisí na rozvoji města, na rychlosti jeho růstu a na způsobu bytové výstavby; města jsou živými sociálními systémy a jsou součástí různě stratifikované společnosti.⁴⁶¹ Podívejme se na to, jakým způsobem se změny sociální struktury, k nimž došlo po druhé světové válce, odrazily v územní struktuře Prahy.

3.2.1 Předpoklady vzniku specifické demografické a sociální skladby na našich sídlištích

Do konce třicátých let se ekologická historie Prahy vyvíjela podobně jako v ostatních evropských městech. Po válce nastala jiná situace zformováním nové politické struktury, v níž byly odstraněny výrazné sociální rozdíly a volný trh s byty byl nahrazen systémem bytového hospodářství s kontrolovaným a subvencovaným nájemným, jehož součástí bylo přidělování bytů a normování obytné plochy připadající na jednu osobu. Oslabilo se přirozené působení ekonomických a sociálních sil a nahradily je předpisy, normy a záměrná sociální politika.⁴⁶² Ani v těchto podmínkách však nebyla sociální struktura v Praze neměnná. Zpočátku bylo

⁴⁵⁸ Alexandra Bitušiková, Mesto vo svetle udržateľnej diverzity: niekoľko poznámok k výskumu súčasného mesta, in: Ferenčuhová – Hledíková – Galčanová – Vacková (pozn. 139), s. 40.

⁴⁵⁹ Novou Athénskou chartu vypracovala Evropská rada urbanistů v letech 1995–1998. Urbanisté jedenácti zemí Evropské unie (Belgie, Dánsko, Německo, Řecko, Francie, Irsko, Itálie, Nizozemsko, Španělsko, Portugalsko a Spojené království). K vytvoření přispěli i odborníci z Kypru, Maďarska, Polska, Švýcarska a Turecka. Viz Hrůza, *Charty* (pozn. 30), s. 69. Charta se každé čtyři roky aktualizuje.

⁴⁶⁰ Ibidem, s. 71.

⁴⁶¹ Jiří Musil, *Sociologie soudobého města*, Praha 1967, s. 143–144.

⁴⁶² Ibidem, s. 164–166.

bydlení považováno za sociální službu a řešila se akutní bytová nouze, takže lidé neměli možnost si bydlení vybírat. Zavedení družstevní výstavby v šedesátých letech znovu změnilo mechanismus rozmísťování obyvatelstva. K dalšímu zlomu došlo ve chvíli, kdy začal stát podporovat mladé rodiny a rodiny s nižšími příjmy a zároveň se zvýšilo nájemné.

Sociální a demografická skladba našich sídlišť byla díky všem uvedeným vlivům od počátku odlišná než tomu bylo v západní a severní Evropě. V době svého vzniku byly sídlištní byty v našich podmínkách jedinou dosažitelnou formou nového bydlení ve městech pro všechny domácnosti napříč jejich sociálním postavením či příjmy. Díky tomu se podařilo docílit sociální diverzity, což je hlavní důvod, proč naše sídliště neměla a do dnešní doby nezískala charakter sociálního bydlení, jako je tomu například ve Francii, kde dochází k procesu „ghettoizace“ a ze sídlišť se stávají vzhledem ke složení obyvatelstva slumy.⁴⁶³ Nezanedbatelný je i vliv kulturního faktoru, protože ve střední Evropě se bydlení v mnohápodlažních domech považuje za typické bydlení středních a vyšších středních vrstev, nikoli nejnižších příjmových tříd jako je tomu v západní Evropě.⁴⁶⁴ Podívejme se podrobněji na důvody zmíněného specifika i na jeho důsledky pro bydlení a životní styl na našich panelových sídlištích.

Československá vláda již od konce druhé světové války podporovala v rámci poválečné obnovy průmyslové aktivity a moderní principy nové společnosti přenášela do bytové výstavby. Ideálem bylo sociálně homogenizované bydlení neboli záměrné mísení různých sociálních vrstev, skupin a tříd, protože „*pro naprostou většinu obyvatel potřebujících ve městech novou střechu nad hlavou, a to bez ohledu na jejich sociální postavení, bylo bydlení v panelových domech jediným dostupným řešením*“.⁴⁶⁵ Na našich sídlištích proto nedošlo k segregaci jako na Západě, jejich obyvatelstvo představovalo sociální mix, v němž nešlo vydělit určitý typický profil.⁴⁶⁶ Rozmanitost tohoto druhu je v současných

⁴⁶³ Viz Schmeidler, *Sociologie v architektonické* (pozn. 73), s. 146. U nás k ghettoizaci navzdory proroctvím části tuzemské odborné veřejnosti na počátku devadesátých let v období intenzivní diskuse na téma „co bude s panelovými sídlišti“? dosud nedošlo. Toto tvrzení platí shodně pro všechna pražská sídliště, ale například v mosteckém sídlišti Chánov, popisovaném jako „romské ghetto“, je situace samozřejmě diametrálně odlišná. Obecně lze říci, že tato situace je v našich podmínkách spíše výjimkou.

⁴⁶⁴ Karel Maier, *Sídliště: problém a multikriteriální analýza jako součást přípravy k jeho řešení*, *Sociologický časopis* 39, 2003, č. 5, s. 655.

⁴⁶⁵ Viz Illner (pozn. 57), s. 6. Snaha o sociální homogenizaci probíhala i v západoevropských zemích, v Německu nebo ve Skandinávii, kde se rovněž mísily jednotlivé sociální nebo etnické skupiny v rámci domu nebo čtvrti, od konce osmdesátých let se však od této praxe upouštělo, protože ztratila účinnost v souvislosti s omezováním veřejných investic. Viz Schmeidler, *Sociologie v architektonické* (pozn. 73), s. 161.

⁴⁶⁶ Srov.: Deborah Stevenson, *Cities and Urban Cultures*, Maidenhead – Berkshire 2003, s. 10. Rovněž v Americe byla situace podobná jako v západní Evropě, což vedlo Jane Jacobsovou k následujícímu výroku: „*žádná koncentrace obyvatelstva, ani ta nejvyšší, není „dostatečná“, jestliže rozmanitost potlačují nebo ničí jiné nedostatky obvodu. Krajním příkladem takové situace jsou sídliště.*“

úvahách považována za předpoklad udržitelné životaschopnosti měst či jednotlivých čtvrtí i za předpoklad intenzivního společenského života; proto je to v kladném slova smyslu nedocenitelný rys pro životní styl na našich sídlištích.⁴⁶⁷ Jestliže sociální segregace byla na našich sídlištích výjimkou, příznačná byla naopak segregace věková respektive generační jako důsledek prioritního přidělování nových bytů mladým manželům, zejména mladým rodinám.⁴⁶⁸

Pražská sídliště byla primárně budována jako kvalitnější bydlení pro tři hlavní skupiny obyvatel: jednak pro ty, kteří sem přicházeli z dalších měst v republice a vesnic a získávali zde byty jako pracovní síly v průmyslu, stavebnictví či veřejné správě, jednak pro obyvatele z jiných pražských čtvrtí, kde byly nevyhovující domy určené k demolici a konečně pro mladé rodiny s dětmi, takže se sem stěhovali převážně obyvatelé ve věku mezi 25 a 35 lety s dětmi ve věku 5 až 15 let.⁴⁶⁹ Obecně řečeno, na sídlištích byl vyšší sociální a životní standard než jaký měli lidé v původním místě bydliště. V rámci podpory mladých rodin vznikla na sídlištích populace s mladou a homogenní věkovou strukturou.⁴⁷⁰ Zajímavé je, že rodiny na sídlištích byly v průměru větší o celých 20% než rodiny ve starších částech měst a zastoupení neúplných nebo bezdětných rodin či domácností jednotlivců bylo velmi nízké.⁴⁷¹

Podle Jiřího Musila sehrál ve vzniku této nevyrovnané skladby kromě zmíněné snahy stabilizovat mladé lidi kolem velkých závodů a uplatňování zásad socialistické bytové politiky ještě třetí faktor se sociálně-demografickým charakterem: tlak na uzavírání manželství vedl ke snižování věku snoubenců.⁴⁷² Při snaze získat byt se rozlišoval běžný nárok na byt od sociálního, kdy se zohledňovala rodinná a bytová situace. Byl to jeden z důvodů vysoké sňatečnosti v období od šedesátých do osmdesátých let; jedině sňatkem vznikala reálný sociální nárok na vlastní byt, přestože teoreticky měl jistý nárok na byt každý. Problém byl ve zpoždění, které se v oblasti bytové politiky a výstavby v této době skloňovalo ve všech pádech. To zapříčinilo, že nové byty nebyly k dispozici v době, kdy je lidé vzhledem

Žádná koncentrace obyvatelstva, ani ta nejvyšší, „nestačí“ k tomu, aby se vytvořila rozmanitost v kasárenských sídlištích, protože rozmanitost tam byla tak jako tak vyloučena předem“. Viz Jacobsová (pozn. 114), s. 123. Jacobsová polemizovala s Lewisem Mumfordem, který stigmatizoval obyvatele přelidněných čtvrtí a podsouval jim, že bydlí ve slumech a neuvědomují si to nebo je to nerozhořčuje. Sama ovšem s obyvateli sídlišť „zachází“ podobně.

⁴⁶⁷ Viz Hruza, *Charty* (pozn. 30), s. 72.

⁴⁶⁸ Viz Illner (pozn. 57), s. 6.

⁴⁶⁹ Stejný problém vykazovala všechna evropská sídliště, například v Holandsku, ve Velké Británii nebo v Polsku. Srov.: Libuše Macková, Užitkové vlastnosti nových obytných souborů, *Výstavba a architektura XXIV*, 1978, č. 8, s. 17.

⁴⁷⁰ Viz *Celoměstská koncepce* (pozn. 20), b. s.

⁴⁷¹ Viz Musil, *Urbanizace* (pozn. 84), s. 285.

⁴⁷² Ibidem, s. 286–287. Zvláštním případem byly menší celky budované pro zaměstnance jednoho podniku, byly to tzv. monokultury, jež zapříčiňovaly specifické problémy.

ke své rodinné situaci potřebovali.⁴⁷³ Ideálem bylo, aby každá cenzová domácnost měla samostatný byt, pokud by si domácnosti samy nezvolily společné soužití.⁴⁷⁴ Pozorování v praxi však prokázalo, že nedostatek bytů pro mladé manžele zapříčiňoval poměrně často alespoň po určitou dobu po uzavření sňatku nechtěné soužití někdy až tří generací v jednom bytě. Přelidněnost bytů byla v této době velkým problémem.⁴⁷⁵ Na druhou stranu tento stav zvyšoval pravděpodobnost přidělení komunálního bytu nebo zařazení do pořadníku bytových družstev. Na sídlištích obecně byl menší rozsah společného bydlení více cenzových domácností v jednom bytě než ve starších městských čtvrtích.⁴⁷⁶

Anomální demografická skladba s absencí starých lidí a mládeže vedla k mnoha provozním problémům, počet jeslí, školek a škol byl navržen podle celostátních statistik, jimž skladba obyvatel na sídlištích neodpovídala. Když generace dětí dorostla do produktivního věku, rozrostl se počet domácností a v rámci obytného celku pro ně nebyly ani byty ani pracovní příležitosti. Lidé byli nuceni se odstěhovat. Díky stěhování se promíchávali původní obyvatelé s novými, což urychlilo normalizaci demografické struktury. Dnes je skladba obyvatel sídlišť ze šedesátých let z demografického hlediska stejná jako ve starých městských čtvrtích. Slovy Jiřího Musila, „*města, jak nás poučuje historie, mají neobyčejnou schopnost vstřebávat a odstraňovat různé demografické odchylky*“,⁴⁷⁷ a to platí samozřejmě i o panelových sídlištích. Postupnou generační výměnou došlo k žádoucí věkové heterogenizaci populace. Jako příklad celku, který bývá v současnosti velmi vyzdvihován pro své „*sociálně zdravé prostředí*“ můžeme uvést brněnskou Lesnou. V sídlišti začalo v posledních dvaceti letech docházet k přirozené generační výměně a v Lesné dnes žijí všechny věkové kategorie.⁴⁷⁸

⁴⁷³ Olga Šmídová, Co vyprávějí naše byty, in: Zdeněk Konopásek (ed.), *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního socialismu*, Karolinum, Praha 1999, s. 178, 180, 182.

⁴⁷⁴ Cenzová domácnost je skupina obyvatel bydlící v jednom bytě na základě příbuzenských nebo jiných vztahů v rámci jedné domácnosti. Je to základní dále nedělitelná jednotka.

⁴⁷⁵ Tento stav mohl mít i své výhody, například pomoc s dětmi zaměstnaným ženám či péče o nemocné rodiče. Pro představu uveďme že na konci šedesátých let bydlelo u nás z celkového počtu 923 tisíc mladých rodin ve společném bytě s jinou domácností 35,6%. Soužití domácností stoupalo s věkem uživatelů a dosahovala maxima téměř 20% ve věkové skupině 55–64 let. Více než 40% domácností považovalo společné bydlení za vynucené nedostatkem bytů. Praha měla ze všech městských obcí i krajů nejvyšší procento cenzových domácností bez vlastního bytu. Srov.: *Vývoj společnosti ČSSR podle sčítání lidu, domů a bytů 1970*, Federální statistický úřad v SEVT, Praha 1975, s. 225–226.

⁴⁷⁶ Viz Musil, *Sociologie pro architekty* (pozn. 81), s. 98.

⁴⁷⁷ Viz Musil, *Urbanizace* (pozn. 84), s. 287.

⁴⁷⁸ Ivo Možný, Nové domy Lesnou poškodí, *Brněnský deník*, 2009, 10. 9., s. 6.

3.2.2 Změny v sociální a demografické struktuře na sídlištích po roce 1989

V souvislosti s politickými a společenskými změnami, k nimž u nás došlo po roce 1989, se opět změnila sociální struktura Prahy. Odlišnosti v sociálním postavení nebo v příjmových skupinách obyvatel se odrážejí v sociální diferenciaci městského území. Jednotlivé oblasti se navzájem liší druhem budov i sociálním profilem bydlících. „Každé město má nebo mělo své Ořechovky, Barrandovy, Baby, Bubenče a „Westendy“. Avšak právě tak zákonitě vznikají „Eastendy“, jako byla pražská Libeň, Vysočany, Radlice, Žižkov nebo Michle. (...) Bydliště, adresa se stávají součástí třídní symboliky, která má ve vysoce mobilních a anonymních městských společnostech neobyčejně velký význam.“⁴⁷⁹ Názory na podobu nejžádanějších oblastí pro bydlení se mění a místa dříve nedostupná nižším třídám jsou vyššími příjmovými kategoriemi opouštěna a naopak. Změny se pochopitelně odrážejí i v demografickém a sociálním složení obyvatel našich sídlišť. Podle Jany Barvíkové je možno obecně konstatovat, že „současná situace sídlišť stále odráží primární skladbu obyvatelstva, jež je osídlilo – lépe prosperují celky s původně vyšším podílem družstevního bydlení, zatímco sídliště s převahou nájemního bydlení mívají nižší sociální status, neboť jsou častěji obývána nízko-příjmovými, případně problémovými residenty. Lépe fungují a lepší pozici na bytovém trhu si udržela sídliště s původně heterogenní populací - zejména sídliště ve velkých městech, dopravně dobře napojena na ostatní městské části a jádro. S vážnými problémy se potýkají sídliště s původně homogennější populací, zejména celky, které byly budovány jako zázemí pro pracovníky dělnických profesí výrobních podniků a dalších průmyslových odvětví, jejichž provoz byl v uplynulých letech v souvislosti s restrukturalizací průmyslu zrušen, utlumen, či se potýká s těžkostmi, a jejich bývalí zaměstnanci (často úzce či nízko kvalifikovaní) nenacházejí v místě bydliště jiné pracovní uplatnění a upadají do chudoby.“⁴⁸⁰

V mladších panelových sídlištích a v celcích, dostavovaných v devadesátých letech žije ta část pražského obyvatelstva, která vykazuje lepší hodnoty v demografických ukazatelích než je celopražský průměr. U těchto celků je prokazatelná převaha obyvatel mladšího a středního věku, ekonomicky aktivních a mladých rodin.⁴⁸¹ Ve 38 z 60 sídlišť v Praze bylo celých 79% obyvatel mladších šedesáti let. Vzdělanostní struktura u 54 z 60 sídlišť vykazovala 76% obyvatel starších patnácti let se středoškolským nebo vysokoškolským

⁴⁷⁹ Jiří Musil, *Sociologie soudobého města*, Praha 1967, s. 162.

⁴⁸⁰ Viz Barvíková (pozn. 246), s. 23.

⁴⁸¹ Srov. s výsledky sociologického průzkumu v pražských Řepích, viz: Ondřej Hubáček (ed.), *Funkce lokální kultury v inovaci životního stylu. Monografická studie sídliště Řepy*, Praha 1995, s. 23.

vzděláním.⁴⁸² Přesto někteří autoři na základě nejnovějších výzkumů konstatují, že zatímco ještě v sedmdesátých a osmdesátých letech byla vzdělanostní struktura Prahy na sídlišťích příznivější než ve staré zástavbě, od devadesátých let začal vývoj směrem ke snižování vzdělanostní úrovně, což by mohlo znamenat hrozbu odlivu vrstev s vyšším statusem do zajímavějších lokalit.⁴⁸³ Co se týče sociální skladby pražských sídlišť, její pestrost byla typická ještě v průběhu devadesátých let.⁴⁸⁴ Posun k větší homogenitě se začal projevovat až na konci devadesátých let. Souviselo to s prvním výrazným trendem, který na našich sídlišťích probíhá, a sice s posunem některých domácností do vyšších příjmových skupin, zvětšujícím se podílem financí, jenž domácnosti vynakládají na pořízení bytu a zlepšení kvality bydlení a z toho pramenícím odlivem vyšších příjmových kategorií do satelitních městeček, dnes spíše do nově vznikajících lokalit v Praze.

Druhým trendem je generační obměna, k níž dochází především na nejstarších sídlišťích. Původní generaci obyvatel stírají mladé domácnosti, pro které je získání sídlišťního bytu finančně dostupnější a které malé sídlišťní byty využívají jako „startovní“. Tato generační obměna má dvě stránky: pozitivním efektem je „omlazení sídliště“, protože generace původních obyvatel se pomalu dostává do důchodového věku. Zároveň je, že mladí lidé nepatří ke stabilním skupinám obyvatel, protože se předpokládá, že ze sídliště odejdou, jakmile si finančně „polepší“. ⁴⁸⁵ Tento proměnný faktor, který má negativní vliv na fungování sociálních vztahů i úroveň obytného prostředí proto vyhodnotili odborníci jako potenciální riziko a problém do budoucna.

Generační obměna rovněž ovlivňuje životní rytmus a mění poptávku po službách a vybavení. Podívejme se blíže na to, co mohou pražská sídliště jednotlivých etap výstavby stávajícím i nově příchozím obyvatelům nabídnout. Nové obytné soubory ze šedesátých let, v nichž jsou domy s většími byty, mohou být zajímavé pro rodiny s dětmi, ale nedá se

⁴⁸² Srov.: Lucie Zadražilová, Život v pražských králíkárnách: sonda do současného vývoje panelových sídlišť, *Era* 21 9 2009, č. 1, s. 14. Údaje byly získány z materiálu Útvaru rozvoje hlavního města Prahy, viz *Celoměstská koncepce* (pozn. 20), b. s. Relativně nejlepší vzdělanostní strukturu měla sídliště Vršovice, Spořilov I, Jalodvorská, Písnice a Barrandov. Srov.: Karel Meier, Sídlíště: problém a multikriteriální analýza jako součást přípravy k jeho řešení, *Sociologický časopis* 39, 2003, č. 5, s. 663.

⁴⁸³ Iva Šnejdová, Změny ve vzdělanostní struktuře obyvatelstva, in: Martin Ouředníček (ed.), *Sociální geografie pražského městského regionu*, Praha 2006, s. 114–127. Z celkového počtu urbanistických obvodů, které zaznamenaly pokles podílu vysokoškoláků, je 75 % sídlišťního typu. Další postup „odlivu“ bude ovlivňován stářím, polohou, přírodními podmínkami, kvalitou založení, fyzickým stavem i sociálními charakteristikami daných panelových sídlišť.

⁴⁸⁴ Například pro sídliště Lužiny, které je součástí Jihozápadního Města, je charakteristická jednak sociální směsice obyvatel, bydlely zde všechny sociální kategorie od Romů po ministry, přes dělníky, intelektuály nebo podnikatele. Srov.: Laurent Bazac-Billaud, Jihozápadní město, Praha 13, Lužiny: několik zamyšlení nad zásadní otázkou pojmenování nevyhraněného prostoru, in: Zdeněk Uherek – Laurent Bazac-Billaud (edd.), *Slova města*, Praha 2000, s. 63–64.

⁴⁸⁵ Karel Meier, Sídlíště: problém a multikriteriální analýza jako součást přípravy k jeho řešení, *Sociologický časopis* 39, 2003, č. 5, s. 656.

očekávat, že standard bytů, domů a veřejných prostranství bude odpovídat nárokům vyšších příjmových tříd. Komplikací může být i odlehlejší poloha těchto celků. Sídliště v Praze ze sedmdesátých let minulého století se dělí na dvě skupiny: ta odlehlejší mívají lepší občanskou vybavenost, přesto nejsou pro obyvatele tolik atraktivní, favorizována jsou sídliště s dobrou dopravní dostupností, nejlépe s napojením na metro. Jak bylo nastíněno výše, typičtí obyvatelé těchto celků jsou momentálně na vrcholu ekonomicky aktivního věku, takže výrazná generační a pravděpodobně i sociální obměna se dá očekávat zhruba za pět let. U celků z této doby je velkým problémem jejich stigmatizace, o které bude podrobněji řeč v dalších oddílech této kapitoly. A konečně trochu odlišná situace je na pražských sídlištích z osmdesátých let. Nedokončená výstavba je průběžně doplňována objekty z tradičních materiálů, dopravní dostupnost je většinou dobrá a bytový fond je ještě relativně „neopotrebovaný“. Velké procento obyvatel tvoří ti, jimž byly byty poskytnuty jako náhrada za restituované byty v centru. Bydlení v těchto celcích bude z uvedených důvodů i v budoucnu vyhledávané.⁴⁸⁶

Většina studií uvádí, že vrstva obyvatel s nejvyššími příjmy již sídlištní byty opustila (nebo je pronajímá a bydlí jinde), aby realizovala vlastní představy o bydlení. Největší hrozbou tedy je odliv středních vrstev. Střední třída je důležitá proto, že obvykle bývá v místech svého bydliště nositelkou sociálního a kulturního kapitálu; proto by její odchod z našich sídlišť mohl vést až k jejich ghettoizaci.⁴⁸⁷ Řada odborníků se ovšem optimisticky domnívá, že tento trend nemůže pokračovat navždy, protože to neumožní prostor ani finance. Odliv bohatší vrstvy je se vzdělanostní strukturou spjat jen okrajově⁴⁸⁸ a předpokládá se, že stejnou měrou se dotýká i středoškolsky a vysokoškolsky vzdělaného obyvatelstva.

Z pohledu demografické a sociální struktury jsou pražská sídliště ještě stále dobře začleněna do organismu města a představují tak jeden z hlavních potenciálů k dalšímu rozvoji.⁴⁸⁹ Přesto je důležité zamýšlet se nad tím, jak zabránit poklesu zájmu o bydlení v určitých lokalitách; tato schopnost je totiž vždy signálem dobré funkce městského organismu a navíc u nás existuje řada panelových sídlišť, kde situace není zdaleka tak příznivá jako v Praze a která se potýkají s uvedenými hrozbami a riziky v mnohem větší míře.

Odlivu středních vrstev lze zabránit například podporou zakořenění obyvatel v místě bydliště utvářením příznivějšího kulturního a životního prostředí, zkvalitněním bytových

⁴⁸⁶ Viz *Celoměstská koncepce* (pozn. 20), b. s.

⁴⁸⁷ Viz Illner (pozn. 57), s. 8.

⁴⁸⁸ Vzdělanější obyvatelstvo má větší šance získat zaměstnání a zajistit svou sociální situaci tak, aby například v oblasti bydlení mohlo realizovat své představy o bydlení.

⁴⁸⁹ Viz *Celoměstská koncepce* (pozn. 20), b. s.

standardů, zlepšováním vybavenosti ve všech ohledech, vytvářením pracovních míst pro obyvatele a podporou pocitu sounáležitosti s místem bydliště; další cestou mohou být daňová či motivační opatření.⁴⁹⁰ Odborníci navrhli i strategie, jak se vyrovnat s nevyrovnanou demografickou skladbou a jejími důsledky. Jednou z možností je od počátku vytvářet co nejnornálnější věkovou strukturu obyvatelstva umísťováním starších lidí do celků. Vyrovnaná věková skladba následně umožňuje přirozenou výměnu bytů. Nezastupitelnou roli hrají záměrné urbanistické rezervy, ale nové soubory se bohužel nestavěly v delším časovém horizontu, takže většinou tyto plochy postrádají. Posilovat by se měla přirozená migrace obyvatel, která na sídlištích začne probíhat zhruba za dvacet až třicet let od postavení celku, kdy se demografická skladba znormalizuje. A konečně je důležité uvažovat o flexibilních bytových domech a občanském zařízení, které mohou sloužit více účelům. Takto koncipované domy mohou pružněji reagovat na vývoj domácností.⁴⁹¹

3.3 Podoba sociálních vazeb na panelových sídlištích

Vycházíme-li z předpokladu, že charakter zastavěného prostředí má vliv na chování lidí v něm, konkrétně na četnost a kvalitu interakcí, na komunikaci různých sociálních skupin a na obsah komunikace, je zcela legitimní otázka po podobě sociálních vazeb na našich panelových sídlištích. Sídlíště jsou bohužel dodnes stigmatizována v médiích a hodnocena lidmi zvenčí jako místa, kde jsou obyvatelé vykořenění, odcizení a postrádají jakékoli sociální vazby.⁴⁹² To je samozřejmě nesmyslné tvrzení, protože v každém prostoru, kde žijí lidé vedle sebe a vzájemně na sebe působí, nějaké formy komunikace a sociální vztahy zákonitě vznikají.⁴⁹³ Otázkou je, jaké jsou, jaká je jejich podoba. Nemusí se vždy jednat o kontakty mezi sousedy, jež jsou pouze jednou z forem sociálních vztahů ve městech. Podle Jiřího Musila existují tři typy pospolitostních vztahů. Jednak ceremoniální, projevující se výměnou pozdravů, příležitostnými rozmluvami a zdvořilostními dotazy, jednak vztahy

⁴⁹⁰ Jana Barvíková zmiňuje příklady strategií, jichž se ve světě i u nás používá k dosažení vyvážené skladby obyvatel, případně k jejímu udržení a k přilákání středních příjmových kategorií: „*Snížování nájmů (Německo, Nizozemí atd.), rozstěhování obtížných nájemníků (Austrálie), výstavba bytových domů pro vyšší příjmové kategorie (Česká republika), fyzické změny budov a okolního prostředí aj.*“ Viz Barvíková (pozn. 246), s. 32.

⁴⁹¹ Viz Musil, *Sociologie pro architekty* (pozn. 81), s. 111. Pro srovnání uveďme, že o tzv. elastických bytech založených na principu přičleňování místností k základnímu bytu se uvažovalo již od počátku šedesátých let. Srov.: Jiří Musil, Sociologický přístup k druhovosti bytů, *Architektura ČSSR* XX, č. 4, 1961, s. 247. Ve stejné době se rozvíjela i myšlenka flexibilních bytů. Zjistilo se, že pomocí lehkých montovaných příček se dá dispoziční řešení bytů přizpůsobovat vývoji rodiny.

⁴⁹² Připomeňme výrok Raymonda Arona o vlivu masmédií na uvažování lidí. Srov.: Raymond Aron, *Dix-huit Leçons sur la Société Industrielle*, Paris 1962, s. 361.

⁴⁹³ Laurent Bazac-Billaud, Jak se žije na sídlišti, *Architekt* XLIII, 1997, č. 22, s. 63.

charakterizované solidárností, kam patří sousedské, pracovní a smluvní vztahy, realizující se vzájemnou pomocí, výpůjčkami, výměnou informací, službami a konečně přátelství, kamarádství a příbuzenství, jež charakterizují návštěvy, důvěrná sdílnost a společné trávení volného času.⁴⁹⁴

3.3.1 Charakter sociálních vztahů v moderních městech v teoriích chicagské školy

Sociálními vztahy ve velkoměstě se zabývali již představitelé chicagské školy ve třicátých letech 20. století. Jejich východiska se znovu stala aktuálními až na přelomu tisíciletí, v době multiparadigmatismu, kdy se jako aktuální sociologická a kulturologická témata začaly prosazovaly výzkumy lokalit, městských čtvrtí a sousedství.⁴⁹⁵ Práce sociologů Roberta E. Parka, Ernesta Burghesse, Rodericka D. McKenzieho nebo Louise Wirtha dodnes tvoří výchozí bod mnoha sociologických i antropologických urbánních studií.

Louis Wirth přišel se slavnou tezí o „urbanismu jako způsobu života“, tedy o urbanismu jako formě sociální existence, která se netýká pouze městského obyvatelstva. Wirth se snažil zjistit, jestli charakter určitého místa (město versus venkov) ovlivňuje chování jedince v lokální komunitě. Na odlišnost sociálního klimatu má vliv velikost sídla, hustota zalidnění a heterogenita jeho obyvatel. Konstatoval, že ve městě žije v těsné blízkosti velké množství lidí, kteří se vzájemně neznají. Povaha interakcí je taková, že lidé do nich vstupují za nějakým konkrétním účelem, ne kvůli kontaktu samotnému. Lidé ve městech jsou mobilnější, takže vazby mezi nimi jsou slabší. Wirth předpokládal nahrazení primárních vazeb sekundárními, oslabení příbuzenských vazeb, pokles sociální důležitosti rodiny, zánik sousedství a podkopání tradičních základů sociální solidarity.⁴⁹⁶ Lze konstatovat, že v určité míře jsou jmenované rysy typické pro moderní společnost jako celek. Z našeho úhlu pohledu jsou zajímavější námitky proti Wirthově teorii. Wirthův pohled se podobá pohledu lidí, kteří kritizují panelová sídliště, aniž by sami měli zkušenost s životem v nich. Kritika poukázala na některé důležité, z reality odpozorované momenty, například že mezilidské vazby založené na přátelství či příbuzenství nejsou pouhým reliktem dřívějšího způsobu života, ale „*novým produktem samotného velkoměsta*“.⁴⁹⁷

⁴⁹⁴ Viz Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 229.

⁴⁹⁵ Martin Ouředníček – Jakub Novák – Jana Temelová – Petra Puldová, *Metody geografického výzkumu města*, in: Ferenčuhová – Hledíková – Galčanová – Vacková (pozn. 139), s. 95.

⁴⁹⁶ Louis Wirth, *Urbanism as a Way of Life*, *American Journal of Sociology* 44, 1938, č. 1, s. 21.

⁴⁹⁷ Anthony Giddens, *Sociologie*, Praha 1999, s. 452.

S podrobnějším vysvětlením přišel začátkem sedmdesátých let minulého století americký sociolog Claude Fischer na základě svých výzkumů sociálních efektů života v městských čtvrtích s velkou hustotou osídlení. Přišel na to, že velká města jsou k subkulturám mnohem vstřícnější než venkov a malá města. Obyvatelé z menších měst nebo z venkova se stahují do velkoměst, kde je reálný předpoklad existence jedinců se stejnými zájmy a hodnotami. Tato teorie podle slov samotného Fischera „vysvětluje to „dobré“ i to „zlé“ ve městech zároveň“. *Kriminální nekonvenčnost stejně jako inovační nekonvenčnost (hlavně umělecká) jsou živeny pulsujícími subkulturami*.⁴⁹⁸ Z hlediska námi sledovaného tématu je důležité, že Fischerova teorie vyvrací mýtus o tom, že urbanismus přeměňuje lidi na členy anonymní masy. Obyvatelé spolu mohou komunikovat na základě stejného původu, podobných zájmů a rozvíjet místní vazby na základě etnických, náboženských, kulturních nebo politických orientací či životního stylu. Velké město je městem cizinců, kteří žijí vedle sebe, ale přesto podporuje vytváření plnohodnotných osobních vztahů, protože každý má šanci najít si svůj okruh přátel, je tu řada možností a pozitivních příležitostí. Cizinci, kteří o to mají zájem, jsou zapojeni do sociálních vztahů rychleji než ve venkovském nebo maloměstském prostředí, kde v některých případech nejsou přijati vůbec. Tento proces s sebou nese ztrátu důležitosti místa, ale někteří filosofové jej chápou jako „*index moderního a civilizovaného života*“.⁴⁹⁹ Pro život ve velkoměstě je charakteristické oddělení dvou sfér: veřejné s náhodnými kontakty s cizími lidmi a osobní, kde převládají rodinné, přátelské a kolegiální kontakty.⁵⁰⁰ S tím se ztotožňuje i Jiří Musil, jenž zdůrazňuje, že pro panelová sídliště je rovněž typická polarizace mezi životem v bydlíšti a pracovišti a mezi bydlíšti a centry měst. Prostorová analýza ukázala, že v nových obytných celcích jejich obyvatelé uskutečňují běžné nákupy a procházky, zatímco návštěvy restaurací, kaváren, setkání s přáteli nebo návštěvy kin či divadel se uskutečňují nejčastěji mimo domov; jinak řečeno, v místě bydlíště je akcentováno bydlení a činnosti spojené s ním a rekreace.⁵⁰¹

Fischerova teorie je zajímavá především tím, že neredukuje, naopak uznává existenci protichůdných procesů. Městská komunita podle něj vykazuje celou škálu spojujících, ale i rozdělujících tendencí, koexistují zde neosobní vazby i velká rozmanitost, možnost volby a rychlého kontaktu. Právě proto, že toto pozitivum velkých měst lze vztáhnout i na velká panelová sídliště, je považujeme za funkční a plnohodnotné části měst. Jsou schopna

⁴⁹⁸ Min Li Chan, Claude Fischer on Big Cities and Subcultures, <http://www.thepolisblog.org/2011/12/claude-fischer-on-big-cities-and.html> vyhledáno 29. 1. 2012.
Přeložila Lucie Zadražilová.

⁴⁹⁹ 179.

⁵⁰⁰ Anthony Giddens, *Sociologie*, Praha 1999, s. 452.

⁵⁰¹ Viz Musil, *Sociologie pro architekty* (pozn. 81), s. 110.

rozšiřovat sociální život svých obyvatel, podporovat jak přátelské a rodinné vztahy, tak současně i tendenci stáhnout se do soukromí.⁵⁰² To považuje rovněž Karel Honzík za jednu ze základních podmínek obývatelnosti.⁵⁰³ Měřítkem sociologické funkčnosti růstu města je to, zda něco přidává k zvětšení výběru nebo kontaktů.⁵⁰⁴ Panelová sídliště v tomto ohledu přispěla k růstu města.

K teoriím chicagské školy se vracejí i současní odborníci. Profesor sociologie kalifornské univerzity Steven Brint interpretuje ve své studii závěry autorů chicagské školy Roberta E. Parka a Louise Wirtha následovně: „*Ukázalo se, že přednosti urbanizace – duševní svoboda, pestrost možností, rozmanitost kontaktů a neustálá změna – jsou zcela slučitelné s přednostmi komunity – těsné osobní vztahy, bezpečnost, podpora a sounáležitost.*“⁵⁰⁵ Přínos těchto myslitelů se pro námi sledované téma neomezuje pouze na to, že jako jedni z prvních byli schopni docenit klady městského života; důležitým závěrem bylo i zjištění, že život v obcích se nemusí vyznačovat sounáležitostí a naopak velkoměstské prostředí často poskytuje možnost vytváření společenských vazeb mezi lidmi. Považujeme toto zjištění za zásadní proto, že končí doba dichotomií „buď – anebo“, modely „vesnice nebo město“ apod. Průzkumy rovněž zpochybnilly teorii, že vztahy v centru města představují prototyp městských vztahů bez známek odcizení: zjistilo se, že i zde fungoval sociální odstup jako nástroj zachování soukromí. Ukazuje se, že skutečnost je mnohem složitější a má více vrstev, v případě vztahů skupin založených na prostorové blízkosti by se mělo konstatovat, že se mění, ale nehodnotit je znaménkem plus nebo minus.

3.3.2 Vliv sociálních vazeb a podoby obytného prostředí na mezilidské vztahy

Než se blíže podíváme na podobu sociálních vazeb na našich sídlištích, věnujme se alespoň ve stručnosti důležitému tématu, o kterém dodnes odborníci diskutují.⁵⁰⁶ Jedná se o

⁵⁰² Albert N. Cousins – Hans Nagpaul, *Urban Life. The Sociology of Cities and Urban Society*, New York 1979, s. 293. Možnost zachovat si soukromí při současné možnosti intenzivních sociálních kontaktů považují sociologové za jednu z výhod života ve městě; dalšími klady jsou vyšší životní úroveň, vyplývající ze snadnějšího přístupu k většímu počtu různých povolání, široká paleta životních stylů, větší právní jistota; možnost využívat širokou nabídku služeb, větší sociální mobilita a možnost přímého konzumu kulturních děl.

⁵⁰³ Viz Honzík, *Tvorba* (pozn. 9), s. 85. Srov. též: Julius Šif, Z ostravských sídlišť, *Československý architekt* IV, č. 20, 1958, s. 4.

⁵⁰⁴ Srov.: Jiří Musil, *Sociologie soudobého města*, Praha 1967, s. 301.

⁵⁰⁵ Steven Brint, *Gemeinschaft Revisited: A Critique and Reconstruction of the Community Concept*, *Sociological Theory* 19, č. 1, 2001, s. 6. Překlad Lucie Zadražilová.

⁵⁰⁶ Stále je nedostatek výzkumů orientovaných na to, jak ovlivňuje prostorové řešení prostředí, v němž lidé žijí, jejich vztahy a chování. Jak podotkl v polovině šedesátých let Jiří Musil, s městským

otázku, nakolik ovlivňuje charakter sociálních vztahů v určitém místě architektura a urbanismus a nakolik to, jakými lidmi je člověk obklopen? Psychologický účinek utváření a členění prostoru je dobře znám, méně známé dosud jsou sociologické účinky. Sousedské vztahy v domě i v sídlišti jsou pro jejich obyvatele nesmírně důležité z psychologického i biologického hlediska. Dávají člověku pocit jistoty, zakořenění v určitém prostředí. Základním dilematem architektů a urbanistů při navrhování každého obytného souboru, ať už jakkoli velkého, je vyvážit dvě základní potřeby člověka vztahující se k bydlení: potřebu soukromí a potřebu kontaktu s ostatními lidmi. Správně navržené obytné prostředí vždy musí umožňovat distanci, tedy uzavření se doma v rámci rodiny nebo bytu, a zároveň svobodu při navazování kontaktů.⁵⁰⁷ Platí pravidlo, že největším nepřítelem spontánní družnosti je jak nadměrná prostorová izolace, tak naopak nedostatek této izolace.⁵⁰⁸ Při průzkumech obytných okrsků a spokojenosti s životem v nich v padesátých letech se ukázalo, jak komplexní fenomén sousedství je a získané poznatky se měly využít při navrhování nových obytných celků. Diskutovalo se o tom, že při jejich návrhu by se měly zvažovat minimálně dvě základní úrovně sousedství: užší sociální interakce s možností vytvořit si soukromí a širší rovina pro optimální funkčnost občanského vybavení.⁵⁰⁹

Architekti se rádi stavěli do role sociálních inženýrů a snažili se sblížit lidi určitým uspořádáním prostorů, ale ukázalo se, že to nefunguje a že pouhá fyzická blízkost lidí nespojí. Záleží spíše na konkrétních lidech, na jejich povahovém založení, hodnotách, zájmech, povolání, příslušnosti k určité sociální vrstvě.⁵¹⁰ Navíc na sídlištích zanikly prostory typu různých zákoutí, dvorků, malých zahrádek, kde bylo možno při zachování distance, tedy výrazné hodnoty městského života, a zároveň bez vniknutí do soukromí rodiny navazovat neformální vztahy, které jsou základem místního společenství. Projektanti je nenahradili žádným jiným konceptem.⁵¹¹ Zapomněli, že živoucí město potřebuje rozmanitý a komplexní

architektem by měl spolupracovat městský sociolog, bohužel tato funkce dodnes neexistuje. Podrobněji k tomuto tématu viz Jiří Musil, O sociologii města a bydlení ve Velké Británii, *Architektura ČSSR* XXIV, č. 5, 1965, s. 319–324.

⁵⁰⁷ Libuše Macková, *Problémy bydlení v socialistické společnosti*, Praha 1977, s. 90. Srov. též pozn. 501.

⁵⁰⁸ Viz Musil, *Sociologie bydlení* (pozn. 28), s. 545.

⁵⁰⁹ Viz Schmeidler, *Sociologie v architektonické* (pozn. 73), s. 147.

⁵¹⁰ Viz Musil, *Sociologie bydlení* (pozn. 28), s. 287–288. Musil zde vychází z výzkumů Leo Kuper, který studoval mezilidskou interakci v obytné skupině, která byla záměrně postavena tak, aby podporovala vznik sociálních kontaktů; pro nás jsou zásadní tři závěry: jednak že sociální vztahy mezi obyvateli jsou více ovlivňovány jejich sociologickými charakteristikami než uspořádáním obytného prostoru; na sociální kontakty nepůsobí jen sociální příslušnost, ale i to, zda se jedná o „rezervované“ nebo „sociabilní“ domácnosti a konečně že sociální nestejnorodost může být potenciálním zdrojem sociálního napětí, vyplývající z různých životních způsobů i rozdílných nároků na soukromí a klid. Ibidem, s. 30–31.

⁵¹¹ Ibidem, s. 115.

městský život a že prostory pro rekreační a sociální aktivity mají být smíšeny s prostorem pro provoz chodců stejně jako s možností participovat na životě města či čtvrti.⁵¹²

Sociologové i antropologové se shodli už v šedesátých letech na tom, že lidské sociální chování je příliš komplexní na to, aby bylo plně modifikováno pasivním prvkem, jímž je určitým způsobem utvářené prostředí a že lidská kultura je silnější než formativní vliv výtvarů architektury.⁵¹³ Podle zjištění pracovníků VÚVA neměl na styky mezi obyvateli přímý vliv typ domu nebo způsob zástavby, spíše stáří sídliště a doba, po kterou bylo obydleno.⁵¹⁴ Ke stejnému výsledku dospěla i Helena Janišová ve svém srovnávacím průzkumu staré a nové výstavby v Praze na přelomu šedesátých a sedmdesátých let: *„I když v poslední době se u řady sociologů a urbanistů objevují pochybnosti o společenském významu utváření sousedských vztahů a kontaktů a stále více se poukazuje na anonymitu a izolovanost obyvatel, vzrůstající s velikostí městských útvarů, v Praze tyto vztahy existují. Průzkum potvrdil, že jsou podmíněny nebo alespoň souvisí s délkou pobytu v jednom bytě a místě a v podstatě nejsou ovlivněny ani socioprofesní strukturou, ani vzděláním, ani věkem obyvatel.“*⁵¹⁵ V každém případě platí, že až životní způsob obyvatel může prověřit, který urbanistický model je životaschopný a který nikoli.⁵¹⁶

Přesto je zřejmé, že podobu sociálních vztahů do jisté míry ovlivňuje i podoba okolního obytného prostředí, v našem případě urbanismu panelových sídlišť; může jim napomáhat nebo je brzdit. Některé zahraniční průzkumy naznačují, že družnost a spolupráce obyvatel, pocit soukromí a izolace⁵¹⁷ závisí alespoň zčásti na družích domů, na přístupech do domů, na způsobu zástavby, na řešení komunikací v obytné skupině, na umístění parkovacích ploch, na povaze a úpravě prostoru mezi domy a dalších faktorech.⁵¹⁸

U nových obytných souborů je rozhodující především výška domů; jednak počet pater ovlivňuje pohodu vnějšího obytného prostředí, jak bylo zmíněno ve druhé kapitole této práce,

⁵¹² Viz Gehl, *Cities* (pozn. 255), s. 63.

⁵¹³ Charles Jencks, *Maggie Centres and the Architectural Placebo*, <http://www.charlesjencks.com/#!articles>, vyhledáno 2. 2. 2012. Srov. též: Laurent Bazac-Billaud, *Jak se žije na sídlišti*, *Architekt XLIII*, 1997, č. 22, s. 63.

⁵¹⁴ Libuše Macková, *Problémy bydlení v socialistické společnosti*, Praha 1977, s. 90.

⁵¹⁵ Helena Janišová et al., *Srovnávací výzkum způsobu života na nových sídlištích a na území města Prahy*, *Architektura ČSR XXIX*, 1970, č. 1, s. 33–36.

⁵¹⁶ Magdalena Hledíková, *Několik environmentálních pohledů na město*, in: Ferenčuhová – Hledíková – Galčanová – Vacková (pozn. 139), s. 90.

⁵¹⁷ Průzkumy prokázaly, že u normálně sociabilních obyvatel pocit izolace na nových sídlištích souvisel se dvěma faktory: jeden byl daný, šlo o věk obyvatel nebo jejich ekonomickou aktivitu (u obyvatel v důchodu nebo matek na mateřské dovolené byly tyto pocity sledovány častěji, protože tyto skupiny nebyly natolik mobilní, aby mohly navštěvovat své známé rozptýlené po městě). Druhý faktor souvisel s vybavením sídliště a organizací společenského života a případným špatným dopravním spojením s jinými částmi měst. Srov.: Libuše Macková, *Problémy bydlení v socialistické společnosti*, Praha 1977, s. 97.

⁵¹⁸ Tato problematika byla podrobně rozpracována ve druhé kapitole této práce.

jednak spoluutváří „vyznění“ vnitřních prostorů. S rostoucím počtem nájemníků v domě klesá kultivovanost prostředí, lidé se tolik neznají a nevzniká pocit společného prostoru, o který mohou pečovat.⁵¹⁹ Domy s malým počtem bytů na schodišti nebo v objektu sousedské vztahy spíše podporují, domy s velkým počtem bytů (věžové, chodbové, pavlačové) umožňují větší anonymitu obyvatel.⁵²⁰ Jedním z výsledků průzkumu společenských účinků obytného prostředí je poznatek, že sociální kontakty jsou ovlivněny tím, co Karel Honzík nazval jeho obývatelností. Bylo prokázáno, že obyvatelé bydlící podél frekventovaných ulic se znali méně než lidé z domů v ulicích, kterými nevedla doprava a které měly obytný ráz. V obytných ulicích si sousedé více vzájemně pomáhali, matky si vzájemně hlídaly děti, vypomáhali si při nákupech a z některých běžných sousedských vztahů se vyvinula důvěrnější přátelství.⁵²¹ Již v sedmdesátých letech odborníci konstatovali, že bydlení ve velkých mnohabytových objektech sice obyvatele v některých ohledech omezuje, jako například v kratším pobytu dětí venku nebo zmenšení intimního prostoru rodiny pouze na byt, ale tato omezení kompenzuje celkový standard kulturní úrovně společenského života a větší možnost ve volbě a příležitostech.⁵²²

3.3.3 Jaké jsou sociální vazby na našich sídlištích?

Jak jsme konstatovali v úvodu této podkapitoly, často se mluví o špatné kvalitě sídlištních sociálních vztahů, o jejich nedostatečné kvalitě a intenzitě, o omezené možnosti styku s lidmi vzhledem k různorodosti přistěhovalců, o tom, jak se lidé málo navzájem znají. Při bližším pohledu na tyto vztahy se však ukázalo, že míra anonymity není tak velká a sousedské kontakty zahrnují jak výměny zdvořilostních frází, tak i intenzivnější vztahy orientované prakticky, například různé formy výpomoci. Některé jsou pro sídliště typické vzhledem k jejich demografické skladbě, odborníci je označují jako „sídlištní sociabilitu“.⁵²³ To potvrzují i závěry, k nimž dospěl tým Jiřího Musila na konci sedmdesátých let minulého století. Jak Musil doložil, „*představa o sociální izolaci a omezení sociální komunikace na nových sídlištích je mylná a je spíše žurnalistickým klišé, které někdy proniká i do odborných*

⁵¹⁹ Lucie Zadražilová, Šokující pravdivost paneláků: důvod k obdivu, nebo k nenávisti? Rozhovor Lucie Zadražilové s Ladislavem Lábusem, *Era* 21 9, č. 1, 2009, s. 51.

⁵²⁰ Libuše Macková, *Problémy bydlení v socialistické společnosti*, Praha 1977, s. 152.

⁵²¹ Viz Musil, *Sociologie bydlení* (pozn. 28), s. 545.

⁵²² Miloš Černý – Zdeněk Lakomý – Otakar Nový, *Životní prostředí pro člověka*, Praha 1973, s. 86.

⁵²³ Laurent Bazac-Billaud, Jak se žije na sídlišti, *Architekt* XLIII 1997, č. 22, s. 63.

práci“.⁵²⁴ Kvalita a kvantita sociálních kontaktů na sídlišti podle něj není ani lepší ani horší než v centrech měst a čtvrtích rodinných domků. Podoba sousedství na sídlišti vykazovala některé odlišnosti, například sociální kontakty byly převážně orientovány vně lokality oproti centru, kde byly naopak orientovány směrem do lokality. V sídlištích byla více rozvinuta výpomocná funkce jako půjčování předmětů nebo hlídání dětí. Nejslaběji oproti centrům měst a čtvrtím rodinných domků byla rozvinuta funkce informační a ceremoniální; lidé se méně znali, méně o sobě věděli. Středně silná byla funkce sociálně-komunikační. Výsledný obraz byl zcela jiný, než se očekávalo: obyvatelé nových obytných souborů vykazovali vysokou míru vzájemné ochoty pomoci si, přestože se méně znali a méně o sobě věděli.

Specifická byla situace na sídlištích v tzv. druhé fázi zabydlování, v období od druhého roku po nastěhování prvních obyvatel do desátého roku existence celku, tehdy byla „sídliště otevřenějším typem společenství s větší mírou neformální sociální komunikace než staré městské čtvrti“.⁵²⁵ Překvapením bylo, že ve srovnání se staršími čtvrtěmi vykazovala nová sídliště v této fázi vývoje takové charakteristické rysy sociálních sítí jako menší koncentraci vzájemně příbuzných osob, větší místní koncentraci osob, označovaných respondenty za přátele (jinak řečeno, nebyli tak rozptýleni po městě jako u obyvatel starších čtvrtí), větší intenzitu a rozsah sousedských vztahů (více vzájemné pomoci, zdravení, navštěvování), pozitivnější sousedské vztahy (méně konfliktů) a zhruba stejně častý výskyt osob s pocitem osamělosti.⁵²⁶ V prvním období po postavení celku v něm bydlely především mladé rodiny s předškolními dětmi a empiricky se prokázalo, že mezi rodinami, které žijí podobným způsobem života, vznikají snadněji sousedské vztahy.⁵²⁷ Odborníci došli k závěru, že tento sociální model byl podmíněn specifickými rysy sociálních sítí na sídlištích: věkovou skladbou,⁵²⁸ složením obyvatelstva podle fází rodinného cyklu se shodnými rodinnými funkcemi a strukturou, orientací na zařizování bytu a péči o děti, větší koncentrací problémů vyžadujících sousedskou pomoc a větší závislostí na sousedech při vzájemné pomoci.⁵²⁹ U pražských sídlišť byla sociabilita menší, což se přisuzovalo velkoměstskému rázu Prahy a

⁵²⁴ Jiří Musil, Sociální komunikace, děti na sídlištích, spokojenost obyvatel, *Výstavba a architektura* XXIV, 1978, č. 7, s. 12.

⁵²⁵ Viz Musil, *Sociologie pro architekty* (pozn. 81), s. 105.

⁵²⁶ Oproti očekávání se neprokázalo, že by lidé přesídlení z venkova cítili větší izolaci.

⁵²⁷ Nutno dodat, že pro některé je tato zvýšená míra komunikace signálem stáhnout se ještě více do soukromí; zde vstupovala „do hry“ důležitá proměnná: osobnostní založení každého jednotlivce. Na tento aspekt povahy sociálních vazeb na sídlištích upozornila také Jana Barvíková: „Míra znalosti obyvatel domu se mezi jednotlivými respondenty přirozeně liší především v závislosti na životním stylu a typu osobnosti (extroverze – introverze). Extrovertní, komunikativní respondenti s aktivním zájmem o okolní dění znají v domě více lidí než ti, kteří jsou zaměřeni především na vlastní rodinný a osobní život a jsou spíše introvertně ladění.“ Viz Barvíková (pozn. 246), s. 156.

⁵²⁸ Ve srovnání s nimi starší čtvrti vykazovaly větší podíl starších osob se sklonem k izolaci.

⁵²⁹ Lubomír Kotačka, Závěry vyplývající ze srovnání pražských a mimopražských sídlišť, *Výstavba a architektura* XXIV, 1978, č. 7, s. 10–11.

tomu, že byla „nepříbuzenská“, tedy s méně častou přítomností příbuzných v sídlišti a s přáteli rozmístěnými po celém městě. Typické bylo, že se zde častěji než v jiných oblastech města cítili osamoceně svobodní a mladí lidé, prostředí jim zřejmě neposkytovalo dost podnětů.⁵³⁰

Všechny tyto poznatky potvrdily předpoklad, že prostorová blízkost sama o sobě nemůže vytvořit dobré společenství, k tomu jsou zapotřebí společné problémy. Později se do sídlišť nastěhovali obyvatelé odjinud a nepřirozená dvougenerační skladba se změnila, byla pestřejší, bydleli tu lidé různého vzdělání, zaměstnání a zálib, různé socioekonomické úrovně. Všechny tyto znaky určovaly způsob jejich života a zapříčiňovaly jiný rytmus života, jiné nároky na bydlení či využívání bytu a okolí domu a znesnadňovaly vytvoření sousedství.⁵³¹ Je nutno si uvědomit, že sociální struktura lokalit je do značné míry dána jejich fyzickým a sociálním stářím. Stárnutí sídlišť působilo na jednotlivé stránky sousedství různým způsobem, u některých jejich význam rostl, u jiných slábl. Podle Jiřího Musila lze rozlišit zhruba tři skupiny. Význam se posiloval u vzájemné výměny informací mezi sousedy, u vzájemné obeznámenosti o druhém člověku a u ceremoniální funkce. Do druhé skupiny řadil drobné výpomoci, jejichž důležitost vzrostla bezprostředně po nastěhování, pak se stabilizovala a nakonec zase poklesla. A konečně třetí skupina zahrnovala vzájemnou pomoc jako hlídání dětí a pomoc při nákupech a funkci sociálně-komunikační; tyto stránky sousedství se pozvolna oslabovaly. Tím vším se v průběhu svého stárnutí přiblížila sídliště úrovni starších městských čtvrtí.⁵³²

Pospolitostní vazby, které se za socialismu utvořily na našich panelových sídlištích se od tradičních vazeb v lokálních společenstvích lišily, takže se v žádném případě nejednalo o přežívání starších vzorců chování. Jednalo se o nový typ společenství, lépe řečeno o jeho proměnu adaptací na nové podmínky. Formovalo se nové společenství založené na nutné spolupráci a praktické artikulaci denních potřeb a zájmů lidí sdílejících jedno území.⁵³³ V novém modelu lokálního společenství se přímá a osobní komunikace nepovažuje za nezbytnou podmínku fungování společenství. Lidé v aktivním věku sousedy ke svému životu tolik nepotřebují, protože se realizují jinde než bydlí a přáteli se s kolegy nebo lidmi, s nimiž sdílejí náplň volného času. Na sousedství jsou odkázány méně mobilní vrstvy obyvatel, které

⁵³⁰ Jiří Musil, Sociální komunikace, děti na sídlištích, spokojenost obyvatel, *Výstavba a architektura* XXIV, 1978, č. 7, s. 12.

⁵³¹ Viz Schmeidler, *Sociologie v architektonické* (pozn. 73), s. 148.

⁵³² Viz Musil, *Urbanizace* (pozn. 84), s. 296.

⁵³³ Viz Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 228–229. Často se zapomíná, že i v rámci idealizovaných vztahů na venkově nebo v menších komunitách vznikaly účelové svazky, kdy si sousedi pomáhali.

jsou více spjaty s místem bydliště, například ženy s malými dětmi, staří lidé nebo invalidé.⁵³⁴ Lidé spolupracovali na řešení zcela konkrétních praktických otázek jako byla například údržba budov nebo vhodné umístění zastávek veřejné dopravy. Kulturní, společenská a sportovní zařízení v lokalitě a její obytné prostředí mají přímý vliv na socializaci a na vytváření podmínek pro volný čas obyvatel.⁵³⁵ Ke stabilizaci lokálního společenství přispěly i změny ve struktuře rodin a jejich funkcí; šlo hlavně o výchovu dětí. Ostatně paralela s proměnou rodiny je zcela na místě, jak rodina tak lokální společenství prošly v daném období vývojem, kdy se musely vyrovnat s novými funkcemi. Podobně jako někteří autoři prorokovali úplný zánik sousedství,⁵³⁶ jiní předpokládali, že tradiční široká rodina bude zcela nahrazena tzv. nukleární rodinou tvořenou jen rodiči s dětmi. Ukázalo se však, že tradiční rodina zahrnující více příbuzných ve změněné podobě existuje ve městech dodnes.

3.4 Jak tráví volný čas obyvatelé sídlišť

Každý způsob bydlení podmiňuje alespoň do určité míry životní styl svých obyvatel, především způsob trávení volného času. Tento výrok platí o čtvrtích v centrech měst, o čtvrtích rodinných domků stejně jako o sídlištích nebo o tzv. satelitních městečkách, jimž se také říká „paneláky naležato“.⁵³⁷ Ambicí projektantů sídlišť, obsaženou v řadě teoretických konceptů, bylo vytvořit takové obytné prostředí, které uspokojí všechny potřeby obyvatel včetně rekreačních. Paradoxně však v praxi docházelo k tomu, že obyvatelé díky zpožděné, nedostatečné či neatraktivní nabídce zařízení pro volný čas denně museli cestovat do centra města, dokladem toho je dodnes běžně používaný slovní obrat „jedu do města“, čímž lidé

⁵³⁴ Viz Schmeidler, *Sociologie v architektonické* (pozn. 73), s. 148.

⁵³⁵ Viz Musil, *Urbanizace* (pozn. 84), s. 297.

⁵³⁶ Někteří autoři, jako například Alexandr Rjabušin předpovídali úplný zánik sousedství: „*Vzrůstající společenská a prostorová mobilita jako by rozšiřovala schopnosti jedince pojmut větší množství informací, vstřebat a využít kulturní bohatství města, společnosti. Přitom ... sílí spojení mezi jednotlivými součástmi městské pospolitosti, zvyšuje se stupeň integrace sociálního života města. Tento proces je přímo vázán na překonání lokálního typu kultury (a logicky ho předpokládá), což zahrnuje i ztrátu významu sousedských vztahů.*“ Alexandr Rjabušin, *Domov budoucnosti*, Praha, 1980, s. 205. O úpadku sousedství v souvislosti s projevy globalizace jako je globální integrace ekonomických aktivit, globální pohyb kapitálu, mezinárodní migrace obyvatel a měnící se hodnoty a normy hovoří i Deborah Stevenson. Podle ní minimálně některé aspekty globalizace ovlivnily rozvoj měst, včetně proměny sousedství. Srov.: Deborah Stevenson, *Cities and Urban Cultures*, Maidenhead – Berkshire 2003, s. 27.

⁵³⁷ Toto označení má zdůraznit podobnost se sídlišti na základě velké hustoty obyvatel na určitém od okolí odděleném území; nutno dodat, že kromě velké neekologičnosti v hospodaření s plochou v těchto celcích zřejmě opravdu existuje sociální izolace (soudě podle popisu života v satelitních městečkách z pera architekta Hniličky a především faktu, že v současnosti je velkým trendem návrat ze satelitů do měst), navíc každodenní dojíždění do města a zpět zapříčiňuje dopravní zácpy. Srov.: Alena Plavcová, *Známé jméno: Okamura, Pátek Lidových novin*, 2011, č. 40, 7. 10., s. 9.

myslí „jedu do centra města“.⁵³⁸ Tato symbióza mezi centry a sídlišti se vyvíjela až do sedmdesátých let. K obratu došlo až na konci osmdesátých let, kdy se hledaly způsoby, jak přenést „klady“ center na sídliště.⁵³⁹

Přítom podpora činností ve volném čase, které přímo souvisely s formováním socialistického způsobu života, byla v době výstavby sídlišť prioritou. Pokud obyvatelé nemuseli opouštět svá bydliště, mohli se lépe sžít s prostředím a navazovat formální i neformální kontakty. Podle některých autorů nebyl příčinou chápání sídlišť jako nocleháren nedostatek pracovních příležitostí, ale právě nedostatek příležitostí pro trávení volného času.⁵⁴⁰ Upozorníme však na to, že sociologové považují za negativní efekt, pokud obyvatelé tráví veškerý volný čas v místě bydliště – považujeme-li sídliště za součásti měst, signalizoval by tento jev izolaci čtvrtí. Optimální je vyrovnaný poměr trávení volného času v místě bydliště a mimo něj a ideálem by bylo učinit prostředí sídlišť natolik atraktivní, že přivede do lokality i lidi odjinud, ať už cizince nebo obyvatele jiných měst či jiných čtvrtí.

K volnočasovým aktivitám obyvatel panelových sídlišť je k dispozici relativně málo informací. Zásadní poznatky o situaci na konci sedmdesátých let minulého století přinesl tým Jiřího Musila. Ukázalo se, že způsob života na sídlištích se příliš neliší od životního stylu ve starších městských čtvrtích a odpovídá obecným charakteristikám městského života, k nimž přiřazoval například opouštění městského prostředí v době volna a „únik“ do přírody nebo vysoký podíl času tráveného v bytě a také v různých zařízeních určených k trávení volného času.⁵⁴¹ Průzkum ukázal, že se na konci sedmdesátých let dalo vysledovat dvanáct činností volného času, charakteristických pro obyvatele měst obecně. Převládal konzum kultury (sledování televize, četba, návštěvy kina a divadla, koncertů, výstav), dále manuální koníčky z nichž nejvýraznější bylo zahrádkaření, divácká účast při sportu byla dvojnásobně vyšší než aktivní provozování, dost vysoký podíl zaujímal společenská participace a sebevzdělávání a na posledním místě byla amatérská umělecká činnost. Toto pořadí bylo stejné pro všechny obytné útvary v Praze, pro nové obytné soubory, čtvrti rodinných domků a pro staré části města. Druh domu, ve sledovaném případě panelák, ovlivňoval ze zřejmých důvodů pouze zahrádkaření. Některé činnosti, například návštěvy divadel, nešlo na sídlištích realizovat,⁵⁴²

⁵³⁸ Viz Kratochvíl, *Moderní urbanismus* (pozn. 3), s. 2.

⁵³⁹ Zdeněk Uherek, *Město Inocence Arnošta Bláhy a Teigevo otevřený koncept*, in: Zdeněk Uherek – Laurent Bazac-Billaud (edd.), *Slova města*, Praha 2000, s. 82.

⁵⁴⁰ Eva Librová, *Volný čas v nových sídlištích (se zvláštním zřetelem k vybraným pražským sídlištím), Výstavba a architektura XXIV*, 1978, č. 8, s. 25.

⁵⁴¹ Viz Musil, *Sociologie bydlení* (pozn. 28), s. 116. Ukázalo se, že tendence stahovat se do prostředí domova souvisela se zvyšováním kvality bytů.

⁵⁴² Dnes se situace změnila k lepšímu a na řadě sídlišť již existují kina, divadla nebo koncertní sály.

také za sebevzděláváním v podobě různých přednášek a kurů a za zábavou obyvatelé většinou dojížděli do centra města.⁵⁴³

Rozdíly mezi životním stylem obyvatel starších čtvrtí a sídlišť jsou dány tím, jak se některá specifika nových obytných souborů odrážejí v „životním provozu“ jejich obyvatel. Jedná se například o časový režim, ovlivněný nutností dojíždět do práce. Lidé ve větší míře tráví volný čas v rodinném kruhu a zároveň častěji než ve starších čtvrtích mimo své bydliště. Důvodem je nízká atraktivita místních kulturních center. Zatímco malé děti mají na sídlišťích příznivější podmínky ke hře, chybí zde zařízení pro volný čas mládeže.⁵⁴⁴

Důležitým aspektem trávení volného času na sídlišťích byla kvalita obytného prostředí z hlediska potřeb dětí různých věkových kategorií. Řešila se možnost spontánních her dětí v okolí výškových domů i nutnost identifikace dětí s určitým místem, které musí být strukturované pomocí srozumitelných symbolů a znaků. Dodnes zůstává otevřená otázka možné deprivace dětí související s nedostatkem podnětů, způsobených monotónní výstavbou v obrovském měřítku.⁵⁴⁵ Téma dětí v nových obytných souborech bylo zahrnuto také do zmíněného sociologického šetření které prováděl Musilův tým.⁵⁴⁶ Ukázalo se, že respondenti oceňovali jako jeden z hlavních přínosů nových obytných souborů příznivé prostředí pro děti, zvětšení volných a bezpečných ploch pro ně a s tím zlepšení možnosti pohybu a her. Z hlediska herních možností jsou na tom lépe děti na sídlišťích než ve vnitřních částech měst, ale to neplatí, pokud jde o zájmovou a kulturní činnost. Jinak řečeno, zatímco malé děti měly na sídlišťích na výběr z několika hřišť, školáci ve věku 10-15 let museli za svými zájmy cestovat mimo své bydliště; priority trávení volného času v pořadí sport, četba, návštěva kina, hry venku nekorespondovaly s existencí objektů pro zájmovou činnost a volný čas mládeže. To je zásadní problém, který posiloval a dodnes posiluje averzi k sídlišťím jako k „noclehárnám“, protože jak již bylo několikrát zdůrazněno, vztah k místu bydliště je utvářen především prostřednictvím možnosti trávit tu volný čas a navazovat sociální kontakty.⁵⁴⁷ Zatímco mládež toužila po sportovních areálech nebo hřištích v přirozené formě se zelení a různými netradičními možnostmi ke hře, realita byla v sedmdesátých a osmdesátých letech jiná: rozsáhlá prostranství mezi obytnými bloky, spoře osázená pískovišti a kovovými

⁵⁴³ Eva Librova, Volný čas v nových sídlišťích (se zvláštním zřetelem k vybraným pražským sídlišťím), *Výstavba a architektura* XXIV, 1978, č. 8, s. 29, 33–34. Dodejme, že Praha je výjimečná svým atraktivním centrem a kulturní nabídkou, takže uvedený závěr není možno zobecnit.

⁵⁴⁴ Viz Musil, *Sociologie pro architektky* (pozn. 81), s. 102–104.

⁵⁴⁵ Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 20. století provádělo UNESCO v různých částech světa rozsáhlé srovnávací studie, které potvrdily nenahraditelnost podnětného prostředí v okolí domů.

⁵⁴⁶ Viz Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 187–206.

⁵⁴⁷ Nutno dodat, že existovaly samozřejmě i pozitivní výjimky, například na sídlišťi na Slovanech v Plzni nebo v Ďáblicích v Praze, kde se podařilo realizaci včas dotáhnout do konce. Vybavenost v okolí obytných domů byla na dobré úrovni, parter byl upraven velkoryse se spoustou zeleně a především tu nechyběly areály pro zábavu a hru všech věkových skupin.

prolézačkami, byla z větší části vyplněna parkovišti a neudržovanými trávníky. Málo byly využívány vodní prvky,⁵⁴⁸ nejrůznější úkryty a skryše nebo plastiky v podobě různých zvířat, které stimulují fantazii dítěte. Vnější vzhled sídlišť v osmdesátých letech charakterizovaly hlavně prefabrikované trubkové konstrukce houpaček a prolézaček s laminátovou skluzavkou, které se začaly objevovat v sedmdesátých letech.

Výsledky vlastního průzkumu z období po roce 2000 konfrontovala se závěry VÚVA Jana Barvíkové. Důležitým bodem, k němuž došla a který potvrzuje naši tezi o nutnosti rozlišovat mezi jednotlivými sídlišti je ten, že *„zatímco životní styl a kvalita života obyvatel ve skupinách nebo souborech panelových domů vrostlých do okolní starší zástavby nebo na ni navazující se nutně neliší od městské zástavby, ve velkých sídlištních celcích tvořících velké izolované enklávy, vzniklé často na „zelené louce“, sociální klima a celková kvalita života mohou být problematické a charakteristické některými výrazně negativními rysy“*.⁵⁴⁹ Nové výzkumy na pražském Jižním Městě ukázaly, že přestože hlavně v prvních letech po nastěhování měli lidé často kritické připomínky k občanské vybavenosti v sídlišti, nemyslí si, že bydlení v této lokalitě negativně ovlivňuje trávení jejich volného času. Problémem je, že při rozmanitosti současných životních způsobů není původní infrastruktura sídlišť dostačující.⁵⁵⁰ Podle Jany Barvíkové je z výpovědí respondentů je patrné, že *„konkrétní náplň volného času, vedle výše uvedeného, závisí zejména na aktivitě, individuálních preferencích, potřebách a možnostech jednotlivých rodin, daných ekonomickou situací domácnosti, dostupností rodinného rekreačního objektu, úrovni mobility (vlastnictví automobilu) atp.“*⁵⁵¹ Pro Jižní Město i pro většinu sídlišť, která vznikla na „zelené louce“ platí, že mají velký rekreační potenciál díky přírodnímu zázemí a charakteru okolní krajiny. Poloha sídliště na okraji města byla a dodnes je pozitivně hodnocena a patří k největším kladům takto umístěných sídlišť. Potvrzuje to například výpověď Petra Musila, který se roku 1978 jako čtyřletý přistěhoval s rodiči na Háje: *„Mé vzpomínky jsou určitě ovlivněny tím, že náš panelák stál na okraji sídliště kousek od Miličovského lesa, takže bylo nad slunce jasnější, kam si s klukama půjdeme po škole hrát“*.⁵⁵² Z jiných výpovědí je zřejmé, že rozestavěné sídliště sice zásadně a dlouhodobě komplikovalo život dospělým, ale přálo fantazii a dětským hrám. Současní obyvatelé využívají možnost sportovat a pobývat v přírodě i ve všední den, „po

⁵⁴⁸ Výjimku tvořilo opět sídliště v Ďáblicích, kde byl vodní prvek do celku začleněn v podobě brouzdaliště napájeného vodotrysky.

⁵⁴⁹ Viz Barvíková (pozn. 246), s. 14.

⁵⁵⁰ V průběhu let byla občanská vybavenost postupně doplňována. Z původních záměrů (které dosud nebyly uskutečněny) respondenti postrádají zejména zařízení pro sportovní a kulturní vyžití.

⁵⁵¹ Viz Barvíková (pozn. 246), s. 148.

⁵⁵² Podle ústního sdělení respondenta. Publikováno na Lucie Zadražilová, Jižní Město... Žij!, <http://www.goethe.de/ins/cz/pr/kul/duc/arc/pla/cs6127205.htm>, vyhledáno 13. 12. 2011.

práci“. K nejoblíbenějším venkovním aktivitám zde ve shodě s minulostí patří procházky, cyklistika, v létě koupání v přírodních nádržích, v zimě sánkování, bruslení a jízda na běžkách.⁵⁵³ To potvrzují i výsledky průzkumu sídlišť, který probíhal v Malešicích, Řepích, Jižním Městě a na Proseku v roce 2000, i zde respondenti kladně hodnotili procházky v okolí obytného celku, negativněji možnosti sportování pro dospělé a absenci kulturních zařízení.⁵⁵⁴

3.5 Stabilizace obyvatel a celková spokojenost s bydlením

Stabilizace obyvatel, tedy jejich chuť setrvat v místě bydliště i do budoucna souvisí s jejich spokojeností s bydlením v určité lokalitě. Spokojenost s bydlením chápeme v nejširším slova smyslu, neomezujeme se pouze na sledování spokojenosti s bytem,⁵⁵⁵ ale za určující považujeme i spokojenost s širším obytným prostředím.⁵⁵⁶ Ne každý obyvatel spokojený se svým bytem, domem a sousedy na sídlišti musí být nutně nadšen ostatními složkami obytného prostředí. Nespokojenost je často dána hodnocením jednotlivých složek prostředí konkrétními domácnostmi, jedná se například o vzdálenost do práce nebo ke službám; lidé žijící v nájmu touží po přestěhování do vlastního nebo se chtějí přesunout z bytu do rodinného domku.⁵⁵⁷ Obliba a hodnocení určité lokality je složitým pochodem, v němž spolupůsobí ekonomické, hygienické, kulturní a psychologické faktory.⁵⁵⁸ Odhlédneme-li od subjektivních představ, existují některé základní faktory, jimiž je spokojenost podmíněna: „*Spokojenost se sídlištěm pak může znamenat, že daná osoba má v oblibě sousedy, fyzickou podobu a stav prostředí sídliště, jeho polohu vzhledem k centru města - respektive že jí nevadí.*“⁵⁵⁹

Zde je nutno upozornit na jev, který psychologové nazývají kognitivní disonance. Nemůžeme-li ospravedlnit své jednání nebo postoje vnějšími faktory, měníme své postoje, abychom je ospravedlnili. V kontextu námi sledované problematiky se jedná o to, že lidé mají

⁵⁵³ Viz Barvíková (pozn. 246), s. 149.

⁵⁵⁴ Viz Boška (pozn. 342), s. 22–23.

⁵⁵⁵ Vzhledem k rozsahu práce jsme mohli problematiku spokojenosti s bytem pouze nastínit: toto téma by vydalo na samostatnou studii.

⁵⁵⁶ Tabulky a graf, vypovídající o spokojenosti a nespokojenosti obyvatel s jednotlivými faktory bydlení na našich sídlištích v současnosti jsou součástí přílohy této práce (tabulky č. 5 a 6, graf č. 1); tabulka č. 1 je zaměřena na spokojenost s bydlením na sídlištích ve střední a v západní Evropě a tabulka č. 3 na srovnání spokojenosti s bydlením ve starších městských čtvrtích a na sídlištích u nás v sedmdesátých letech.

⁵⁵⁷ Ronald van Kempen – Sako Musterd – Rob Rowlands, *Deepening Crisis or Homes for the Future? Some Reflections and Implications for Policies in Large Housing Estates*, in: Rowlands – Musterd – van Kempen (pozn. 171), s. 268.

⁵⁵⁸ Jiří Musil, *Sociologie soudobého města*, Praha 1967, s. 180. Srov. s tvrzeními Karla Honzíka o determinantách architektonické tvorby z úvodu této práce.

⁵⁵⁹ Viz Barvíková (pozn. 246), s. 67.

tendenci pozitivně posuzovat věci, jež jim patří nebo situace, v nichž se ocitnou a nechtějí si připustit, že to, co se jich bezprostředně týká, může být horší než jinde.⁵⁶⁰ Je pravděpodobné, že v pozitivním hodnocení života na panelových sídlištích jejich obyvateli hraje tento psychologický mechanismus určitou roli.

Výzkum mezi obyvateli sídliště Řepy v Praze v polovině devadesátých let ukázal, že nejvíce si obyvatelé cení polohy sídliště a dobrých ekologických podmínek, především kontaktu s přírodou.⁵⁶¹ Na druhém místě byly hodnoty mezilidských vztahů, a to jak v rámci rodiny tak i kontaktů s ostatními lidmi.⁵⁶² Proto jsme zvolili pohled od obytných kvalit širšího obytného prostředí přes mezilidské kontakty až ke spokojenosti s bytem.

3.5.1 Spokojenost s širším obytným prostředím, architekturou a sousedy

Průzkumy VÚVA prokázaly odlišnou míru spokojenosti u bydlení na panelových sídlištích různých generací v rámci Československa. Nejspokojenější byli obyvatelé střední generace sídlišť, odrážel se tu jejich vyšší věk, delší doba pobytu na sídlišti a vyšší podíl lidí, kteří se tu narodili; pozitivně hodnotili i velikost bytu podle počtu a velikosti místností a obytné plochy připadající na osobu, vybavení domů a čistotu prostředí. Naopak nejméně spokojení se jeví obyvatelé nejmladších celků, což sociologové vysvětlovali rozdílnou kvalitou širšího obytného prostředí, působila zde nedokončenost celků. Rozhodující se ukázala být spokojenost s obchody a službami a s podobou zeleně. Překvapivým závěrem bylo, že daleko méně ovlivnilo celkovou spokojenost architektonické ztvárnění domů nebo společenská atmosféra.⁵⁶³ V pražských nových obytných celcích byli obyvatelé celkově o něco méně spokojení s bytem a domem, s péčí o prostředí a čistotou a s občanskou vybaveností než na mimopražských sídlištích. Důvody jsme v této práci zmínili již vícekrát, šlo o chronickou nedokončenost celků a o nespokojenost s dopravním spojením: teprve se budovalo metro a lidé ve velkém městě se cítili více „odříznutí“. Naopak spokojenější než

⁵⁶⁰ Blíže viz Milan Nakonečný, *Psychologie osobnosti*, Praha 1995, s. 228.

⁵⁶¹ Očekávalo se, že rozhodujícím způsobem spokojenost ovlivňují fyzické aspekty sídliště, což se v průzkumech nepotvrdilo. Srov.: Ronald van Kempen – Sako Musterd – Rob Rowlands, *Deepening Crisis or Homes for the Future? Some Reflections and Implications for Policies in Large Housing Estates*, in: Rowlands – Musterd – van Kempen (pozn. 171), s. 267.

⁵⁶² Ondřej Hubáček (ed.), *Funkce lokální kultury v inovaci životního stylu. Monografická studie sídliště Řepy*, Praha 1995, s. 23–24.

⁵⁶³ Viz Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 284–286. Jako nejstarší generace sídlišť jsou zde označovány celky postavené v letech 1946–1956, jako střední z let 1957–1962 a jako nejmladší generace sídliště z let 1963–1977.

mimo Prahu byli s úrovní architektury a s kvalitou sídlišť z hlediska tělesné a duševní regenerace.⁵⁶⁴

Na spokojenost s bydlením měl vliv i počet podlaží v domech. Některé aspekty podlažnosti byly diskutovány v předchozí kapitole, zde se omezíme pouze na její přímý vliv na způsob života a pocity obyvatel. Tzv. málopodlažní výstavba (do čtyř pater) přináší výhody jako například malou vzdálenost bytů od země, což je vhodné pro starší lidi nebo pro rodiny s malými dětmi. Navíc bydlení v domech s méně podlažími lépe odpovídalo zvyklostem obyvatel; ještě v sedmdesátých letech byl bytový fond tvořen z velké části byty v rodinných domech na venkově i ve městech a v nižší zástavbě malých měst a lidé tento typ výstavby preferovali před mnohapodlažními domy s velkým počtem bytů.⁵⁶⁵ Řada lidí však dává přednost bydlení ve vyšších patrech, protože se tu cítí méně rušeni a mají lepší výhled. Ukázalo se, že problematika výškových domů spočívala často v obtížné komunikace s vnějším prostředím, pokud v domě nefungoval výtah.⁵⁶⁶

Faktorů ovlivňujících spokojenost se sousedstvím je celá řada, patří mezi ně různorodé sociální složení, kvalita životního prostředí, úroveň regenerace domů, veřejného prostoru a péče o infrastrukturu, bezpečnost, vzdělání, sociální iniciativy a pracovní příležitosti v místě bydliště.⁵⁶⁷ Podoba susedství a současně spokojenost s ním se proměňuje, velkou roli hraje stáří sídliště a doba, po kterou lidé v sídlišti bydlí; susedé se vzájemně poznají a odcizení se eliminuje na minimum.⁵⁶⁸ Spokojenost se susedy je propojena s celkovou spokojeností s bydlením; pozitivní pocity z obojího se vzájemně ovlivňují.

3.5.2 Spokojenost s bytem

Hromadná výstavba změnila obytné prostředí v mnoha ohledech; ovlivnila i prostředí bytů.⁵⁶⁹ Co se spokojenosti s bytem týče, je zapotřebí uvědomit si jednu důležitou skutečnost.

⁵⁶⁴ Jiří Musil, Sociální komunikace, děti na sídlištích, spokojenost obyvatel, *Výstavba a architektura* XXIV, 1978, č. 7, s. 27.

⁵⁶⁵ Libuše Macková, *Problémy bydlení v socialistické společnosti*, Praha 1977, s. 91.

⁵⁶⁶ Paradoxem bylo jedno z doporučení VÚVA, v němž se jednalo o umísťování mnohapodlažních objektů do center měst, která nejsou vyhledávána rodinami s malými dětmi: přitom právě v tomto období probíhala výstavba největších sídlišť v Praze, kam se stěhovaly především rodiny s malými dětmi a jejichž počet podlaží nezdědka přesahoval deset pater.

⁵⁶⁷ Wouter P. C. van Gent, Estates of Content: Regeneration and Neighbourhood Satisfaction, in: Rowlands – Musterd – van Kempen (pozn. 171), s. 87–88. Podoby susedství i jejich proměny byly podrobněji popsány v předchozím oddíle této kapitoly.

⁵⁶⁸ Ivo Možný, Nové domy Lesnou poškodí, *Brněnský deník*, 2009, 10. 9., s. 6. Taková situace nastala na sídlišti Lesná v Brně, kde je v současnosti vzácně vyvážené sociální složení obyvatel.

⁵⁶⁹ Vývoj bytových dispozic a jeho vliv na životní styl obyvatel je mimořádně zajímavé téma, jež by vydalo na samostatnou studii

V šedesátých letech minulého století se stal symbolem nového životního standardu soukromý byt na novém panelovém sídlišti. Nevadilo, že byl malý, podstatnější bylo, že měl dobré technické vybavení. Navíc lidé, kteří bydleli ve výškových domech měli v této době pocit, že se tím zvýšil jejich sociální status.⁵⁷⁰ Dnes se na tuto skutečnost často zapomíná a širší veřejnost i řada odborníků hodnotí panelákové byty z dnešního úhlu pohledu.

Výzkumy ústavu urbanistické tvorby FA VUT v Brně v letech 1998–1999 ukázaly, jaké je pořadí požadavků na budoucí byt. Na první místo kladli respondenti ekonomické hledisko ve smyslu úspornosti a jednoduchosti, pak technickou dokonalost, nezávadnost, dobré fungování bytu, účelnost jeho dispozice a zařízení, na třetí zdravotní a hygienické kvality obytného prostředí. Na čtvrtém místě byly estetické kvality obytného prostředí, zde se ovšem konkrétní představy velmi různily.⁵⁷¹

Odborníci z VÚVA na základě průzkumů z konce sedmdesátých let prokázali, že celková spokojenost s širším obytným prostředím je do značné míry ovlivněna právě spokojeností s vlastním bytem. Ukázalo se, že rozhodující vliv na spokojenost obyvatel s jejich bydlením má kvalita, velikost a dispoziční řešení bytu, až potom řešení a kvalita domu a jeho okolí. V rámci bytu obyvatelé nejvíce oceňovali ústřední topení, a to v Praze i v ostatních sledovaných městech. Toto zjištění naznačilo, že obyvatelé stále srovnávali standard bytů v nové bytové výstavbě s původním bydlíštěm; je samozřejmé, že nové byty vycházely z tohoto hodnocení lépe. Druhou nejčastěji zmiňovanou předností byla velikost bytu;⁵⁷² v Praze bylo toto hodnocení poněkud nižší, protože tu byla vyšší nasycenost bytové potřeby. Tiché bydlení a nerušené soukromí se objevovaly na druhém místě jako důležitý faktor pohody prostředí.⁵⁷³ Souhrnně autoři studie konstatovali, že *„nová sídliště jsou útvarem, který převažující části dospělých obyvatel poskytl bydlení, v řadě ukazatelů lepší, než bylo jejich bydlení předchozí – hlavně pokud jde o obytné soukromí, pohodlí a hygienu. Také v okolí svého bytu nachází většina obyvatel prostředí příznivě se odlišující od starší vnitroměstské zástavby v tak důležitých vlastnostech jako je klid, zdravější vzduch, více slunka a více bezpečnosti na ulicích. Tyto významné přednosti obytného prostředí sídlišť způsobují, že obyvatelé jsou v převážné většině s bydlením spokojeni, tím spíše, že v tomto prostředí*

⁵⁷⁰ Viz Musil, Urbanizace (pozn. 84), s. 278. Srov. též vzpomínku architekta Ladislava Lábuse, viz Lucie Zadražilová, Šokující pravdivost paneláků: důvod k obdivu, nebo k nenávisti? Rozhovor Lucie Zadražilové s Ladislavem Lábusem, *Era* 21 9, 2009, č. 1, s. 47.

⁵⁷¹ Viz Schmeidler, Problematika bydlení (pozn. 26), s. 172–173.

⁵⁷² Velikost místností v bytě byla naopak často kritizována.

⁵⁷³ Libuše Macková, Užité vlastnosti nových obytných souborů, *Výstavba a architektura XXIV*, 1978, č. 8, s. 17–18. Mělo to velký vliv na celkovou spokojenost s bydlením, nadprůměrná spokojenost v Ďáblicích byla dána dobrými dispozicemi bytů (oproti kritizované velikosti) a kvalitním provedením celku. Celkově bylo v Praze poměrně spokojeno s byty 49,5% a v Ostravě dokonce 50,7%; k tomu lze připojit ještě 15,5% velmi spokojených v Praze a 23,5% v Ostravě; naopak zcela nespokojeni byli v Praze pouze 2% obyvatel a v Ostravě tuto možnost neuvedl nikdo.

*nacházejí dostatek příležitostí k navazování vzájemných styků s pozitivním obsahem, podporovaných značnou homogenitou rodinné struktury a podobností problémů, vyžadujících spolupráci a vzájemnou pomoc.*⁵⁷⁴

Průzkum uskutečněný na čtyřech pražských sídlištích z roku 2000 ukázal, že celým 65% obyvatel velikost bytu zcela vyhovuje. Požadavek většího bytu závisí na příslušnosti k sociální vrstvě, se sociálním vzestupem vzrůstá podíl těch, kteří požadují větší byt. Vyšší střední třída tvořila ve výběrovém souboru 11% a dá se předpokládat, že tato vrstva bude svou potřebu bydlení nějakým způsobem realizovat, pokud tak již neučinila. Zatímco věková skupina nad šedesát let by potřebovala menší byt, mladší věkové kategorie (22–44 let) potřebují byty větší. Ukázalo se, že hodnocení velikosti bytu je nezávislé na vzdělání a ekonomickém postavení, zatímco preference typů bydlení je těmito faktory ovlivněna. Se sociálním statutem roste preference rodinných domků a bytů ve vnitřní městské zástavbě.

Dalším faktorem, který výrazně ovlivňuje vztah obyvatel k obytnému prostředí i spokojenost s bydlením je forma vlastnictví bytu. Za socialismu existovaly tři formy výstavby: státní, družstevní⁵⁷⁵ a soukromá. Protože naprostou většinu výstavby v té době tvořily nové obytné soubory a protože bytová politika souvisí se sledovaným tématem už tím, že ovlivnila i některé prostorové rysy sídlišť, je nezbytné tuto problematiku alespoň nastínit. Uspokojování bytových potřeb bylo chápáno jako společenský úkol státu a bylo zakotveno v jeho bytové politice, proto byla bytová výstavba realizována převážně ze státních prostředků s cílem zajistit všem skupinám obyvatelstva stejný přístup k bydlení, nabídnout všem domácnostem dobrý a zhruba stejný plošný standard a každému obyvatele bez rozdílu stejnou dostupnost základního občanského vybavení. Preferovány přitom byly potřeby domácností s dětmi a domácností společensky významných profesí.⁵⁷⁶ U druhých dvou forem se předpokládala buď částečná nebo úplná finanční účast obyvatel; to mělo teoreticky otvírat možnost získat byt dříve. Ve skutečnosti si na družstevní byt nestačilo jen našetřit, v některých oblastech republiky se na něj čekalo celé roky.⁵⁷⁷ Družstevní forma byla zavedena na začátku šedesátých let, v období 1961–1963 začal počet nově postavených bytů vzrůstat v souladu s mobilizačními cíly, které vytyčila strana a vláda a současně se tím rozšířila nabídka forem bytové výstavby. Družstevní výstavba představovala další krok vpřed od

⁵⁷⁴ Lubomír Kotačka, Závěry vyplývající ze srovnání pražských a mimopražských sídlišť, *Výstavba a architektura* XXIV, 1978, č. 7, s. 11–12.

⁵⁷⁵ V letech 1965–1992 zodpovídala stavební bytová družstva ročně až za dvě třetiny všech bytů v nové výstavbě. Srov.: Annett Steinführer, *Wohnstandortentscheidungen und städtische Transformation. Vergleichende Fallstudien in Ostdeutschland und Tschechien*, Wiesbaden 2004, s. 64.

⁵⁷⁶ Blíže k zásadám socialistické bytové politiky a kultury viz Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 36–39.

⁵⁷⁷ Alois Andrlé – Miroslav Pojer – Ota Ullmann, *Byty a bydlení v Československu*, Praha 1967, s. 9.

původních představ o způsobech, jak zajišťovat bydlení občanů socialistického státu.⁵⁷⁸ Na rozdíl od západoevropských zemí ve střední Evropě nevznikala sídliště jako přechodné sociální bydlení. Oficiální pořadníky sice existovaly, ale skutečná potřeba nebyla zjišťována a některé prominentní skupiny byly při přidělování bytů zvýhodňovány.⁵⁷⁹

Podle dobových analýz souvisel tento posun i s tím, že si občané začali uvědomovat, nakolik bytová situace zaostává za ostatními oblastmi spotřeby jako bylo stravování, oblékání nebo osobní automobily: zde existoval větší výběr, v bydlení diferenciací co do dispozičního uspořádání, velikosti místností nebo druhu domů neexistovala.⁵⁸⁰ V šedesátých letech byla tato špatná bytová situace považována za jeden z nejvážnějších nedostatků v celkovém uspokojování potřeb obyvatel.⁵⁸¹ K dispozici byl jednotný standard bytů, které byly odstupňovány pouze podle velikosti, takže chyběly různé druhy bytů, potřebných a vhodných pro různé druhy a velikosti domácností. Stále více se projevovala disproporce mezi vývojovým cyklem domácností a rigidním bytovým fondem. Sociologové kladli důraz na to, aby se v budoucnu přihlíželo k rozdílnému způsobu života jednotlivých skupin obyvatel podle věku, složení domácností, podle jejich početnosti, stáří, pohlaví a počtu dětí. V hromadné bytové výstavbě byly zapotřebí především byty o třech a více obytných místnostech, aby se do nich mohly stěhovat mladé rodiny s dětmi a malé byty, které se měly přidělovat domácnostem rodičů, od nichž se děti už odstěhovaly.⁵⁸² Jak jsme naznačili v předchozím oddíle, druhovost obytných domů nemá význam pouze urbanisticko-estetický, ale je nezbytná také ve funkčním ohledu, protože je předpokladem potřebné druhovosti bytů. Vracíme se k problematice potřeby různorodosti v obytném prostředí a k tomu, že myšlenka dopřát všem stejný standard bylo slepou uličkou, která nevzala v potaz různorodost obyvatel.

Výzkumy v nových obytných souborech ve druhé polovině sedmdesátých let 20. století prokázaly, že největší část respondentů bydlela ve státních bytech, nejvyšší podíl

⁵⁷⁸ Jiří Gočár – Josef Toman, *Architekt a ekonom k socialistickému stylu života*, Praha 1977, s. 137. Na druhou stranu za stávajících podmínek různé vlastnické formy bytů spolu s nedostatkem bytů komplikovaly přirozenou výměnu bytů; stimulace výměn bytů byla slabá. Kritizovala se i praxe nabízet byty jako stimul pro nábor a redistribuci pracovních sil; způsobovalo to problémy v bytovém systému a komplikovalo to uplatňování sociální funkce bydlení.

⁵⁷⁹ Viz Barvíková (pozn. 246), s. 20.

⁵⁸⁰ Alois Andrlé – Miroslav Pojer – Ota Ullmann, *Byty a bydlení v Československu*, Praha 1967, s. 7.

⁵⁸¹ Jiří Knapík – Martin Franc et al., *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967 I.*, Praha 2011, s. 165. Dodejme, že změna v chápání bytových potřeb se projevila na XI. sjezdu KSČ v červnu roku 1958, který jako jeden z hlavních úkolů pro další období vytyčil řešení bytového problému. Jedním z podnětů byly statistické analýzy demografa Vladimíra Wynnyczuka o alarmujícím nedostatku bytů, které, a to není bez zajímavosti, vycházely v oficiálních časopisech. Srov.: Lucie Zadražilová, Rozhovor s Jiřím Musilem o bydlení na sídlišti, in: Hubatová–Vacková – Říha (pozn. 25b), s. 216.

⁵⁸² Libuše Macková, *Problémy bydlení v socialistické společnosti*, Praha 1977, s. 149.

tohoto typu bydlení, celých 67%, byl v Praze.⁵⁸³ Forma vlastnictví se odrážela jak v ochotě provádět na své náklady úpravy v bytě, které ovšem nakonec oproti očekávání ve výsledku neovlivnily celkovou spokojenost,⁵⁸⁴ tak i v hodnocení úrovně společných prostor, které odráželo skladbu obyvatel domu a jejich vztahu k němu. Novější průzkumy prokázaly, že mnohem kritičtější byli ti, kteří bydleli v domech se státními byty, než ti, kteří žili v domech s družstevními byty (dnes již převážně s byty v osobním vlastnictví), kde se na stav společných prostor dbalo více. V domech se státními byty se zájem a péče nájemníků častěji omezují pouze na území vlastního bytu a respondenti si stěžovali na nepořádek a projevy vandalizmu (počmáraný a poškrábaný výtah, utrhané schránky, ukradené žárovky ze světel na chodbách).⁵⁸⁵ Je logické, že vlastníci bytů byli celkově spokojenější, protože si sami dobrovolně zvolili lokalitu.

Současný stav na našich sídlištích z hlediska vývoje vlastnických vztahů shrnul Michal Illner: *„Mění a diverzifikují se vlastnické vztahy k domům, pozemkům a bytům: a s nimi také vztahy mezi obyvateli sídlišť. Domovní a bytový fond se privatizuje, klesá podíl obecního vlastnictví ve prospěch vlastnictví bytových družstev, jednotlivců a společenství vlastníků, prosazují se nové formy uspořádání vztahů mezi majiteli. Privatizace se na jedné straně promítá do většího zájmu obyvatel o stav a zlepšování obytného prostředí, na druhé straně však vnáší do jejich vzájemných vztahů prvek nejistoty, protože činí z bytů volně směnitelné zboží a přináší tak možnost častějších a nečekaných proměn osazenstva domů. Dříve rovnoprávné postavení nájemníků či družstevníků se v privatizovaných domech mění v nerovnoprávné a vznikají konfliktní vztahy mezi majiteli různých bytů a podílů.“*⁵⁸⁶

Průzkumy VÚVA ukázaly, že nejméně spokojeni byli s bytem obyvatelé center měst (50%) a naopak nejvíce lidé v rodinných domcích (75%); sídliště byla „uprostřed“ s 66%.⁵⁸⁷ Nová sídliště poskytla bydlení v řadě ukazatelů lepší než předchozí bydlení, pokud jde o

⁵⁸³ Libuše Macková, Užiték vlastnosti nových obytných souborů, *Výstavba a architektura* XXIV, 1978, č. 8, s. 18. Jednalo se o sociologický průzkum vybraných sídlišť v ČSR změřené na srovnání nálezů z některých pražských sídlišť s daty získanými v ostatních zkoumaných sídlištích: v Praze, Ostravě, Plzni, Pardubicích, Příbrami, Prachaticích a Jirkově. Výběr byl koncipován tak, aby v něm byly zastoupeny celky umístěné v centru města, na jeho okraji i v mezipolohách a také jednotlivé etapy hromadné výstavby. V každém ze zkoumaných měst byla do průzkumu zařazena stará čtvrť a dále čtvrti rodinných domků a sídliště: v Praze (Kobylisy, Modřínová a Strašnice, Solidarita), v Ostravě (Poruba, Jedlová) a v Jirkově (Osada Julia Fučíka). Vcelku představoval zkoumaný soubor 35 obytných souborů, z toho 22 nových.

⁵⁸⁴ Viz Boška (pozn. 342), s. 8–10. Podle tohoto průzkumu 46% obyvatel provedlo v bytech úpravy, především vybourání bytového jádra, nové vnitřní vybavení nebo celkovou rekonstrukci.

Dodejme, že ochota obyvatel zlepšovat své byty přímo souvisí s vlastnictvím bytu nebo se situací, kdy se jejich uživatelská práva blíží vlastnickým. Srov.: Karel Meier, Sídlíště: problém a multikriteriální analýza jako součást přípravy k jeho řešení, *Sociologický časopis* 39, 2003, č. 5, s. 656.

⁵⁸⁵ Viz Barvíková (pozn. 246), s. 154–155.

⁵⁸⁶ Viz Illner (pozn. 57), s. 7.

⁵⁸⁷ Srov.: Lubomír Kotačka, Závěry vyplývající ze srovnání pražských a mimopražských sídlišť, *Výstavba a architektura* XXIV, 1978, č. 7, s. 4.

obytné soukromí, pohodlí a hygienu, klid, zdravější vzduch, více slunce a bezpečnost v ulicích. Lidé si tu vytvořili i vzájemné vazby na základě podobnosti problémů a vzájemné pomoci. Pak ovšem při rozrůstání rodiny narůstala nespokojenost s velikostí bytu, reflektovala se dlouhá dojíždka do práce a adolescenti neměli možnost uspokojit své potřeby v místě bydliště.⁵⁸⁸

Spokojenost s bydlením je dána tím, nakolik se reálný stav bydlení přiblíží očekávání obyvatel: pokud hodně, jsou se situací spokojeni, což je zásadní, protože spokojenost může vést k vyšší kvalitě života, zatímco nespokojenost často vede k přestěhování na jiné místo. Ukázalo se, že lidé mohou být spokojeni s bydlením na sídlišti z mnoha důvodů. Starším lidem vyhovuje krátká vzdálenost do obchodu, mladším relativně levný nájem a etnickým minoritám přítomnost příslušníků stejných skupin.⁵⁸⁹ Lidé oceňují různé aspekty bydlení, stejně jako různé aspekty sousedství. Hodnocení vždy také souvisí s jejich individualitou, hodnotami, charakterem bydlení a lokálním kontextem. Spokojenost s bydlením na sídlištích je podmíněna i věkem, respektive rodinným statusem. Výzkumy prokázaly, že domácnosti jednotlivců a dvou osob nejsou tolik spjaté s místem bydliště, protože většinu času tráví v zaměstnání a mimo domov. Sídlíšní byty vnímají často jako přechodný pobyt, častěji než staří lidé chápou tuto pozici jako startovní v budoucí představě o bydlení.⁵⁹⁰

Podívejme se blíže na dvě složky, které z našeho úhlu pohledu považujeme kromě úrovně spokojenosti s vlastním bytem, regenerační kvality prostředí, spokojenosti s dopravním spojením do pracoviště a středu města a úrovně občanského vybavení,⁵⁹¹ kterým jsme se věnovali v předchozích oddílech, za klíčové pro stabilizaci obyvatel.

⁵⁸⁸ Podrobně k tématu srov.: Lubomír Kotačka, Závěry vyplývající ze srovnání pražských a mimopražských sídlišť, *Výstavba a architektura* XXIV, 1978, č. 7, s. 11–12.

⁵⁸⁹ Průzkumy evropských sídlišť v rámci projektu RESTATE potvrdily, že velká sídliště v evropských městech nejsou vždy a každým hodnocena negativně. Faktory spokojenosti jsou různé: v západní Evropě jsou spokojeni obyvatelé starší, nemají děti, nejsou to přistěhovalci, mají relativně vysoké příjmy a žijí v renovovaných zónách vlastníků bytů. Ve střední Evropě jsou spokojeni rovněž bezdětní starší obyvatelé, kteří se zde nenarodili, mají vyšší příjmy a nedávno se přistěhovali do bytu, jenž jim patří. V jižní Evropě jsou to starší lidé s nižším vzděláním, žijící v renovovaných sídlištích. Srov.: Karien Dekker – Ronald van Kempen, Resident Satisfaction in Post-WWII Housing Estates, in: Rowlands – Musterd – van Kempen (pozn. 171), s. 72–73.

⁵⁹⁰ Karien Dekker – Ronald van Kempen, Resident Satisfaction in Post-WWII Housing Estates, in: Rowlands – Musterd – van Kempen (pozn. 171), s. 53–55.

⁵⁹¹ Eliška Součková, Člověk a sídliště ve světle sociologických průzkumů, Výzkum a vývoj bydlení (příloha 4/78), *Výstavba a architektura* XXIV, 1978, č. 11–12, s. 28–29.

3.5.3 Pocit domova

Vědomí domova představuje v intencích pojetí Zygmunta Baumana pevný referenční bod, jenž souvisí s hodnotami jako je určitost nebo předem daný význam, nepostradatelnými pro integritu člověka.⁵⁹² Je to významný kulturní a sociálně stabilizační moment. Hodnota domova je jedním ze základních významů, kterou lidé připisují (nebo nepřipisují) prostředí, v němž žijí. Jako komplexní kategorie v sobě zahrnuje řadu dílčích hodnot.⁵⁹³

Zatímco u výstavby rodinných domů mohou architekti reagovat na konkrétní přání a představy svých zákazníků a lépe tak naplnit představu domova svých klientů, při plánování hromadné bytové výstavby je situace v tomto ohledu mnohem složitější. Přitom nejde jen o architekturu, ale také o smysl pro základní lidské potřeby a rytmus každodennosti: „nádherná architektura působí cize, brání-li pohybu obyvatel po nejkratších možných cestách, neumožňuje-li setkání i intimitu, nepromlouvá-li k člověku nejen svou vnější formou, ale i smyslem pro jeho lidský životní rytmus, pro jeho radosti i smutky, vážné životní okamžiky i pro všední den“.⁵⁹⁴ Vliv pocitu domova na stabilizaci obyvatel je nesporný, Marc Augé připomíná, že myšlenka domova, pocit intimity uvnitř města je vlastní podstatou příslušnosti k městu. Jinak řečeno, prohlásit se rád například za obyvatele Jižního Města znamená prohlásit se za Pražana, protože „přihlášení se k malé lokalitě vyjadřuje příslušnost k velkému místu – místu moderního města, jehož síla je v jeho kontrastech a které právě jeho pluralita definuje jako jedinečné a nesrovnatelné“.⁵⁹⁵ Jak by mělo vypadat obytné prostředí, představující pro své obyvatele domov a jaké hodnoty se k němu váží v představách samotných obyvatel? Na tuto otázku se pokusili odpovědět pracovníci VÚVA v projektu ze začátku osmdesátých let minulého století. Řešitelé dospěli k závěru, že toto prostředí musí umožňovat dobré mezilidské vztahy, jeho uživatelé se s ním mohou identifikovat, prostředí vypovídá o jejich osobnostech. Třetí podmínkou je navození příjemných pocitů, čtvrtou umožnění rozličných činností bydlení a konečně toto prostředí musí být předmětem ochrany a chuti k dalšímu dotváření. Kromě těchto okruhů existuje řada konkrétních hodnot a

⁵⁹² Zygmunt Bauman, *Úvahy o postmoderní době*, Praha 1995, s. 49–53.

⁵⁹³ Podrobně je problematika domova popsána v rigorózní práci autorky. Viz Lucie Zdražilová, *Sociokulturní přístup k obytnosti moderních sídlišť* (rigorózní práce), Praha 2003. Připomeňme, že představy o domově jsou značně subjektivní a liší se i v jednotlivých kulturách.

⁵⁹⁴ Jaroslava Pešková, *Člověk a jeho svět*, *Architektura* XLIX, 1990, č. 2, s. 19.

⁵⁹⁵ Marc Augé, *Antropologie současných světů*, Brno 1999, s. 113.

charakteristik, které si jednotliví lidé s obytným prostředím spojují a jimž připisují velkou důležitost, ať už na úrovni bytu, obytného domu nebo sídliště.⁵⁹⁶

Pro řadu lidí, kteří sami na sídlišti nebydlí, je dosud nepředstavitelné, že by panelové sídliště mohlo ve svých obyvatelích probouzet pocit sounáležitosti a být pro ně domovem. Opak je však pravdou. Když se ve Francii v polovině osmdesátých let 20. století začal propagovat rozchod s určitým typem urbanismu a bořily se věžáky a vertikální dominanty sídlišť z šedesátých a osmdesátých let za účelem odstranění tzv. „nemoci předměstí“, bývalí obyvatelé těchto čtvrtí, kteří už dávno bydleli jinde a lépe, se při průzkumu vyjádřili, jak toho litují. Měli pocit, že se ničí jejich osobní minulost, část jejich životního příběhu.⁵⁹⁷ Podobně průkazný byl i mimořádný ohlas projektu VŠUP v Praze s názvem Husákovo 3+1 v roce 2007.⁵⁹⁸ Výzkum mezi obyvateli sídliště Řepy v Praze v polovině devadesátých let ukázal, že celých 26% považovalo toto sídliště za svůj domov, což je vyšší procento než v některých historických lokalitách.⁵⁹⁹ Rovněž někteří ekologicky orientovaní autoři jako Hana Librova poukazují na to, že i děti na sídlištích si mohou vytvořit osobitý pocit domova.⁶⁰⁰

Spokojenost na sídlištích souvisí i s působením faktoru, který Hodrová nazývá *patinou*,⁶⁰¹ a který dokáže napravit i nešetrné zásahy do městského organismu. Obyvatelé si po uplynutí jisté doby zvyknou a přijmou novou část města za svou; už proto, že se zde odehrávají jejich životní příběhy a znamenají pro ně domov. To však v žádném případě nesvědčí o maladaptaci obyvatel na sídlištích. Ivan Plicka to zdůvodňuje tím, že se na nich vytvořil „čtvrtý rozměr“, protože i panelové domy mají své příběhy.⁶⁰² Důležitá je také

⁵⁹⁶ Dílčí zpráva o projektu byla uveřejněna v časopise *Architektura ČSR*, viz Michal Beneš, Problém významu – hodnoty „domov“ z hlediska sémiotiky architektury, *Architektura ČSR* XLI, 1982, č. 6, s. 283.

⁵⁹⁷ Blíže viz Laurent Bazac-Billaud, Jak se žije na sídlišti, *Architekt* XLIII, 1997, č. 22, s. 64.

⁵⁹⁸ Blíže viz publikace k projektu: Lada Hubatová–Vacková – Cyril Říha (edd.), *Husákovo 3+1*, Praha 2007. S podobným úspěchem se setkala i akce v bývalé NDR ve městě Halle v Sále. Projekt Grabungsstätte (Pohřbená města) autorky Dagmar Schmidt z roku 2008 byl v Německu vnímán jako pozitivní signál při přestavbě města na panelovém sídlišti z osmdesátých let. Jednalo se o pokus zakonzervovat několik bytů uprostřed života, začlenit umění do stavebního prostředí. Kolem pomníku probíhá přeměna bývalého sídliště na lesní město, některé domy jsou bourány v rámci politiky bourání nadbytečných obytných bloků (jež je podmíněna demografickým vývojem a tendencí stěhování z východoevropských zemí v letech 2002–2009), jiné zůstávají. Suterénní stěny zachovávající půdorys zůstaly zachovány do výše jednoho metru a byly vybaveny betonovými odlitky interiérového zařízení. Z námi sledovaného úhlu pohledu je důležité, že se ukázalo, že lidé na sídlišti oceňovali poměrně slušné byty, zabydleli se v domech v industriálním stylu a spojili se sídlištěm velký kus vlastního života i identity, protože tu prožili důležité roky, kdy založili rodinu, pro několik generací toto místo znamenalo kus domova. Dagmar Schmidt, Grabungsstaedte – socha – památník pod širým nebem v Halle – Silberhöhe, *Beton* 2008, č. 3, s. 76.

⁵⁹⁹ Ondřej Hubáček (ed.), *Funkce lokální kultury v inovaci životního stylu. Monografická studie sídliště Řepy*, Praha 1995, s. 23–24.

⁶⁰⁰ Hana Librova, *Láska ke krajině?*, Brno 1988, s. 22.

⁶⁰¹ Daniela Hodrová, *Citlivé město. Eseje z mytopoetiky*, Praha 2006, s. 41.

⁶⁰² Josef Čančík, Život na dobré adrese. Architekt Ivan Plicka o perspektivě panelových sídlišť, *A2* III, č. 4, 24. 1. 2007, s. 1. Srov. též: Jan Sedlák – Ivan Plicka – Martin Sedlák, Jižní Město. Urbanistická

skutečnost, že na sídlištích dnes již žije celá jedna generace lidí, která se zde narodila a vnímá proto toto místo jinak než ti, kteří se tam přestěhovali.

K velmi zajímavému závěru dospěla ve svém výzkumu na Jižním Městě Jana Barvíková: *„Ti, kteří na Jižního Města již nežijí, a jejichž život se už po léta odehrává jinde, se postupně v prostředí, které původně považovali za svůj domov, začínou cítit jako cizinci – nejenže zmizela nebo se proměnila místa, která tvořila kulisy jejich dětství, dospívání a života vůbec, ale oni se ve změněném prostředí přestávají orientovat, ztrácejí schopnost ho „přečíst“. Nabývají podobných nejistot z neznámého prostředí ale i kritického odstupu jako příležitostní návštěvníci, kteří s bydlením zde nemají osobní zkušenost a usuzují o něm pouze na základě percepce jeho fyzických stránek. Místní usedlíci, jako patrioti, naopak mají tendenci sídliště hájit, nicméně jak již bylo naznačeno výše, když se sami dostanou za hranice „svého“ Jižňáku, kde jsou zvyklí, i oni se do jisté míry stávají nespokojenými cizinci uprostřed Jižního Města.“*⁶⁰³ Tento poznatek je z našeho úhlu pohledu zajímavý především proto, že odkazuje k proměně pojetí domova v současné době. Význam domova, jak jsme jej popsali výše, zůstává a je nezpochybnitelný, proměňuje se však jeho podoba v souvislosti s proměnami ve společnosti a její zvýšenou mobilitou. Někteří autoři podotýkají, že i tradiční koncepty domova, popsané například Christianem Norbergem-Schulzem je nutno podrobit za změněných podmínek revizi. Tomuto mysliteli bývá vytýkáno, že zcela nadřazuje „genia loci“ moderní mobilitě a zkušenosti vykořenění. Martin Heidegger, z jehož díla Norberg-Schulz vychází, opovrhoval technikou a metropolí, obecněji modernitou jako takovou s jejími konflikty a mnohoznačností; jinak řečeno, moderní existenci považoval za neautentickou. Zásadním problémem pak je, *„že jestliže se architektura hlásí k harmonii a k organickému souladu s místem, riskuje, že bude vytvářet „bydlení“, které je čistě iluzorní. Modernost do života jednotlivce i společnosti vryla tak hluboké stopy, že lze pochybovat, zda autentické „bydlení“ – bydlení, které by bylo výrazem láskyplného opatrování součtveří – vůbec ještě existuje.“*⁶⁰⁴

studie centra Jižního Města, *Architekt* XLIII 1997, č. 22, s. 20. *„To není maladaptace. Za patnáct, dvacet let života tu prostě již zapustili kořeny, jsou s tímto prostředím spojeni, mnozí se tu již narodili a ty domy, jakkoli – ať už právem nebo neprávem – haněné, byly kulisami jejich životních příběhů.“* David Vávra tvrdí, že *„(...) na druhé straně i v panelových domech se odehrávají lidské životy, jež přinášejí i určité radosti. Nemůžeme lidem šmahem zničit i tento jakkoli zvláštní model. I tam se rodí štěstí“*. Viz M. Šišolák – M. Verner, Neviditelný a žasnoucí, *Architekt* XLVIII, 2002, č. 5, s. 59.

⁶⁰³ Viz Barvíková (pozn. 246), s. 115.

⁶⁰⁴ Hilde Heynenová, *Architektura a modernost*, in: Petr Kratochvíl (ed.), *O smyslu a interpretaci architektury*, Praha 2005, s. 111–112.

3.5.4 Bezpečnost na sídlištích

S pocitem domova a stabilizací obyvatel souvisí i pocit bezpečí na sídlištích. Panelová sídliště jsou často nahlížena jako místa se zvýšeným rizikem kriminality. Absence pocitu bezpečí přitom není obecným znakem sídlišť, jak by se mohlo zdát podle některých paušálních odsudků zvenčí. Otázkou však zůstává, proč je lidé za méně bezpečná považují. Švédští odborníci se domnívají, že k tomuto obrazu přispívají především média.⁶⁰⁵ Charakteristické je, že pocit bezpečí se na sídlištích v průběhu dne mění. Málo osvětlená zákoutí vnímají především starší lidé jako ohniska potenciálního nebezpečí. Tento nedostatek se dá odstranit promyšleným uspořádáním veřejného prostoru. Způsob, jímž je veřejný prostor navržen, předurčuje jeho charakter a tím i atraktivitu pro různé užívání, ať už pozitivní nebo negativní.⁶⁰⁶ Prostor mezi domy je často chápán jako anonymní, a tím i potenciálně nebezpečný. Jane Jacobsová upozornila v šedesátých letech minulého století na to, že hlavním předpokladem živé ulice jsou lidé, kteří pozorují činnost jiných lidí. Neosobní městské ulice vedou k anonymitě.⁶⁰⁷ Proto je stále aktuální koncept „očí na ulici“, neformální sociální kontroly, jak o něm uvažovali výše zmíněná Jane Jacobsová nebo Jan Gehl.⁶⁰⁸ Potvrzují to i výzkumy na čtyřech pražských sídlištích z roku 2000.⁶⁰⁹ Sociální rizikovost během dne se dá naopak snížit tím, že se v sídlišti vytvoří více pracovních příležitostí, což přitáhne do sídlišť více lidí „zvenčí“, kteří zde budou trávit i čas mezi prací, případně po práci. Také tento sociální problém souvisí s urbanistickým řešením;⁶¹⁰ připomeňme do třetice Jane Jacobsovou a její návrh zvětšit rozmanitost a zavést do sídliště co největší množství funkcí odlišných od převládající obytné a zvýšit počet kaváren, restaurací a kulturních zařízení, aby se městská čtvrť v noci zcela nevylidnila. Jakmile město nežije celých 24 hodin, není městem. Pro srovnání dodejme, že stejný problém se týká všech izolovaných obytných celků budovaných na okrajích měst: panelových sídlišť i satelitních městeček. Latentní nebezpečí na sídlištích představuje i nudící se mládež, pro níž je potřeba zajistit dostatek zábavy.

Zhoršení pocitu bezpečí by mohla přinést i skutečnost, že na sídlištích jsou v současnosti tržní ceny bytů obecně nižší než v jiných částech měst, není na nich tak velká

⁶⁰⁵ Richard Sendi – Manuel B. Aalbers – Marcelo Trigueiro, Public Space in Large Housing Estates, in: Rowlands – Musterd – van Kempen (pozn. 171), s. 149–150. Dodejme, že toto tvrzení lze vztáhnout i na některá naše sídliště, především v oblastech s vysokou nezaměstnaností; dokládá to potřebu rozlišovat mezi jednotlivými celky, jak jsme uvedli v první kapitole této práce.

⁶⁰⁶ Na této myšlence jsou založeny analýzy v této práci mnohokrát citovaného Jana Gehla.

⁶⁰⁷ Viz Jacobsová (pozn. 114), s. 41.

⁶⁰⁸ Viz Gehl, *Život mezi budovami* (pozn. 80), s. 173. Viz též Jacobsová (pozn. 114), s. 29–30.

⁶⁰⁹ Viz Boška (pozn. 342), s. 28.

⁶¹⁰ Ibidem, s. 51.

sociální kontrola, a naopak je tam větší sociální otevřenost, takže je pravděpodobné, že budou přitahovat imigranty. Mohly by se zde vytvářet velké etnické enklávy a nastat jeden z možných scénářů, kdy adaptace nově příchozích zvyšuje riziko střetu, jak se to děje v západoevropských zemích.⁶¹¹ Přítomnost etnických menšin na sídlištích je hodnocena většinou negativně, připomeňme však, že na některých pražských sídlištích je „etnický mix“ přijímán kladně.⁶¹² Existují teorie, které dokazují, že v prostředí s různorodým etnickým složením jsou o něco lepší vztahy mezi lidmi než v sociálně homogenním prostředí. Mezi další klady takového prostředí pak patří větší množství sociálních kontaktů, větší sociální kapitál daný více možnými kontakty mezi různými skupinami obyvatel.⁶¹³ Sociální a etnická různorodost může být chápána jako nástroj, který pomůže redukovat negativní stigma některých celků, protože někteří odborníci věří, že tento stav lze ovlivnit změnou ve složení obyvatel.⁶¹⁴ Přítomnost etnických menšin je rovněž proměnným faktorem, který může mít na městský život pozitivní nebo negativní efekt, záleží to na konkrétních podmínkách v té které čtvrti nebo celku. Existují příklady multikulturních čtvrtí, kde je právě díky nim zajištěna ekonomická a sociální životnost a existují celky, kde díky jejich přítomnosti dochází k chudobě, deprivaci a sociální segregaci.⁶¹⁵

3.6 Participace obyvatel

V kontextu výše popsané problematiky plánování pro abstraktního člověka je potřeba zdůraznit, že východisko z bludného kruhu byrokratického řízení hromadné bytové výstavby nemůže být nalezeno prostřednictvím žádné teorie, protože každá teorie vždy musí do jisté míry generalizovat. Pokud se má stát cílem výstavby opět člověk se svými konkrétními potřebami, které se vyvíjejí, musí se on sám stát součástí navrhování, výstavby a dotváření obytného prostředí.⁶¹⁶ Trojúhelník architekt, investor, dodavatel se musí nejprve odbyrokratizovat a následně změnit na čtyřúhelník architekt, investor, dodavatel a budoucí

⁶¹¹ Viz Illner (pozn. 57), s. 8.

⁶¹² O přítomnosti etnických menšin zde uvažujeme v kontextu, kdy jsou opravdu „menšinami“: situace v některých severočeských sídlištích, kde se romská menšina stala většinou, je zcela odlišná. Srov. např.: Zdeněk Uherek, *Otevřené otázky výzkumu čtvrtí v Praze*, in: Bazac–Billaud, *Problematika* (pozn. 4), s. 131.

⁶¹³ Ronald van Kempen – Sako Musterd – Rob Rowlands, *Deepening Crisis or Homes for the Future? Some Reflections and Implications for Policies in Large Housing Estates*, in: Rowlands – Musterd – van Kempen (pozn. 171), s. 271.

⁶¹⁴ Sako Musterd, *A Resident's View on Social Mix*, in: Rowlands – Musterd – van Kempen (pozn. 171), s. 123.

⁶¹⁵ Srov. s tezemi Athénské charty, viz Hrůza, *Charty* (pozn. 30), s. 72.

⁶¹⁶ Tento cíl je v souladu s tezí Nové Athénské charty, ibidem, s. 69.

obyvatel.⁶¹⁷ Jen tak může vzniknout prostředí, s nímž se člověk může identifikovat a není pro něj degradováno na pouhou noclehárnu, naopak, je to místo, kde může žít a které pro něj představuje domov. Jde o to, aby občané byli chápáni jako zadavatelé městských čtvrtí a aby o jejich podobě nerozhodovaly stavební firmy, volení zastupitelé, odborníci nebo správa.⁶¹⁸ Participace obyvatel by měla být při navrhování obytných celků i při jejich regeneraci samozřejmostí. O jejím významu svědčí výrok předního francouzského představitele sociologie bydlení Paula Henryho Chombarta de Lauwe: „Aniž vnucuje své osobní názory, skutečný architekt je osvobozovatelem. K tomu je však zapotřebí navázat dialog se všemi, ba více než dialog – participaci na společném díle. (...) U společenského vědce pak nejde o to být pozorný k aplikacím vědy, ale být pozorný k těm problémům každodenního života, které mohou rozevřít nové perspektivy základního výzkumu.“⁶¹⁹

Participace má celou řadu důležitých společenských aspektů. Zapojování obyvatel vede k posílení jejich pocitu sounáležitosti s lokalitou, což se v dlouhodobějším horizontu projevuje vyšší spokojeností s bydlením a zlepšením image těchto lokalit. Participace usnadňuje nájemníkům obytných domů také navazování nových kontaktů se svými sousedy. V důsledku toho se mění i způsob trávení volného času. Zintenzivňuje se společenský život v dané lokalitě, více se pořádají například kulturní či sportovní akce. Nájemníci se lépe znají, čímž se snižuje míra anonymity v prostředí, sekundárně díky tomu může docházet ke snižování sociálního napětí, kriminality a vandalismu. I proto považuje Zygmunt Bauman město za něco, co se svým obyvatelům nabízí jako obecně prospěšné, co nelze omezit na souhrn individuálních zájmů a co vyžaduje vlastní životní styl.⁶²⁰

Jako příklad pokusu zapojit obyvatele do uvažování o podobě sídlištní výstavby u nás lze uvést tzv. diskuse o bydlení z přelomu padesátých a šedesátých let minulého století.⁶²¹ Tyto akce zároveň potvrzují důležitost mezioborového přístupu k problematice bydlení; byly jedním z impulsů, díky nimž začalo být do pojmu bydlení zahrnováno i širší obytné prostředí člověka. Ne náhodou se konaly v době, která ještě přála experimentování; širší aplikaci podnětů vzešlých z diskusí zabránila normalizace. Považujeme proto za účelné vložit na toto místo poněkud podrobnější historický exkurz o diskusích o bydlení a na ně navazujících akcích, a to i proto, že v dosavadní literatuře nebyla jejich úloha dosud dostatečně zhodnocena.

⁶¹⁷ Viz Kratochvíl, Moderní urbanismus (pozn. 3), s. 5.

⁶¹⁸ Josef Lehmbruck – Wend Fischer (edd.), *Profitopolis oder: Der Mensch braucht eine andere Stadt*, München 1978, s. 62.

⁶¹⁹ Cit. dle Bohuslav Blažek, Ekologickými očima: 4. Jak léčit město, *Technický magazín XXVI*, 1983, č. 5, s. 57.

⁶²⁰ Zygmunt Bauman, *Tekutá modernita*, Praha 2002, s. 155.

⁶²¹ Viz *Celoměstská koncepce* (pozn. 20), b. s.

3.6.1 Diskuse o bydlení

Roku 1958 dal ústřední výbor KSČ podnět ke zpracování dlouhodobé koncepce vývoje bydlení, která měla odpovídat způsobu bydlení ve vyspělé socialistické a komunistické společnosti. VÚVA uspořádal 25. května 1959 na Dobříši velkou mezioborovou diskusi odborníků z technických i netechnických oborů podílejících se na přípravě a realizaci výstavby o základních společenských, biologických a technických faktorech, určujících budoucí formy bydlení. Sešli se tu hygienici, architekti, pediatři, fyziologové, psychologové, demografové, nechyběli ani zástupci Státní populační komise a výzkumných pracovišť, zabývajících se veřejným stravováním, službami, občanským vybavením a kulturními zařízeními. Projednávala se tato hlavní témata: vliv práce na formy bydlení; automatizace a její důsledky; vývoj a důsledky zaměstnanosti žen; populační a demografická hlediska určující bydlení; vývoj rodiny a výchova dětí; budoucí formy občanského vybavení a služeb a jednotlivé životní funkce, související s bydlením a konečně základní hygienické požadavky na výstavbu bytů.⁶²²

Po roce, 1. června 1960, navázal VÚVA na první diskusi druhou podobnou akcí, diskusi o výhledových směrech bydlení, která měla posoudit studii ústavu s názvem *Vývoj bydlení*, zaměřenou na dlouhodobou perspektivu důsledků vývoje společnosti. Akce se konala opět na dobříšském zámku, ale složení účastníků bylo odlišné, tentokrát zde bylo více zástupců technických oborů. Problematika byla rozdělena do pěti oddílů: hovořilo se o společenských podmínkách bydlení, hygieně bydlení, standardu a dispozici bytů, druzích bydlení a druzích domů a o technologii bytové výstavby. Diskutovalo se i o předpokládaných formách rodinného života v budoucnosti a o nutnosti přizpůsobit výstavbu nárokům a potřebám domácností, které se do bytů budou stěhovat; nestačilo přitom zohlednit pouze počet obyvatel, bylo nezbytné pracovat i s rozložením rodin a domácností a směrem, jímž se bude vývoj ubírat. V průběhu diskuse zazněla i důležitá připomínka, že nelze naráz zrušit způsob, jakým jsou lidé zvyklí žít a architekt Vladimír Červenka výstižně podotkl, že „z konfrontace názorů na správné bydlení a z toho, co si lidé o tom myslí, je třeba najít správnou bytovou politiku“.⁶²³ Právě napětí mezi stávajícími formami bydlení a novými trendy bylo námětem celé řady diskusí u nás i v zahraničí ještě dlouho poté a jejich závěrem bylo vždy

⁶²² Diskuse o základních společenských, biologických a technických faktorech, určujících budoucí formy bydlení, Zpravodaj VÚVA, *Architektura ČSR* VIII, č. 7, 1959, s. 352.

⁶²³ Diskuse o výhledových směrech bydlení, Zpravodaj VÚVA, *Architektura ČSSR* XIX, č. 9, 1960, s. 645.

správné konstatování, že není možné dospět k univerzálnímu řešení, vhodnému pro všechny.⁶²⁴

Na tyto dvě zásadní diskuse navázal velký průzkum zkušeností a názorů široké veřejnosti na současné a vývojové otázky v podobě tzv. celostátní diskuse o bydlení, která proběhla v posledních měsících roku 1960 ve všech krajích republiky, v řadě průmyslových závodů a společenských organizací.⁶²⁵ Původně bylo plánováno osm set besed, ale pro velký zájem jich bylo nakonec uspořádáno tisíc devatenáct a neuvěřitelných sto tisíc jejich účastníků se vyslovilo k ožehavým otázkám výstavby, ke kvalitě bytů, k opožděnému zřizování občanského vybavení, cest, zeleně, k provozu sídlišť, jejich údržbě, ke službám na základě hodnocení všech dosavadních typů. Hodnoceny byly i zkušenosti s bydlením v prvních experimentálních domech. Názory se sice v mnohém rozcházely, přesto se dá říci, že výsledky diskuse poskytly základní opěrné body pro představu, co lidé považují za nezbytné k dobrému bydlení a co naopak v žádném případě nehodlají tolerovat. Na jejich základě se pak připravovaly nové typové podklady a začala se řešit otázka, jakým směrem se v budoucnu bude ubírat vývoj bydlení v ČSSR.

Podle návrhu VÚVA bylo v srpnu roku 1961 současně otevřeno deset výstav v Praze a v krajských městech pod jednotným názvem Nové bydlení.⁶²⁶ Návštěvníci si měli možnost projít celkem čtyřicet dva kompletně vybavených maket bytů o různých půdorysech, od garsoniér až po byty pro šestičlenné rodiny, to vše v měřítku 1:1, které zaznamenaly velký návštěvnický ohlas a prokázaly zájem občanů o zvyšování kultury bydlení.⁶²⁷ Na pražské výstavě si návštěvníci mohli projít ukázky bytů s pracovní kuchyní i kuchyní s jídelním koutem, celkem sedm maket bytů pro tři až šestičlenné rodiny, jejichž řešení se dalo rozdělit do dvou základních navzájem odlišných typů. První byl tradiční, s menším počtem větších místností, druhý, se stejnou obytnou plochou, měl zase více menších místností. Návštěvníci, především zástupci mladší generace, vepsali své preference a osobní údaje do dotazníků, podařilo se shromáždit třicet pět tisíc vyplněných dotazníků. Z nich vyplynulo, že lidé mladší, vzdělanější a více spjatí s městským způsobem života preferovali druhý typ, který umožňoval oddělené spaní dospívajících dětí i v početnějších rodinách a všem členům skýtal soukromí, kdežto starší generace zůstala věrná konceptu velkého obytného prostoru, který má v našich

⁶²⁴ Ve druhé polovině sedmdesátých let například prohlásil architekt J. E. Koula, že „o formách bydlení rozhodují nepochybně hospodářské, sociální a klimatické podmínky, ale často i staré zvyky a tradice“. Viz J. E. Koula, *Moderní bytový interiér*, Praha 1976, s. 51.

⁶²⁵ Srov.: Jiří Musil – Hana Poláčková, *První celostátní diskuse o bydlení*, Praha 1962, s. 3.

⁶²⁶ Srov.: Lucie Zadražilová, Rozhovor s Jiřím Musilem o bydlení na sídlišti, in: Hubatová–Vacková – Říha (pozn. 25b), s. 217.

⁶²⁷ Lucie Zadražilová, Sociologie bydlení v padesátých letech, in: Igor Janovský – Jana Kleinová – Hynek Střítecký (edd.), *Věda a technika v Československu v letech 1945–1960*, Praha 2010, s. 151–169.

zemích dlouhou tradici a kořeny v tradičním venkovském typu bydlení.⁶²⁸ Velké procento obyvatel bylo zvyklé na větší místnosti, které považovaly za známku vyššího standardu bydlení. Odborníci vyhodnotili názory padesáti tisíc osob a tento podklad se pak stal jedním z východisek pro volbu typů, které se hromadně stavěly ve druhé polovině šedesátých let minulého století.

Vraťme se nyní zpět k problematice participace obyvatel sídlišť na dění v místě bydliště. Přestože ve sledovaném období byla skutečná účast budoucích obyvatel panelových sídlišť na výstavbě pramalá, v teoretické rovině se o „zájmu“ občanů o tyto otázky hovořilo. Karel Honzík si v polovině padesátých let posteskl, že veřejnost se jen málo zajímá o architekturu. Podle něj *„během posledních sta let si prostě široké vrstvy odvykly uvažovat o architektuře nebo se o ní vyjadřovat“*. Za nejpodstatnější považoval, aby byl lid od dětství vychováván k vědomí, že je tvůrcem vlastního prostředí.⁶²⁹ V sedmdesátých letech se u nás poukazovalo na to, že lidé mají zájem o kulturu prostředí, v němž žijí. Obyvatelé měst měli údajně schopnost rozlišit, která sídliště nabízejí vyšší a která nižší kulturu obytného prostředí. Konstatovalo se však, že tento zájem je značně omezen možnostmi průmyslové výroby a stavebnictví.⁶³⁰ Za vzor byly dávány severské země, kde se s výchovou ke správnému bydlení a ke vkusu se začínalo už od školy a veřejnost se pak o tyto otázky přirozeně zajímala. Inspirativní byl například přístup ve Finsku, kde se budovy nepojímaly jako pouhý technický prostředek k bydlení a obyvatelé si uvědomovali, že domy se nestavějí na pár let, ale že v nich životy prožijí i jejich děti a vnuci; byli si vědomi, že úroveň bydlení dokáže ať už negativně nebo pozitivně ovlivnit jejich štěstí.⁶³¹ Z dnešního pohledu lze konstatovat, že ohled na kulturní a sociální potřeby dalších generací je jednou ze zásadních tezí při plánování výstavby měst.⁶³² U nás naproti tomu bylo bydlení chápáno v redukované podobě, výchova ke správnému bydlení neexistovala (a dosud neexistuje) a výstavba se řídila podle absurdního pravidla o nutnosti nasytit nejprve kvantitativní potřebu bytů a teprve potom obrátit pozornost ke kvalitě.⁶³³

⁶²⁸ Emanuela Kittrichová, Experimenty v našem stavebnictví, *Domov* 1, 1960, č. 3, s. 17–18.

⁶²⁹ Karel Honzík, *Architektura všem*, Praha 1956, s. 216, 228. Honzíkova argumentace je v této knize vedena z pozice snahy navrátit moc a rozhodovací pravomoci lidu, přesto má pro nás jeho výrok výpovědní hodnotu, protože požadavek zapojení veřejnosti do procesu plánování bytové výstavby je více než aktuální.

⁶³⁰ Srov.: Jiří Gočár, Josef Toman, *Architekt a ekonom k socialistickému životnímu stylu*, Praha 1977, s. 127–128.

⁶³¹ Kamil Dvořák, Bydlení ve Finsku, *Domov* 15, 1972, č. 2, s. 54. Podobně inspirativní je v tomto ohledu dodnes Francie, kde byl roku 1977 uveden v platnost zákon, který označil architekturu za významný projev kultury a prohlásil ji za „veřejný zájem“. Celá řada institucí a sdružení se snaží rozvíjet již od školních let vnímavost k architektuře. Srov.: Mireille Sicard, Šířit architekturu, *Era* 21 9, 2009, č. 4, s. 53.

⁶³² Viz Hrůza, *Charty* (pozn. 30), s. 73.

⁶³³ Tato problematika je rozpracována ve druhé kapitole této práce.

Předpokladem participace obyvatel je v každé době znalost situace v místě bydliště a zájem o ni. Výsledky výzkumu životního stylu v pražských Řepích ukázaly, že nejméně se o dění v lokalitě zajímají nejmladší obyvatelé, studenti do 24 let, nejstarší lidé nad 65 let a lidé s nejnižším vzděláním, celkem 40% respondentů. Informace postrádaly ženy v domácnosti a lidé v důchodu a nejvíce se o dění v místě bydliště zajímali respondenti s vysokoškolským vzděláním. Ti jsou považováni za nositele sociokulturního potenciálu, jinak řečeno, za osoby s „*inovativními schopnostmi a schopnostmi řešit alespoň některé problémy související se způsobem života v sídlištní zástavbě*“.⁶³⁴

Pro obyvatele a jejich účast na proměnách sídlištního prostředí je důležitý pocit, že mohou ovlivnit budoucí podobu svého bydliště. Výzkum několika pražských sídlišť ukázal, že nadpoloviční většina obyvatel je o možnosti aktivní participace přesvědčena. Přesněji řečeno, byli přesvědčeni, že mohou ovlivnit čistotu a pořádek, mezilidské vztahy a širší obytné prostředí včetně zeleně. Skeptičtější se stavěli k možnosti ovlivnit bezpečnost na sídlišti a místní politiku. V praxi se obyvatelé nejčastěji angažovali v péči o životní prostředí a v péči o seniory, méně pak o organizování kulturních a společenských akcí: předpoklady pro rozvoj společenského a kulturního života tedy nejsou na těchto sídlištních rozvinuty. Jak shrnuje Bohumil Boška: „*Sídlištní celky nejsou pro jejich obyvatele mrtvými organismy, které by bylo záhodno bouráním likvidovat. Velká část s nimi spojila svůj život a pozitivně vnímá jak probíhající změny, tak především potenciály, které by byly regenerací využitelné. Ve velké většině jsou obyvatelé přesvědčeni o tom, že se může zlepšit urbanistický charakter prostředí a sídliště získají ráz opravdových měst a nikoli nocleháren. To, co se z nadhledu jeví jen jako chaoticky uspořádaný soubor „králíkáren“, představuje ve skutečnosti i složité předivo již dlouho prožívaných sociálních vazeb a vztahů k bezprostřednímu okolí i vzdálenějšímu horizontu, který obývané území rámcuje.*“⁶³⁵ Převážná většina respondentů, celých 89% si přála být informována o změnách prováděných na jejich sídlišti.⁶³⁶

Podle Rosalie Genevro, ředitelky americké neziskové organizace Architectural League, má při vytváření obývatelných míst mnohem větší vliv management než forma architektury. Forma k obývatelnosti může přispět, ne ji však sama o sobě vytvořit. Dostala se tak ve svých analýzách dál než například Jane Jacobsová, která čtvrti tvořené výškovými obytnými domy v podstatě odepsala jako izolované slumy. Genevro na základě spojení historického průzkumu s výpověďmi obyvatel hledala faktory, které vytvářejí příjemnou

⁶³⁴ Viz Ondřej Hubáček (ed.), *Funkce lokální kultury v inovaci životního stylu. Monografická studie sídliště Řepy*, Praha 1995, s. 19.

⁶³⁵ Viz Boška (pozn. 342), s. 52–53.

⁶³⁶ Viz *Celoměstská koncepce* (pozn. 20), b. s.

hustotu osídlení v té které městské čtvrti. Jejím závěrem bylo, že v pozadí vždy bylo rozhodnutí managementu vytvořit atraktivní lokalitu a věnovat pozornost například veřejnému prostoru, zeleni, městskému mobiliáři a péči o bezpečnost.⁶³⁷ S jejím pojetím se do značné míry ztotožňuje Karel Meier, který v souvislosti s úvahami o podpoře stavebního rozvoje sídlišť konstatoval, že podstatné je „dosáhnout „prostorové spravedlnosti“ v alokaci veřejných peněz na péči, údržbu a zlepšování veřejných prostranství a další veřejné infrastruktury mezi jednotlivými částmi měst, zejména mezi centry a sídlišti, a to proporcionálně z hlediska počtu obyvatel nebo podlažní plochy. Na národní a regionální úrovni vyvažovat podmínky (zejména míru podpory z veřejných zdrojů) pro novou výstavbu bytů a revitalizaci stávajícího bydlení tak, aby nedocházelo k extenzivnímu rozvoji na úkor modernizací, revitalizací a regenerací ve stávajících obytných částech měst. Aby tedy satelitní sídelní kaše ve svých důsledcích nevedla k umrtvování investiční činnosti na sídlištích a v důsledcích k degradaci sociálního profilu popřípadě i k jejich opouštění“.⁶³⁸

3.6.2 Oživení veřejného prostoru

Sociologové často konstatují, že řada lidí u nás se nechce zapojovat do péče o místo bydliště a účastnit se akcí v něm, a považují toto jednání za dědictví socialistické éry. Přitom podněcování společenského a kulturního života je důležité pro vytvoření pocitu lokální identity.⁶³⁹ Američtí sociologové Mark Gottdiener a Ray Hutchinson se přiklánějí k teorii Henriho Lefebvra o tom, že každá sociální aktivita zahrnuje jednak vlastní interakci mezi jednotlivci a jednak prostor, v němž se koná. Určité druhy prostoru pak podněcují určité typy aktivit.⁶⁴⁰ Vytváření veřejné sféry je založeno na existenci tradičních forem veřejného prostoru jako jsou parky, náměstí apod. a na animaci tohoto prostoru kulturními aktivitami.⁶⁴¹

Z hlediska urbanistického plánování je proto zřejmá důležitost promísení čtyř oblastí: práce, volného času, bydlení a obchodů a služeb. O tom svědčí i zpráva Evropské komise, která považuje smíšené užívání prostoru za důležité pro komunitu i pro bezpečnost.⁶⁴² Tvorbou polyfunkčních prostorů mohou architekti přispět ke vzniku příjemného sociálního prostředí. Pokud se jim podaří vytvořit prostor, kde se lidé mohou projít, nakoupit si nebo

⁶³⁷ Rosalie Genevro, *Starrett City: A Home of One's Own – With Party Walls*, <http://urbanomnibus.net/2011/11/starrett-city-a-home-of-ones-own-with-party-walls/>, vyhledáno 29. 1. 2012.

⁶³⁸ Viz Maier, *Od oprav domů* (pozn. 170), s. 23.

⁶³⁹ Viz Illner (pozn. 57), s. 7.

⁶⁴⁰ Mark Gottdiener, Ray Hutchison, *The New Urban Sociology*, Boulder 2011, s. 81.

⁶⁴¹ Deborah Stevenson, *Cities and Urban Cultures*, Maidenhead – Berkshire 2003, s. 107.

⁶⁴² Charles Jencks, *Architecture Today*, New York, 1988, s. 33. První vydání je z roku 1982.

posedět na lavičce a svobodně si zvolit, kterou z těchto činností budou vykonávat, pak mohou vzniknout prostory, v nichž se bude odehrávat veřejný život obyvatel sídlišť. Nebude stejný jako urbanita městských center, ale bude to pro obyvatele příjemná veřejná sféra, která dodá i větší pocit bezpečí.⁶⁴³ Německý sociolog Hans Paul Bahrtdt vyslovil tezi, že „*veřejný život vzniká na ulicích a náměstích pouze tam, kde se funkce spojují ve znamení jisté rovnováhy, čímž se různé životní aktivity vzájemně neruší a nevytlačují, naopak: vzájemně se doplňují a podporují*“.⁶⁴⁴ Veřejný prostor by měl být utvářen tak, aby se tam lidé měli důvod zastavit a strávit nějaký čas, protože velké množství lidí „probíhajících“ sídlištěm neznamená živou čtvrtí.⁶⁴⁵

Jako příklad animace veřejného prostoru, který je však v našich podmínkách spíše výjimečný, uveďme současné aktivity na Jižním Městě. Výjimečná jsou jak v rámci pražských sídlišť, tak dalších celků tohoto typu v republice. V kontextu Jižního města jsou navíc o to zásadnější, že přispívají ke zrušení jeho stigmatizace. Ta vznikla i navzdory tomu, že přestěhovat se na Jižní Město znamenalo ve druhé polovině sedmdesátých let především získat vlastní bydlení, což bylo při tehdejší bytové politice skutečné „terno“, a to navíc bydlení v mnoha ohledech kvalitnější než dosavadní. Cejch, kterého se dodnes Jižní Město nezbavilo, byl dán nutností bydlet na nedokončeném sídlišti, což opět dokládá, nakolik je pro obyvatele důležitá kvalita širšího obytného prostředí. Ukázku snah o oživení veřejného prostoru proto považujeme za inspirativní a v rámci sledovaného tématu za velmi názornou, protože v praxi dokládá řadu námi vyslovených tezí. Odborníci jsou totiž zajedno v tom, že „*vnesení dalších funkcí, byť třeba jen dočasně, je klíčovým momentem pro generování navazujících aktivit a získávání sociálních zkušeností, přidává novou vrstvu k urbánnímu vyprávění*“.⁶⁴⁶

Každoroční festival Street for Art na Jižním Městě se podle slov jeho koordinátora Davida Kašpara snaží „*doslova postavit lidem do cesty překážky, aby se museli zastavit a přemýšlet. Aby si vybudovali vztah k místu i sobě navzájem. Snažíme se změnit situaci, kdy je tu směstnaná spousta lidí na malém prostoru, ale anonymita je všudypřítomná*“. Srdcem festivalu je pokaždé jiná architektonická a vizuální ikona. Nejrozličnější akce, jako je výstava českých výtvarníků, kteří se ve své tvorbě inspirovali sídlištěm, sousedská večeře, komentovaná vyjížďka s místním kronikářem, naučná stezka s mapou nebo koncerty a divadelní představení mají propojit co nejvíce místních obyvatel různého věku, národností a

⁶⁴³ Viz Musil, *Sociologie bydlení* (pozn. 28), s. 289.

⁶⁴⁴ Hans Paul Bahrtdt, *Humaner Städtebau*, Hamburg 1968, s. 118–119.

⁶⁴⁵ Viz Gehl, *Cities* (pozn. 255), s. 71.

⁶⁴⁶ Katja Szymczak, Markus Bader, *Působení ve veřejném prostoru: strategie postupné proměny města*, *Era* 21 9, 2009, č. 2, s. 48.

sociálního postavení mezi sebou i s ostatními Pražany, kteří sem díky této akci zavítají.⁶⁴⁷ Podle odborníků jsou takové strategie, které přitáhnou místní obyvatele i „cizince“, tedy v tomto smyslu nejčastěji obyvatele jiných čtvrtí, a ukáží jim, co je na místní kultuře zajímavé, základem pro veřejnou sféru ve městě i pro pocit příslušnosti k určité lokalitě.⁶⁴⁸

3.7 Regenerace panelových sídlišť

Problematika tzv. regenerace panelových sídlišť⁶⁴⁹ je u nás stále aktuální a dá se předpokládat, že i v budoucnosti bude, protože v současnosti žijí v České republice v 1,2 miliónech bytů na panelových sídlištích více než tři milióny obyvatel.⁶⁵⁰ Téma regenerace panelových sídlišť by vydalo na samostatnou studii, proto se zde omezíme pouze na ty aspekty, které přímo souvisejí se sledovanou problematikou. Nechápeme tento proces ve smyslu estetických úprav, na něž bývá často v současných diskusích redukován.⁶⁵¹ Měřítkem úspěšné regenerace je pro nás spokojený obyvatel.

Každá úspěšná regenerace musí začínat u poznání charakteristik jednotlivých sídlišť, v definování jejich potenciálu a v navázání na něj.⁶⁵² V obecné rovině byly jako nejvýznamnější potenciál pro úspěšnost regenerace vyhodnoceny stávající obytné kvality a kvalitní životní prostředí na sídlištích. Z hlediska rizik je poněkud překvapivě nejméně významná absolutní velikost těchto sídlišť, přestože nejrizikovějšími jsou podle zahraničních zkušeností velké sídlištní komplexy. Nejvýznamnějšími rizikovými kritérii jsou kriminalita a špatný image.⁶⁵³ Původcem a šířitelem tohoto obrazu jsou nejčastěji média, především hromadné sdělovací prostředky, hrůzostrašný obraz života na sídlištích přinášejí i film, literatura nebo divadlo. Zde je třeba hledat původ představ mnoha lidí „zvenčí“, kteří na sídlišti nikdy nežili, ale mají o něm jasnou představu v podobě klišé o „anonymitě sídlišť“, „dětech hrajících si v blátě“

⁶⁴⁷ Lucie Zadražilová, Jižní Město... Žije!,

<http://www.goethe.de/ins/cz/pra/kul/duc/arc/pla/cs6127205.htm>, vyhledáno 13. 12. 2011.

⁶⁴⁸ Srov.: Deborah Stevenson, *Cities and Urban Cultures*, Maidenhead – Berkshire 2003, s. 10.

⁶⁴⁹ Snahy o zkvalitnění života na panelových sídlištích se často označují i jako humanizace nebo revitalizace, což je nepřesné, protože jde o změnu konceptu, ne o polidštění něčeho, čemu lidský aspekt chybí nebo o dodávání života někam, kde není. Tématu regenerace se dotýká tabulka č. 2 v příloze této práce.

⁶⁵⁰ Je to zhruba 30 % z celého bytového fondu. Viz Alice Krajčovičová, Petr Kotek, Petr Vogel, Jan Antonín, František Macholda, Statistický přehled panelových domů v krajích ČR, <http://stavba.tzb-info.cz/regenerace-bytovych-domu/6323-statisticky-prehled-panelovych-domu-v-krajich-cr>, vyhledáno 22. 3. 2010.

⁶⁵¹ Tématu estetických úprav panelových sídlišť byla věnována podkapitola první kapitoly této práce.

⁶⁵² Rozvojový i rizikový potenciál každého pražského sídliště byl vyhodnocen v podkladech pro Útvar rozvoje hl. města Prahy, podrobně viz *Celoměstská koncepce* (pozn. 20), b. s.

⁶⁵³ Karel Maier, Sídlště: problém a multikriteriální analýza jako součást přípravy k jeho řešení, *Sociologický časopis* 39, 2003, č. 5, s. 655.

nebo „člověku sídlištním“. Pokud se bude obyvatelům sídlišť stále dokola opakovat, že žijí ve slumech, může to mít efekt jako sebesplňující proroctví. Podle Karla Meiera je prvním krokem ve snaze o zlepšení života na sídlištích i jeho obrazu iniciace, organizace a podpora veřejné diskuse o problémech měst a sídlišť. Jen tak má veřejnost šanci poznat, jaký ve skutečnosti je život na sídlištích. Současně je to jeden z prostředků jak bránit stigmatizaci sídlišť v médiích.⁶⁵⁴ Největší nebezpečí stigmatizace spočívá v tom, že se sídliště tohoto „cejchu“ jen těžko zbavují.

Neméně důležitá je analýza domácností, které na jednotlivých panelových sídlištích žijí.⁶⁵⁵ Jak upozornili odborníci ve VÚVA již v sedmdesátých letech, v průběhu životního cyklu, jenž zahrnuje změny rolí, skladby domácnosti, stupně mobility jejích členů apod., se proměňují lidské potřeby i nároky uživatelů na byt a širší obytné prostředí. V percepci místa bydliště v různých fázích životního cyklu hraje významnou roli, jak se zvětšuje nebo zmenšuje akční rádius jednotlivce. Cílem regenerace by mělo být proměnit panelová sídliště na víceúčelové celky, zlepšit jejich obytné prostředí, zkvalitnit a doplnit obsluhu a občanskou vybavenost sídlišť, přeměnit je na plnohodnotné a atraktivní části města, přizpůsobené principům městského života. To vše při zachování jejich určité specifčnosti.⁶⁵⁶ Úspěch regenerace je možno „změřit“ jednoduše: obyvatelé tu mají takové podmínky, že chtějí v místě bydliště dobrovolně zůstat, jinak řečeno, jsou stabilizovaní. Teprve v souvislosti se stabilitou obyvatel může začít probíhat přirozená diferenciací obyvatel.⁶⁵⁷

Situaci na pražských sídlištích na přelomu tisíciletí zhodnotil Bohumil Boška: *„Skutečností však také je, že značná část občanů rezignovala na možnost ovlivňovat místní politiku, a tím aktivně spoluvytvářet budoucí podobu sídliště. Pokud však začnou probíhat konkrétní regenerační zásahy, dotýkající se bezprostředně zájmů obyvatel v jejich okolí, je nutno počítat s tím, že občanská aktivita vzroste. Již teď platí, že pro stále více obyvatel není domovem pouze jejich sídlištní byt, stále více lidí si pocit domova spojuje se širším sídlištním prostředím. A regenerace dává šanci, aby se tento proces nezastavil.“*⁶⁵⁸

Důležitým pravidlem je, aby změny byly postupné, rychlá obměna obyvatel by znamenala diskontinuitu v síti místních vztahů, tedy v tom, co u obyvatel přispívá k pocitu domova. Regenerace nemůže být vzhledem ke své povaze jednorázová, je to dlouhý proces, v němž jde především o komunikaci, participaci a hledání kompromisů. Proto není nijak

⁶⁵⁴ Viz Maier, Od oprav domů (pozn. 170), s. 23.

⁶⁵⁵ Ronald van Kempen – Sako Musterd – Rob Rowlands, Deepening Crisis or Homes for the Future? Some Reflections and Implications for Policies in Large Housing Estates, in: Rowlands – Musterd – van Kempen (pozn. 171), s. 266.

⁶⁵⁶ Viz *Celoměstská koncepce* (pozn. 20), b. s.

⁶⁵⁷ Viz Jacobsová (pozn. 114), s. 194.

⁶⁵⁸ Viz Boška (pozn. 342), s. 53.

přehnané tvrzení, že na sídlištích se testuje životaschopnost demokracie občanské společnosti. To odpovídá i současným trendům, kdy se bydlení na sídlištích stejně jako bydlení v ostatních městských čtvrtích stalo předmětem trhu, takže hlavní slovo má zákazník. Regenerace vychází z preferencí a možností obyvatel a aktivity jim začínají být šity „na míru“. Výzkum čtyř pražských sídlišť z roku 2000 ukázal, že obyvatelé oceňují především zateplování panelových domů, oživení prostoru vzrostlou zelení, vytváření příležitostí pro sportovní a kulturní vyžití, přestavbu nebytových objektů podle potřeb obyvatel a zvýraznění barevnosti fasád.⁶⁵⁹ Zajímavé je, že v odpovědích figurovalo i vytváření ulic a náměstíček městského vzhledu, tedy využití městotvorných prvků, problematika, která rozděluje odborníky do dvou skupin, zatímco u obyvatel funguje doplnění těchto prvků téměř vždy pozitivně.⁶⁶⁰ U nás probíhá „běžná“ (a dodejme, že nutná) regenerace ve znamení technických opatření, s cílem předejít fyzickému a sociálnímu úpadku sídlišť, které spolu neododdělitelně souvisejí.⁶⁶¹ Panelová výstavba byla projektována na třicet až čtyřicet let, řada panelových sídlišť je tedy v současné době na hranici své životnosti. Výsledný efekt všech zmíněných úprav je v souladu se snahou o udržení a podporování smíšené demografické a sociální struktury obyvatel. Důležité je úsilí o vyvážený rozvoj sídlišť - ale i jejich vnímání - jako plnohodnotných součástí mateřských měst.⁶⁶²

Jako příklad funkční spoluúčasti obyvatel při regeneraci sídliště jsme zvolili ukázkou z Francie, protože u nás k podobným počínům bohužel dochází málokdy.⁶⁶³ Zřejmě nejdále se při regeneraci panelových sídlišť ve smyslu dodání městotvorných prvků dostal belgický architekt Lucien Kroll, který roku 1982 upravil sídliště Perseigne ve francouzském městě Alençon. Zasáhl do urbanistické struktury celku a podařilo se mu vrátit do něj pocit krajiny, města a hlavně srozumitelnosti. Jeho cílem bylo vytvořit obytný celek pro chodce, ne pro auta. Vyhnul se přitom všemu pravoúhlému, navršil kopečky ze stavebního odpadu, osadil je stromy a propojil tak domy s terénem; díky tomuto zásahu mohly být připojeny předzahrádky k bytům v prvním patře. Upravil parter dodáním obchodů a dílen a do centra souboru nově navrhnul objekty školy a občanského domu, které rozdělil je do menších staveb a seskupil kolem hlavní ulice a náměstí. Odborníci vyzdvihli přínos symbolických prvků a využití tradičních prvků sídla krajiny a regionální architektury stejně jako zvýšení sdělnosti

⁶⁵⁹ Ibidem, s. 38–40.

⁶⁶⁰ Tato problematika je podrobně rozpracována v první kapitole této práce.

⁶⁶¹ Viz Illner (pozn. 57), s. 8.

⁶⁶² Viz Barvíková (pozn. 246), s. 34.

⁶⁶³ Je to dáno do značné míry i tím, že u nás na rozdíl od Francie a jiných západoevropských či severoevropských zemí není rozvinuta výchova k vnímání architektury.

architektury použitím srozumitelných kódů.⁶⁶⁴ Dá se předpokládat, že jeho realizace byla úspěšná i proto, že jednotlivé kroky konzultoval přímo s obyvateli sídliště. Jejich spokojenost s úpravou sídliště je opět dokladem platnosti teze o tom, že obyvatelé v převážné většině dodávání městotvorných prvků vítají.

Sídliště je třeba adaptovat tak, aby odpovídala hodnotám a požadavkům současných lidí, jejich životnímu stylu. Je třeba dodat sídlištím ty funkce, které na nich chybějí, a to se netýká pouze pracovních příležitostí nebo výstavby kulturních a sportovních zařízení, ale například i bydlení pro náročné uživatele. Jejich příchod na sídliště je jedním z prostředků proti sociální degradaci.⁶⁶⁵ Je potřeba sídlištím rozumět. Jiří Musil podotýká, že „*platí zde totéž co o přestavbě a modernizaci čtvrtí z 19. století. Nejlepších výsledků bylo dosaženo tehdy, když se autoři jejich přestaveb hluboce zamysleli nad konceptem historické blokové zástavby území, které měli adaptovat na soudobý životní způsob a dnešní civilizační nároky*“.⁶⁶⁶

3.8 Dílčí shrnutí

Panelová sídliště poskytla relativně kvalitní bydlení v bytech I. kategorie obyvatelům přicházejícím do měst, jejichž původní bytová situace byla nesrovnatelně horší. Díky nim dostalo mnoho mladých rodin šanci bydlet „ve svém“ a opustit přeplněné byty svých rodičů. Zásluhou tehdejší bytové politiky na nich nedocházelo k sociálně-prostorové segregaci.⁶⁶⁷ Průzkumy v nových obytných souborech ukázaly, že oproti převažujícímu mínění lidí zvenčí a stigmatizaci v médiích je na našich panelových sídlištích prokazatelný bohatý sociální život. Sociální vztahy se v průběhu jejich existence proměňují, specifické jsou především ve fázi po nastěhování, kdy se od vazeb v jiných částech města odlišují a zakládají se především na podobnosti rodin a vzájemné pomoci. Později se díky generační obměně přibližují vztahům v ostatních částech města. Změny ve společnosti se odrazily na proměnách sociálních vztahů obecně, neplatí již romantizující teze o venkovských typech komunit charakterizovaných sounáležitostí ani zkreslující a nepravdivé tvrzení o nemožnosti vzniku sociálních vztahů na sídlištích. V souvislosti s vývojově daným specifickým sociálním složením obyvatel na našich sídlištích, které je základem pro další fungování těchto celků a zabránění jejich ghettoizaci se uvažuje o jejich další regeneraci na základě současných i budoucích potřeb jejich obyvatel.

⁶⁶⁴ Hana Řepková, Povznesení sídliště, *Technický magazín XXXI*, 1988, č. 4, s. 44–45.

⁶⁶⁵ Viz Maier, Od oprav domů (pozn. 170), s. 23.

⁶⁶⁶ Druhý život pro sídliště, *Era 21 9*, 2009, č. 1, s. 55.

⁶⁶⁷ Viz Illner (pozn. 57), s. 6.

Fyzické i sociální chátrání sídlišť je vzájemně provázáno a náprava jedné složky usnadní nápravu druhé. Bez správně fungujícího sociálního rozměru na sídlištích nemůže být toto prostředí obývatelné.

Závěr

Ve třech hlavních kapitolách této práce jsme se pokusili přispět k porozumění fenoménu panelových sídlišť tím, že jsme sledovali záměry a představy jejich projektantů, porovnali je s výslednou podobou a přiblížili, jak se specifická forma odrazila na sociálním složení těchto celků. Na základě srovnání s urbanismem tradičního města a sociálních vztahů v něm jsme se snažili pojmenovat specifika sídlišť v obou těchto oblastech. Kulturologický úhel pohledu nám umožnil propojit fyzické, kulturní a sociální aspekty a vidět je v nových souvislostech; vycházeli jsme přitom z konceptu obývatelného prostoru, jak jej ve třicátých letech 20. století formuloval Karel Honzík a přizpůsobili ho charakteru panelových sídlišť. Ukázalo se, že některé zvláštnosti nových obytných souborů mohou být v kontextu dnešní doby nahlížena jako pozitiva. O sídlišťích můžeme plným právem hovořit jako o významných městských čtvrtích, které plní jednu ze základních funkcí městského organismu, a to funkci bydlení. V současnosti je „nenápadná“ architektura, k níž můžeme panelová sídliště přiřadit, velmi ceněna, protože velká část soudobých architektů se zaměřila spíše na předvádění nových technologií a forem a zapomíná, že jejich základním tématem ve vztahu k celé společnosti je, bylo a bude především bydlení.⁶⁶⁸

Na základě studia urbanistické struktury panelových sídlišť je již nyní zřejmé, že si i do budoucna podrží určitá specifika jako je převážně obytná funkce, méně pracovních příležitostí a závislost na vnitřním městě. Velká část našich sídlišť představuje jakýsi základ, z něhož může vhodnými zásahy vzniknout dobře identifikovatelná a diferencovaná prostorová struktura, která bude podporovat kontakty mezi lidmi a posilovat v nich pocit domova a příslušnosti k místu.⁶⁶⁹ Struktura města není v průběhu času neměnná a vyvíjí se přirozeně pomalu, předpokladem úspěšného vývoje však je, že se nesmí zříkat prvků z minulosti, které si zachovaly svou platnost; v případě sídlišť to jsou hodnoty jako univerzálnost, levnost a zeleň. Nesprávné hodnocení moderních obytných souborů vychází mimo jiné z toho, že je lidé vnímají jako celky bez minulosti a bez budoucnosti. Nezohledňují ani způsob, jímž byla vnímána v době svého vzniku a který se velmi lišil od dnešního většinového pojetí ani skutečnost, že jejich vývoj není ještě zdaleka ukončen. Toto odmítání souvisí s chápáním těchto celků jako produktu minulého režimu, ale jak jsme se pokusili ukázat, odpověď na tuto

⁶⁶⁸ Jak podotýká architekt Michal Kuzemský, je to „jemné porozumění se spoustou souvislostí. Každá společnost prochází vývojem a neustálou sebereflexí. V každém momentě by si ale měla být vědoma, čím byla, čím je a čím chce být.“ Viz Michal Kuzemský, Zde jsou lvi, *Era* 21 11, 2011, č. 1, s. 5.

⁶⁶⁹ Viz Halík, *Architektonická avantgarda* (pozn. 52), s. 51.

otázku je složitější, lze na ni totiž odpovědět ano i ne. Podobně jako jinde v Evropě u nás bytová nouze po druhé světové válce vyústila do hromadné výstavby panelových sídlišť stavěných podle principů meziválečné avantgardy s ušlechtilým záměrem poskytnout všem bez rozdílu kvalitní bydlení. V Československu byla sídliště pojímána jako forma bydlení odpovídající životnímu stylu nového socialistického člověka s jeho novými potřebami a to, že dobře míněná snaha o zlepšení podmínek bydlení pro co největší počet obyvatel se zčásti rozměnila v nefunkční ekonomice socialistického státu nic nemění na tom, že řada specifík této formy hromadné výstavby má svá výrazná pozitiva, která lze využít při řešení bytové otázky v současnosti i do budoucna.

Jisté je, že není možný pouhý návrat k tradičním formám města, které vznikly v odlišné době a v odlišných podmínkách. Je možno využít některé „fungující“ prvky, ne se snažit změnit specifické městské struktury na něco, čím nejsou a být nemohou. Mělo by se navázat na kvalitní a u mnoha celků dosud nenaplněný potenciál, jímž je hlavně městská vybavenost a zeleň. Na sídlištích je možnost jeho naplnění větší než u jiných druhů zástavby, navíc tak lze učinit v jiné podobě než bylo původně plánováno a přizpůsobit ji současným nárokům na bydlení. Cílem není upevňovat samostatnost od města oddělených celků, ale naopak je co nejvíce s ostatními částmi města provázat při zachování jejich přirozených specifík a respektování nutné polarizace mezi centrem a okrajovými částmi.⁶⁷⁰

Pokud sledujeme dnešní trendy ve výstavbě a její ekonomická měřítká, lze konstatovat, že se sídliště mohou stát vyhledávanou formou bydlení, dalším typem hromadného bydlení srovnatelným například se čtvrtěmi činžáků z první poloviny 20. století. Soudě podle hodnotového založení obyvatel bude charakteristickým způsobem existence městský způsob života s intenzivním využitím prostoru formou hustě zastavěné městské struktury.⁶⁷¹ Odborníci konstatují, že „v rozvinutých zemích také roste prostorová náročnost obyvatel. Souvisí to jednak s vyšší ekonomickou silou obyvatelstva, ale i se změnami v rodině, jako je zvyšující se rozvodovost, bydlení mladých lidí odděleně od rodičů apod. Tyto demografické a ekonomické změny vedou ke zvýšení počtu domácností, a tedy i bytů a zastavěné plochy.“⁶⁷² Naše společnost se rychle přibližuje životnímu stylu západní Evropy, kde je stále častěji nahrazován tradiční model rodiny alternativními modely, jako jsou

⁶⁷⁰ Viz Musil, *Lidé a sídliště* (pozn. 25a), s. 332.

⁶⁷¹ Jak podotýká francouzský etnolog Marc Augé, „prostřednictvím tzv. městských problémů je nám kladena politická a antropologická otázka dnešní moderny“. Marc Augé, *Antropologie současných světů*, Brno 1999, s. 119. Na tuto skutečnost upozorňují i další autoři, například Zygmunt Bauman: „ne každý městský život je moderní – ale veškerý moderní život je životem městským“. Zygmunt Bauman, *Úvahy o postmoderní době*, Praha 1995, s. 95.

⁶⁷² Miroslava Zadražilová, Intenzivní městské struktury a principy jejich utváření, *Urbanismus a územní rozvoj* XIV, č. 1, 2011, s. 6.

domácnosti samostatně hospodařících jedinců (tzv. singles) nebo nesezdaných párů, rodin s dospělými dětmi, které si nemohou sehnat vlastní bydlení kvůli své finanční situaci nebo rodinami s jedním rodičem a stále častěji se objevující model typu prarodič s vnoučetem.⁶⁷³ Proto jsou stále aktuální diskuse o podobě hromadné bytové výstavby. Již v průběhu devadesátých let se ukázalo, že zakládání satelitních městeček v okolí měst není řešením ani z hlediska urbanistického ani sociálního, navíc tato forma zástavby je nadále neudržitelná kvůli velkému záboru plochy. Naproti tomu bydlení v panelových domech lze z ekologického hlediska hodnotit jako jedno z nejšetrnějších, pokud jej budeme posuzovat v širších souvislostech. Zábor půdy vzhledem k počtu obyvatel je minimální, centrum města a občanská vybavenost jsou obvykle dosažitelné pěšky nebo veřejnou hromadnou dopravou.⁶⁷⁴ Objekty mají velmi kompaktní tvar a většinou dobrou orientaci ke světovým stranám. Panelové domy byly od samého začátku koncipovány jako úsporné a to především svým prostorovým řešením.⁶⁷⁵ Rostislav Švácha podotýká, že panelová sídliště také ekonomicky a racionálně využívají terén.⁶⁷⁶

Důvodů pro posun ve vnímání sídlišť směrem k možnosti jejich chápání jako rovnocenné nabídky bydlení, byť s určitými specifiky, je hned několik. Všechny souvisejí s vývojem společnosti a s proměnami životního stylu, a tím i s novými nároky na bydlení. První z nich má obecnější charakter a dochází k němu v každé době, protože podle Zygmunta Baumana je „*město, jež se vynořilo z moderních dějin, je vším možným jen ne stejnorodým prostorem. Je spíše souborem kvalitativně odlišných prostranství s diferencovanou atraktivitou.*“⁶⁷⁷ Jedná se o proměny v názorech na atraktivitu obytného prostředí, o preference jednotlivých čtvrtí a o proměnu města jako takovou.⁶⁷⁸ Již v šedesátých letech si uvědomil francouzský sociolog Paul-Henry Chombart de Lauwe, že ve 20. století ještě nebyla

⁶⁷³ Viz Schmeidler, Problematika bydlení (pozn. 26), s. 171.

⁶⁷⁴ Rychlá dostupnost všech zdrojů městského života je považována za měřítko kvality. I když některé možnosti zůstávají nevyužity, existence tohoto pouta je hodnocena jako mimořádně důležitá. Srov.: Laurent Bazac–Billaud, Jihozápadní město, Praha 13, Lužiny: několik zamyšlení nad zásadní otázkou pojmenování nevyhraněného prostoru, in: Zdeněk Uherek – Laurent Bazac–Billaud (edd.), *Slova města*, Praha 2000, s. 65.

⁶⁷⁵ Jana Menšíková, Problematika komplexní regenerace panelových domů z pohledu architekta, <http://stavba.tzb-info.cz/regenerace-bytovych-domu/6234-lze-z-paneloveho-domu-udelat-setrne-a-zaroven-kvalitni-bydleni>, vyhledáno 8. 2. 2010.

⁶⁷⁶ Alexander Lukeš, Vzkřísíme naše zatracovaná sídliště?, <http://www.nase-rodina.cz/article.php?clanek=698>, vyhledáno 27. 4. 2010.

⁶⁷⁷ Zygmunt Bauman, *Úvahy o postmoderní době*, Praha 1995, s. 100.

⁶⁷⁸ Tuto skutečnost dokládá výrok Ladislava Lábusa: „*Není to tak dávno, kdy v centru Prahy bydleli jen starší lidé nebo umělci, studenti. Bohatší rodiny se stěhovaly do komfortních nových domů na okraji, na Letnou, na Babu. Všechno se obrátilo s možností vytápět staré domy plynem, postupným mizením starého světa a přesycením moderní architekturou spojenou se sídlišti. Dnes je bydlení v centru zase módní, v neľibosti jsou paneláková sídliště. Ale za pár roků může být všechno zase úplně jinak.*“ Viz Věra Konečná, Quo vadis, paneláku?, <http://www.bydleni-iq.cz/temata/prestavby/quo-vadis-panelaku/>, vyhledáno 1. 2. 2012.

znovu uspokojivě zodpovězena otázka „co je to město?“ v kontextu současné společnosti. Pokud se vyvíjí společnost, vyvíjí se i modely způsobu života a bydlení a také podoba města. Ale do jaké podoby?⁶⁷⁹ Dříve se všechny městské čtvrti posuzovaly podle centra města, které se idealizovalo a používalo jako měřítko pro kvalitu života v ostatních čtvrtích. Dnes však i centra měst procházejí v době vzrůstající urbanizace, migrace a privatizování výraznou proměnou. Málokdy se v nich odehrává rodinný život, stále častěji jsou redukována pouze na život pracovní a na atrakci pro turisty; proto se zde stále složitěji hledá něco emočního a osobitého.⁶⁸⁰ Velmi výstižné je srovnání paušálního odsuzování panelových sídlišť s ostrou kritikou nových dělnických čtvrtí jako Karlín nebo Libeň v 19. století, které byly rovněž označovány jako noclehárny a které jsou dnes již po uplynutí určité doby a „vplynutí“ života na zcela jiné kvalitativní úrovni.⁶⁸¹

Další důvody pro posun v hodnocení sídlišť souvisejí s proměnami v životním stylu. Politické a společenské změny, jimiž prošla česká společnost během devadesátých let minulého století, se odrazily i požadavcích na bydlení. Změnily se příjmové možnosti, mění se životní styl a hodnoty přejímáním nových vzorů, zkracuje se délka pracovní doby, pokračují změny ve složení rodiny a vyvíjejí se demografické charakteristiky obyvatelstva.⁶⁸² Fakt, že pro současnou společnost je charakteristický obrovský rozmach mobility ve všech podobách, je dnes už nezpochybnitelný.⁶⁸³ Mnozí považují mobilitu za lákavý rys.⁶⁸⁴ Zdá se, že otevřenost sídlištních prostorů, která s mobilitou souvisí, může dobře odpovídat charakteru dnešní doby, kdy jsou lidé v aktivním věku mnohem „pohyblivější“ než dříve: pracují jinde, baví se jinde, bydlí jinde. Moderní doba je často interpretována jako příčina bezdomoví, protože její dva hlavní trendy, technologický pokrok a byrokratizace sociálního života, jsou založeny na principech racionality, anonymity a abstraktnosti sociálních vztahů. Lidé neustále střídají různá prostředí a nikde nejsou opravdu doma. Na jedné straně jsou osvobozeni od rodinných omezení, na straně druhé to znamená ztrátu jistoty.⁶⁸⁵ Konstrukce ve filozofii i snaha architektů stavět tak, aby lidem poskytl fyzický úkryt, a zároveň i možnost *bydlet* jsou

⁶⁷⁹ Paul-Henry Chombart de Lauwe, *Des hommes et des villes*, Paris 1963, s. 16.

⁶⁸⁰ Elisa T. Bertuzzo – Günter Nest, Prostorové strategie: odpověď na výzvy dnešního města?, *Umělec* 13, 2009, č. 1, s. 104.

⁶⁸¹ Srov.: Kazimír Krajewski, Rovnost, volnost, vítr, slunce, *Era* 21 3, 2003, č. 1, s. 44–45.

⁶⁸² František Kuda – Vítězslav Kuta, Bydlení – součást kvality života, jeho funkce a změny, in: Milan Fňukal – Zdeněk Szcyrbá (edd.), *Bydlení – nové formy a dimenze. Sborník referátů z konference*, Olomouc, 2004, s. 131.

⁶⁸³ Josef Lehmbruck, Städtebau, eine politische Aufgabe. Anmerkungen eines Architekten, in: Josef Lehmbruck – Wend Fischer, *Profitopolis oder: Der Mensch braucht eine andere Stadt*, München 1978, s. 150.

⁶⁸⁴ Viz Harries, *Etická funkce* (pozn. 12), s. 152.

⁶⁸⁵ Hilde Heynenová, Architektura a modernost, in: Petr Kratochvíl (ed.), *O smyslu a interpretaci architektury*, Praha 2005, s. 102–103.

zpochybněny. Nabízí se otázka, zda není pojem „bydlení“ příliš zatížen nostalgií a tradičním chápáním, zda by se lidé neměli otevřít spíše budoucnosti a položit si otázku, jaký způsob bydlení vlastně odpovídá současnému životnímu stylu?⁶⁸⁶ Stále častěji se objevují názory, že moderní civilizace směřuje k novodobému nomádství a že postavit si tradiční dům se v budoucnu stane privilegiem těch nejbohatších; ostatní se budou stěhovat z místa na místo, takže na podobu obydlí nebudou kladeny dosavadní vysoké nároky. Je možné, že bude mít podobu prefabrikovaného domu, jenž se bude od ostatních lišit pouze designem.⁶⁸⁷ S tímto názorem se ostatně ztotožňuje řada filozofů a sociologů, například již vícekrát citovaný Zygmunt Bauman, který dva ze svých čtyř osobnostních postmoderních vzorců spojuje s životem, jež charakterizuje změna a pohyb (tulák a turista) a vzorec tuláka navíc s životním způsobem bez pevného zakotvení, bez stálého bydliště.⁶⁸⁸ Proto by bydlení na panelových sídlištích mohlo odpovídat výše popsanému (možnému) životnímu stylu lépe než například život v rodinném domě.

S rozvojem digitálních technologií se mění způsob komunikace lidí s okolím a proměňují se i jejich představy o světě, včetně toho, jaké funkce a formy má mít domov, společenství nebo město.⁶⁸⁹ Přestože panelákové byty mají řadu dispozičních nešvarů a byty v nově stavěných domech mají lepší technické parametry (zateplení či nové rozvody), jejich dispoziční řešení je v řadě případů mnohem horší než u proklínaných paneláků.⁶⁹⁰ Navíc žijeme v době informační revoluce a nové technologie umožňují znovu propojit bydliště a pracoviště – připomeňme modernistické oddělení těchto zón. V soukromí bytu se odehrávají vzdělávání, studium, nakupování a komunikace s přáteli. Místo a vzdálenost ztrácejí svou důležitost a charakter údelu; to vše za předpokladu, že je splněna podmínka vytvoření efektivních komunikačních systémů.⁶⁹¹ V žádném případě to však neznamená, že se snižuje úloha domova a městského prostředí, protože i době informačních technologií člověk vždy přirozeně má a bude mít potřebu někam patřit i komunikovat se svým okolím.⁶⁹²

⁶⁸⁶ Karsten Harries, *Etická funkce architektury*, in: Petr Kratochvíl (ed.), *O smyslu a interpretaci architektury*, Praha 2005, s. 61, 64.

⁶⁸⁷ Srov. např.: Karolina Jirkalová – Jan Skřivánek, Rozhovor Karoliny Jirkalové a Jana Skřivánka s Ladislavem Lábusem, in: Jirkalová – Skřivánek – Volf (pozn. 48), s. 26.

⁶⁸⁸ Zygmunt Bauman, *Úvahy o postmoderní době*, Praha 1995, s. 47.

⁶⁸⁹ Irena Fialová, *Informační společnost a bydlení*, in: Ladislav Lábus (ed.), *Proměny architektury a urbanismu. Výzkumný záměr FA ČVUT v Praze*, Praha 2006, s. 13.

⁶⁹⁰ Podrobněji viz Lucie Zadražilová, *Byt jako zrcadlo životního stylu. Několik poznámek k současným proměnám bytových dispozic u nás*, *Era* 21 10, 2010, č. 3, s. 32.

⁶⁹¹ Viz Harries, *Etická funkce* (pozn. 12), s. 179.

⁶⁹² Viz Kratochvíl, *Moderní urbanismus* (pozn. 3), s. 5. Srov. též: Irena Fialová, *Informační společnost a bydlení*, in: Ladislav Lábus (ed.), *Proměny architektury a urbanismu. Výzkumný záměr FA ČVUT v Praze*, Praha 2006, s. 16.

Kritika panelových sídlišť jako specifické formy urbanismu svědčí o tom, že se přehodnocují dosavadní kulturní hodnoty a nové se hledají a již dnes je jisté, že nové urbanistické přístupy budou syntetické. Přehodnotí se tradiční nástroje urbanismu jako rozdělení prostorů na veřejné a soukromé, funkční zónování apod. Ale toto vše, jak upozorňují odborníci, „*toto přehodnocení v souvislosti s respektováním historické a přírodní paměti krajiny, vede k vytváření nových prostorových modelů, které komplexně reagují na měnící se potřeby i možnosti současné společnosti*“.⁶⁹³ Jaké budou budoucí životní formy je otázkou, jisté je, že budou pestré stejně jako jim odpovídající urbanistické formy; uplatní se v nich jak specifika panelových sídlišť, tak i tradiční osvědčené prvky. Všechny tyto formy mohou existovat vedle sebe a lidé si sami vyberou, které jsou pro ně nejvýhodnější.⁶⁹⁴

Pro koho tedy mohou být panelová sídliště zajímavou nabídkou bydlení? Bydlení v těchto celcích by mohli vzhledem k tamní specifické podobě sociálních vztahů v budoucnu vyhledávat lidé, kteří oceňují určitou míru anonymity. Současným trendem je stěhování lidí z nejvyšších příjmových kategorií⁶⁹⁵ do příměstských lokalit s dobrým ekologickým zázemím, kde vytvářejí lokality s homogenní sociální strukturou. Problémem však může být, že by jim sloužily jenom jako noclehárna, protože tyto lidé tráví většinu času v práci.⁶⁹⁶ Nabízí se otázka, zda by část z nich nevolila jako alternativu byty na těch sídlištích, která splňují kritéria obývatelnosti ve všech aspektech. Pro řadu domácností jsou diskutované výhody sídlištního bydlení podstatné a nejedná se pouze o to, že byty na sídlištích bývají cenově dostupnější. Pro osoby na začátku profesní kariéry, kteří tráví většinu času pracovního i volného mimo domov a nepotřebují širokou nabídku služeb v okolí bydliště jsou velkou předností minimální nároky na údržbu panelákových bytů. Zelené plochy v okolí celků i uvnitř nich a bezpečné prostředí pro hry jsou výhodné pro rodiny s dětmi, u této skupiny je zájem o sídlištní lokality přímo úměrný vybavení celku školkami, školami a službami pro rodiny s malými dětmi. Pokud se v těchto celcích podaří zajistit i zařízení pro mimoškolní aktivity dětí a mládeže, rodiny pravděpodobně v místě bydliště setrvávají. Pro první obyvatelé sídlišť, kteří jsou dnes již vesměs ve vyšším věku, představují sídliště domov a místo, kde strávili velkou část svého života. Ani tato skupina nemá většinou důvod ke stěhování, pokud

⁶⁹³ Michaela Brožová, Změny společnosti a koncepce bydlení, Architektura a socio - demografické aspekty, in: Ladislav Lábus (ed.), *Výzkumný záměr FA ČVUT v Praze, Proměny architektury a urbanismu*, Praha 2006, s. 10.

⁶⁹⁴ Viz Honzík, *Tvorba* (pozn. 9), s. 350. Honzík tvrdil, že různé druhy obytné zástavby mají své výhody i nevýhody.

⁶⁹⁵ Stahují se tam tzv. yuppies (young urban professional people), mladí, vzdělaní, úspěšní, bohatí.

⁶⁹⁶ Viz Schmeidler, *Problematika bydlení* (pozn. 26), s. 175.

se cítí na sídlišti bezpečně a je splněna podmínka, že veškeré služby jsou dostupné v nejbližším okolí.⁶⁹⁷

Trvalou součástí názorů veřejnosti v oblasti bydlení je preference rodinného domku v hezkém prostředí, ale bez nutnosti dojíždění za zaměstnáním nebo službami.⁶⁹⁸ Ovšem zdaleka ne všichni touží po této formě bydlení; svou roli hraje velikost místa bydliště respondentů, s jehož velikostí klesá preference rodinných domů. Také zaměstnané ženy patří do kategorie, která netouží po životě v domku, podobně jako mladí lidé a vyšší věkové kategorie. Důležitý a dodnes aktuální je postřeh, že rodinný dům je sice dobrou formou bydlení, ale nemůže vyhovět všem urbanistickým požadavkům ani všem nárokům na bydlení. Někdo chce velkou zahradu, pro jiného je to přítěž. Bude tedy nutno i nadále stavět bytové domy, protože různé vrstvy obyvatel mají různé potřeby.⁶⁹⁹ Nejde zde o preferování určité formy bydlení, ale o to, aby jedna forma, vhodná pro určitou lokalitu a skupinu obyvatel nebyla zjednodušeně preferována a vnucována těm, kterým nevyhovuje.⁷⁰⁰

Paneláky mají svou užitnou i estetickou hodnotu, protože jejich výstavba souvisela s realizací funkcionalistických zásad v praxi a funkcionalismus byl sloh, který byl přímo propojen s životním stylem. Přestože v podmínkách reálného socialismu byly značně rozředěny, jasně definovatelný základ zůstal. Proto i dnes je nutno nejprve se zamyslet nad současným životním stylem a definovat ho, především zodpovědět otázku „jak chceme bydlet“ a co potřebujeme a teprve poté začít uvažovat o regeneraci sídlišť a především o tom, kvůli komu se tato regenerace uskutečňuje.⁷⁰¹ Nesmí se ovšem nikdy zapomenout na to, že žádná změna životního stylu nemůže eliminovat důležitost domova pro člověka, důležitost existence místa, s nímž se člověk může ztotožnit. Moderní svět s vyspělými technologiemi přispívá k ulehčení lidského života, zároveň však tento svět má dimenze, které, jak podotýká Karsten Harries, „*technika nedokáže postihnout. Techniku je nutno jasně deklarovat a vyhradit jí její místo – což znamená: uznat jak její osvobozující potenciál, tak hrozbu, kterou představuje*“.⁷⁰² Z úhlu pohledu, který je sledován v této práci, lze konstatovat, že panelová sídliště poskytla jak dobře vybavené byty, tak i kvalitně založené širší obytné prostředí, k němuž si lidé, doceňující otevřenost prostoru, mohou vytvořit vztah.

⁶⁹⁷ Viz Maier, *Od oprav domů* (pozn. 170), s. 20.

⁶⁹⁸ 70–85% respondentů považuje bydlení v rodinných domcích za nejkvalitnější formu bydlení. Srov.: Jiří Ryba, *Rodinný dům jako symbol úspěchu*, in: Ivana Čapková – Jiří Ryba, *České bydlení. Domy. 77 rodinných domů z let 1989–2006*, Praha 2006, s. 33. O tom, jaké typy bydlení preferují obyvatelé vybraných pražských sídlišť, vypovídá rovněž tabulka č. 4 v příloze této práce.

⁶⁹⁹ Jiří Franěk, *Budoucnost bytové výstavby, Výstavba a architektura XXIV*, 1978, č. 11–12, s. 37.

⁷⁰⁰ Miloš Černý – Zdeněk Lakomý – Otakar Nový, *Životní prostředí pro člověka*, Praha 1973, s. 106.

⁷⁰¹ Srov.: Josef Čančík, *Život na dobré adrese*. Architekt Ivan Plicka o perspektivě panelových sídlišť, A2 III, č. 4, 24. 1. 2007, s. 15.

⁷⁰² Viz Harries, *Etická funkce* (pozn. 12), s. 186.

Podle některých odborníků se budoucnost měst bude vyvíjet na jedné straně mezi důsledky epochy, určené „produkcí a distribucí informací“ a na druhé straně mezi hodnotovými orientacemi zdůrazňujícími význam kvalitního životního prostředí a menších komunit. První typ orientace bude klást důraz na hodnoty městského a velkoměstského sociálního prostředí, tedy na dostupnost a výběr pracovních příležitostí, zařízení občanského vybavení, sociální kontakty a na vyšší civilizační a technické kvality místa bydliště. Druhá orientace bude preferovat dobré životní prostředí a trávení volného času v přírodě, rekreační sport, klidnější denní formy života či výměnu služeb mezi lidmi. Je evidentní, že budou muset vznikat nové stavební druhy a větší sortiment typů obytných domů, aby byly uspokojeny různé životní styly.⁷⁰³ Některá dobře založená a udržovaná panelová sídliště splňující podmínky obývatelnosti mohou tyto rozdílné nároky splňovat; například blízkost přírody nebo naopak dobré spojení do centra města může být pro výběr místa k bydlení rozhodující.⁷⁰⁴ Nelze sice dosáhnout toho, aby všechny nové obytné soubory byly zároveň živými městy i klidnými obytnými celky uprostřed zeleně, kombinace uvedených protikladných výhod v některých z nich může být chápána jako kýžená syntéza obou těchto pozic.⁷⁰⁵

⁷⁰³ Jiří Musil, Města za horizontem tisíciletí, *Technický magazín* XXIX, 1986, č. 2, s. 23. Srov. též: Josef Lehmbruck, Städtebau, eine politische Aufgabe. Anmerkungen eines Architekten, in: Josef Lehmbruck – Wend Fischer, *Profitopolis oder: Der Mensch braucht eine andere Stadt*, München 1978, s. 142.

⁷⁰⁴ Jiří Voženílek, Kompozice nových obytných souborů, *Architektura ČSR* XLI, 1982, č. 4, s. 161.

⁷⁰⁵ Dostáváme se zde zpět k jedné z našich výchozích tezí, že sociální rozměr je základním parametrem obývatelnosti: prostor je obývatelný tehdy, pokud poskytuje svým obyvatelům možnost kontaktů s lidmi i možnost klidu a soukromí.

Seznam použité literatury

Achleitner, Friedrich: Region jako konstrukt? Regionalismus jako výmysl? In: Švácha, Rostislav (ed.): *Regionalismus a internacionalismus v soudobé architektuře*. Praha: ČKA, 1999, s. 55–63.

Ajvaz, Michal, Havel, Ivan M., Mitášová, Monika (edd.): *Prostor a jeho člověk*. Praha: Vesmír, 2004.

Andrle, Alois, Pojer, Miroslav, Ullmann, Ota: *Byty a bydlení v Československu*. Praha: SEVT, 1967.

Anketa (kol.): *Architekt XLIII*, 1997, č. 22, s. 50-53.

Aron, Raymond: *Dix-huit Leçons sur la Société Industrielle*. Paris: Gallimard, 1962.

Augé, Marc: *Antropologie současných světů*. Brno: Atlantis, 1999.

Aulická, Zdenka: Problematika sídlištní zástavby v ČR. In: Bazac–Billaud, Laurent (ed.): *Problematika města: Praha a její nové čtvrtě*. Cahiers du CeFREs, č. 7, Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, 1995, s. 71–75.

Bahrđt, Hans Paul: *Humaner Städtebau*. Hamburg: Christian Wegner Verlag, 1968.

Barvíková, Jana: *Sídliště dnes. Jižní Město jako místo k životu z pohledu dvou generací jeho prvních obyvatel* (disertační práce). Praha: Institut sociologických studií, FSV UK, 2011.

Bauman, Zygmunt: *Úvahy o postmoderní době*. Praha: Slon, 1995.

Bauman, Zygmunt: *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta, 2002.

Bazac–Billaud, Laurent (ed.): *Problematika města: Praha a její nové čtvrtě*. Cahiers du CeFREs, č. 7, Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, 1995.

Bazac–Billaud, Laurent: Jak se žije na sídlišti. *Architekt* XLIII, 1997, č. 22, s. 61–64.

Bazac–Billaud, Laurent: Jihozápadní město, Praha 13, Lužiny: několik zamyšlení nad zásadní otázkou pojmenování nevyhraněného prostoru. In: Uherek, Zdeněk, Bazac–Billaud, Laurent (edd.): *Slova města*. Cahiers du CeFReS, č. 18, Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, 2000, s. 51–72.

Beneš, Michal: Problém významu – hodnoty „domov“ z hlediska sémiotiky architektury. *Architektura ČSR* XLI, 1982, č. 6, s. 283–286.

Beneš, Michal: *Monotonie nových obytných souborů*. Praha: VÚVA, 1989.

Bertuzzo, Elisa T., Nest, Günter: Prostorové strategie: odpověď na výzvy dnešního města? *Umělec* 13, 2009, č. 1, s. 104–105.

Bitušíková, Alexandra: Mesto vo svetle udržateľnej diverzity: niekoľko poznámok k výskumu súčasného mesta, In: Ferenčuhová, Slavomíra, Hledíková, Magdalena, Galčanová, Lucie, Vacková, Barbora (edd.): *Město: Proměnlivá ne/samozřejmost*. Červený Kostelec, Praha: Pavel Mervart, MU, 2009, s. 31–49.

Blažek, Bohuslav: Ekologickými očima: 4. Jak léčit město. *Technický magazín* XXVI, 1983, č. 5, s. 54–57.

Blažek, Bohuslav: Sídliště. Zrcadlo nastavené době. *Umění a řemesla* 39, 1998, č. 4, s. 40–47.

Blažek, Bohuslav: *Venkov, města, média*. Praha: Slon, 1998.

Bočan, Jan, Klíma, Milan, Kotík, Martin, Oberstein, Ivo, Obersteinová, Milada, Smetana, Tomáš, Valtr, Václav: Jihozápadní Město k roku 1982 v realizaci a přípravě. *Architektura ČSR* XLI, 1982, č. 6, s. 243–260.

Bollnow, Otto Friedrich: *Mensch und Raum*. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 1963.

Boška, Bohumil: *Výsledky sociologického průzkumu k regeneraci pražských sídlišť. Závěrečná studie*. Praha: Sekce Útvar rozvoje hl. m. Prahy, Magistrát hl. m. Prahy, 2001.

Branislav, Ivan: *Město a zeleň* (diplomová práce). Košice: FU TU, 2011.

Brint, Steven: *Gemeinschaft Revisited: A Critique and Reconstruction of the Community Concept*. *Sociological Theory* 19, č. 1, 2001, s. 1–23.

Broncová, Dagmar (ed.): *Praha 13. Město uprostřed zeleně*. Praha: MILPO MEDIA, 2006.

Brož, Alois (ed.): *Standard bytu a úroveň bydlení v socialistické společnosti*. Praha: VÚVA, 1976.

Brož, Alois: Bydlení a socialistický způsob života. *Výstavba a architektura* XXIV, 1978, č. 9, s. 8–13.

Brožová, Michaela: Změny společnosti a koncepce bydlení. Architektura a socio-demografické aspekty. In: Lábus, Ladislav (ed.): *Proměny architektury a urbanismu. Výzkumný záměr FA ČVUT v Praze*. Praha: FA ČVUT, 2006, s. 3–11.

Brtníková, Vlasta: Krajina uprostřed města. Rozhovor s Kurtem Gebauerem. *Umění a řemesla* 27, 1982, č. 1, s. 65–67.

Bukovský, Jan (et al.): *Dějiny stavitelství. Přehled vývoje architektury a stavitelství*. Brno: Akademické nakladatelství CERM, VUT, 2001.

Burdychová, Denisa: *Regenerace českých panelových sídlišť* (bakalářská práce). Brno: Katedra sociologie, FSS, Masarykova univerzita, 2011.

Celoměstská koncepce regenerace pražských panelových sídlišť (kol.): Praha: Sekce Útvar rozvoje hlavního města Prahy, MHMP, 2002.

Cílek, Václav (rec.): Duch místa, Úvaha nad knihou Duch místa od Christiana Daye, <http://www.archinet.cz/index.php?mode=article&art=16672&sec=10026&lang=cz>, vyhledáno 23. 1. 2012.

Cimický, Jan: Ekologie mentálního zdraví a bydlení. *Architektura ČSR XLVIV*, 1990, č. 3, s. 32–34.

Clark, Peter: Urbánní dějiny a zelený prostor. *Lidé města*, <http://lidemesta.cz/index.php?id=670>, vyhledáno 4. 1. 2012.

Cousins, Albert N., Nagpaul, Hans: *Urban Life. The Sociology of Cities and Urban Society*. New York: John Wiley & Sons, 1979.

Čančík, Josef: Život na dobré adrese. Architekt Ivan Plicka o perspektivě panelových sídlišť. *A2 III*, 2007, č. 4, 24. 1., s. 1, 14–15.

Čapková, Ivana, Ryba, Jiří: *České bydlení. Domy. 77 rodinných domů z let 1989–2006*. Praha: Prostor – architektura, interiér, design, o. p. s., 2006.

Černoušek, Michal: *Psychologie životního prostředí*. Praha: Karolinum, 1992.

Černý, Miloš, Lakomý, Zdeněk, Nový, Otakar: *Životní prostředí pro člověka*. Praha: Academia, 1973.

David, Jan: Jižní Město: šedé sídliště se pomalu mění. *Mladá fronta Dnes XIII*, 2002, č. 65, 18. 3., s. D/3.

Day, Christopher: *Duch a místo*. Brno: ERA, 2004.

Dekker, Karien, van Kempen, Ronald: Resident Satisfaction in Post-WWII Housing Estates. In: Rowlands, Rob, Musterd, Sako, van Kempen, Ronald (edd.): *Mass Housing in Europe. Multiple Faces of Development, Change and Response*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2009, s. 53–76.

Diskuse o výhledových směrech bydlení (kol.): Zpravodaj VÚVA, *Architektura ČSSR* XIX, č. 9, 1960, s. 644–650.

Diskuse o základních společenských, biologických a technických faktorech, určujících budoucí formy bydlení (kol.): Zpravodaj VÚVA, *Architektura ČSR* XVIII, č. 7, 1959, s. 352–357.

Divina, Miroslav: *Podoby brněnských panelových sídlišť* (diplomová práce). Brno: Seminář dějin umění, FF MU, 2010.

Druhý život pro sídliště (kol.): *Era* 21 9, 2009, č. 1, s. 55–57.

Dvořák, Kamil: Bydlení ve Finsku. *Domov* 15, 1972, č. 2, s. 54–55.

Dudák, Vladislav (a kol.): *Encyklopedie světové architektury*, Baset, Praha 2000.

ER: Panelový klasicismus. *Technický magazín* XXX, 1987, č. 10, s. 53–54.

Feistner, Martin, Hůrka, Jiří, Rothbauerová, Vítězslava: Petřiny. Urbanistická studie dořešení sídliště. *Architekt* XLIII, 1997, č. 22, s. 43–45.

Ferenčuhová, Slavomíra, Hledíková, Magdalena, Galčanová, Lucie, Vacková, Barbora (edd.): *Město: Proměnlivá ne/samozřejmost*. Červený Kostelec, Brno: Pavel Mervart, MU, 2009.

Ferenčuhová, Slavomíra, Galčanová, Lucie, Vacková, Barbora (edd.): *Československé město včera a dnes: Každodennost, reprezentace, výzkum*. Červený Kostelec, Brno: Pavel Mervart, MU, 2010.

Fialová, Irena: Informační společnost a bydlení. In: Ladislav Lábus (ed.): *Proměny architektury a urbanismu. Výzkumný záměr FA ČVUT v Praze*. Praha: FA ČVUT, 2006, s. 13–18.

Finstrolová, Helena: Zeleň panelových sídlišť. *Zahrada – park – krajina* XIII, 2003, č. 5, s. 2–6.

Fňukal, Milan, Szcyrba, Zdeněk (edd.): *Bydlení – nové formy a dimenze. Sborník referátů z konference*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2004.

Fragner, Benjamin: O výstavbě a architektuře, Rozhovor Benjaminu Fragnera s Václavem Kasalickým. *Technický magazín XXVII*, 1984, č. 11, s. 6–7.

Fragner, Benjamin: Centra nad dvěma břehy Prokopského údolí. *Technický magazín XXIX*, 1986, č. 8, s. 44–47.

Fragner, Benjamin: Urbanita 86. *Technický magazín XXIX*, 1986, č. 9, s. 34–39.

Fragner, Benjamin: Zpráva o výstavě: Urbanita 86. *Technický magazín XXX*, 1987, č. 1, s. 2–5.

Frampton, Kenneth: Kritický regionalismus: moderní architektura a kulturní identita. In: Švácha, Rostislav (ed.): *Regionalismus a internacionalismus v soudobé architektuře*. Praha: ČKA, 1999, s. 22–33.

Franěk, Jiří: Budoucnost bytové výstavby. *Výstavba a architektura XXIV*, 1978, č. 11–12, s. 37–42.

Franěk, Marek: Vliv velkoměstské zeleně na chování lidí. *Sisyfos: Zpravodaj ekologické výchovy*, 2000, č. 3, s. 8–10.

Fuchs, Bohuslav: *Nové zónování. Urbanistická tvorba životního prostředí z hlediska sídelního a krajinného*. Praha: Academia, 1967.

Gehl, Jan: *Život mezi budovami. Užívání veřejných prostranství*. Brno: Nadace Partnerství, 2000.

Gehl, Jan: *Cities for People*. Washington, Covelo, London: Island Press, 2010.

Genevro, Rosalie: Starrett City: A Home of One's Own – With Party Walls, <http://urbanomnibus.net/2011/11/starrett-city-a-home-of-ones-own-with-party-walls/>,
vyhledáno 29. 1. 2012.

Giddens, Anthony: *Sociologie*. Praha: Argo, 1999.

Gočár, Jiří: *Od pyramid k panelům*. Praha: Československý spisovatel, 1959.

Gočár, Jiří, Toman, Josef: *Architekt a ekonom k socialistickému životnímu stylu*. Praha: Svoboda, 1977.

Gomolčák, Matúš: *Hromadná bytová výstavba versus město* (diplomová práce). Košice: Fakulta umenie, Technická univerzita, 2011.

Gottdiener, Mark, Hutchison, Ray: *The New Urban Sociology*. Boulder: Westview Press, 2011.

Grabmüllerová, Daniela, Maier, Karel: Naše sídliště a bytová politika. In: Bazac–Billaud, Laurent (ed.): *Problematika města: Praha a její nové čtvrtě*. Cahiers du CeFReS, č. 7, Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, 1995, s. 77–90.

Gutman, Robert (ed.): *People and Buildings*. New York, London: Basic Books, Inc., Publishers, 1972.

Haas, Felix: *Architektura 20. století*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1978.

Halík, Pavel: Architektonická avantgarda a tradice českého funkcionalistického urbanismu. In: Bazac–Billaud, Laurent (ed.): *Problematika města: Praha a její nové čtvrtě*. Cahiers du CeFReS, č. 7, Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, 1995, s. 45–51.

Halík, Pavel, Kratochvíl, Petr, Nový, Otakar: *Architektura a město*. Praha: Academia, 1996.

Hall, Edward T.: Silent Assumptions in Social Communication. In: Robert Gutman (ed.): *People and Buildings*. New York, London: Basic Books, Inc., Publishers, 1972, s. 135–151.

Harries, Karsten: Etická funkce architektury. In: Kratochvíl, Petr (ed.): *O smyslu a interpretaci architektury*. Praha: VŠUP, 2005, s. 49–66.

Harries, Karsten: *Etická funkce architektury*. Řevnice, Praha: Arbor vitae, VŠUP, 2011.

Hartard, Christian: *Neuperlach. Utopie des Urbanen, Leitbilder und Stadtbilder eines Experimentes der 1960er-Jahre* (die Magisterarbeit). München: Philosophische Fakultät für Geschichts- und Kunstwissenschaften der Ludwig-Maximilians-Universität, 2003.

Havel, Ivan M., Mitášová, Monika: Prostor prožívaný jako prostor k jednání. In: Ajvaz, Michal, Havel, Ivan M., Mitášová, Monika (edd.): *Prostor a jeho člověk*. Praha: Vesmír, 2004, s. 153–220.

Herain, Karel, Sutnar, Ladislav, Žák, Ladislav: *O bydlení*. Praha: Svaz československého díla, 1932.

Hexner, Michal: *Cenné a pozoruhodné urbanistické soubory z hlediska urbanistického vývoje, založení, architektury a kompozice*. Praha: Útvar rozvoje města, MHMP, 2007.

Heynenová, Hilde: Architektura a modernost. In: Kratochvíl, Petr (ed.): *O smyslu a interpretaci architektury*, Praha: VŠUP, 2005, s. 93–115.

Hledíková, Magdalena: Několik environmentálních pohledů na město. In: Ferenčuhová, Slavomíra, Hledíková, Magdalena, Galčanová, Lucie, Vacková, Barbora (edd.): *Město: Proměnlivá ne/samozřejmost*. Červený Kostelec, Brno: Pavel Mervart, Maarykova univerzita, 2009, s. 69–92.

Hnídková, Vendula: Panel bez roucha. In: Hubatová–Vacková, Lada, Říha, Cyril (edd.): *Husákovo 3+1*, Praha: VŠUP, 2007, s. 57–65.

Hnilička, Pavel: *Sídelní kaše*. Brno: Vydavatelství ERA, 2005.

- Hodrová, Daniela: *Citlivé město. Eseje z mytopoetiky*. Praha: Akropolis, 2006.
- Honzík, Karel: *Architektura všem*. Praha: SNKLHU, 1956.
- Honzík, Karel: *Determinanty architektonické tvorby*. Praha: Svaz architektů ČSR, 1957.
- Honzík, Karel: Věci kolem nás a socialistický životní sloh. In: Honzík, Karel (ed.): *Věci kolem nás*. Praha: Mladá fronta, 1961, s. 11–29.
- Honzík, Karel (ed.): *Věci kolem nás*, Praha: Mladá fronta, 1961.
- Honzík, Karel: *Ze života avantgardy*. Praha: Československý spisovatel, 1963.
- Honzík, Karel: Svahový dům. *Mladá fronta* XX, 1964, č. 5887, s. 6.
- Honzík, Karel: Domurbia, další stupeň ve vývoji organizace města. *Československý architekt* XI, 1965, č. 3, s. 3.
- Honzík, Karel: *Z tvorby životního slohu*. Praha: Nakladatelství politické literatury, 1965.
- Honzík, Karel: *Tvorba životního slohu. Stati o architektuře a užitkové tvorbě*. Praha: Horizont, 1976.
- Horký, Ivan: *Tvorba obytného prostředí*. Praha: SNTL, 1984.
- Horská, Pavla, Maur, Eduard, Musil, Jiří: *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha, Litomyšl: Paseka, 2002.
- Hrůza, Jiří: *Budoucnost měst*. Praha: Orbis, 1962.
- Hrůza, Jiří: *Teorie města*. Praha: Nakladatelství AV, 1965.
- Hrůza, Jiří: *Charty moderního urbanismu*. Praha: Agora, 2002.

Hubáček, Ondřej (ed.): *Funkce lokální kultury v inovaci životního stylu. Monografická studie sídliště Řepy*. Praha: Katedra kulturologie, FF UK, 1995.

Hubbard, Phill, Kitchin, Rob, Vallentine, Gill (edd.): *Key Texts in Human Geography*. London: Sage Publications, 2008.

Hubatová–Vacková, Lada, Říha, Cyril (edd.): *Husákovo 3+1*. Praha: VŠUP, 2007.

Chan, Min Li: Claude Fischer on Big Cities and Subcultures, <http://www.thepolisblog.org/2011/12/claude-fischer-on-big-cities-and.html>, vyhledáno 29. 1. 2012.

Chombart de Lauwe, Paul-Henry: *Des hommes et des villes*. Paris: Payot, 1963.

Illner, Michal: Čím byla, jsou a čím se mohou stát naše sídliště. *Beton*, 2008, č. 3, s. 6–8.

Jacobsová, Jane: *Smrt a život amerických velkoměst*. Praha: Odeon, 1975.

Janišová, Helena (a kol.): Srovnávací výzkum způsobu života na nových sídlištích a na území města Prahy. *Architektura ČSR XXIX*, 1970, č. 1, s. 33–36.

Janovský, Igor, Kleinová, Jana, Stříteský, Hynek (edd.): *Věda a technika v Československu v letech 1945–1960*. Praha: NTM, 2010.

Jarošová, Helena, Schlangerová, J.: *Anketní průzkum návštěvníků výstavy o Jihozápadním Městě. Zpráva o výsledcích* (nepublikovaný rukopis). Praha, 1976.

Jencks, Charles: *The Language of Postmodern Architecture*. London: Academy Editions, 1977.

Jencks, Charles: *Architecture Today*. New York: H. N. Abrams, 1988.

Jencks, Charles: Maggie Centres and the Architectural Placebo, <http://www.charlesjencks.com/#!articles>, vyhledáno 2. 2. 2012.

Jirkalová, Karolina, Skřivánek, Jan, Volf, Petr (edd.): *Město mezi domy. Rozhovory s architekty*. Praha: Gasset, 2009.

Jirkalová, Karolina, Skřivánek, Jan: Rozhovor Karoliny Jirkalové a Jana Skřivánka s Ladislavem Lábusem. In: Jirkalová, Karolina, Skřivánek, Jan, Volf, Petr (edd.): *Město mezi domy. Rozhovory s architekty*. Praha: Gasset, 2009, s. 24–38.

Jirkalová, Karolina, Novotná, Eva, Steinbachová, Marcela (edd.): *Texty o architektuře 2006–2009. Matadoři. Junioři. Sborník přednášek a rozhovorů*. Praha: Kruh, 2010.

Kabele, Jiří: Veřejné prostory, země všech a nikoho. *Umění a řemesla* 27, 1982, č. 1, s. 41–47.

Karous, Pavel: Vetřelci a volavky, www.vetrelciavolavky.cz, vyhledáno 13. 12. 2011.

Kittrichová, Emanuela: Experimenty v našem stavebnictví. *Domov* 1, 1960, č. 3, s. 17–18.

Klevisová, Naďa: Skoro každý dům je nahraditelný. *Magazín Víkend, Páteční příloha Hospodářských novin*, 2011, č. 33, 19. 8., s. 8–13.

Knapík, Jiří, Franc, Martin (a kol.): *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*. Praha: Academia, 2011.

Kobza, Ondřej: Odnaučili jsme se bydlet. Rozhovor s Vladimírem Czumalem. *Literární noviny* 17, 2006, č. 46, s. 15.

Konečná, Věra: Quo vadis, paneláku? <http://www.bydleni-iq.cz/temata/prestavby/quo-vadis-panelaku/>, vyhledáno 2. 2. 2012.

Konopásek, Zdeněk (ed.): *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha: Karolinum, 1999.

Koohlhaas, Rem: Co se to stalo urbanismu? *Era 21* 2011, č. 5, s. 20–21.

Kosík, Karel: *Předpotopní úvahy*. Praha: Torst, 1997.

Kotačka, Lubomír: Závěry vyplývající ze srovnání pražských a mimopražských sídlišť. *Výstavba a architektura XXIV*, 1978, č. 7, s. 4–10.

Kotačka, Lubomír, Librová, Eva: Občanská vybavenost a pracovní příležitosti na sídlištích. *Architektura ČSR XLI*, 1982, č. 4, s. 166–168.

Koula, J. E.: *Poznáváme architekturu*. Praha: SPN, 1973.

Koula, J. E.: *Moderní bytový interiér*. Praha: Merkur, 1976.

Koželka, Karel: Bydlím na Spořilově. *Domov* 6, 1967, č. 3, s. 14–16.

Krajewski, Kazimir: Rovnost, volnost, vítr, slunce. *Era 21* 3, 2003, č. 1, s. 44–47.

Kramerová, Daniela: *Jiří Novák. V pohybu*. Řevnice: Arbor vitae, 2010.

Kratochvíl, Oldřich: Poslední vývoj urbanistického myšlení: srovnávací analýza projektů Jižního a Jihozápadního Města. In: Bazac–Billaud, Laurent (ed.): *Problematika města: Praha a její nové čtvrtě*. Cahiers du CeFREs, č. 7, Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, 1995, s. 65–69.

Kratochvíl, Petr: Moderní urbanismus a „duch doby“. *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, č. 4, s. 2–5.

Kratochvíl, Petr: Město jako kulturní fenomén. In: Halík, Pavel, Kratochvíl, Petr, Nový, Otakar: *Architektura a město*. Praha: Academia, 1996, s. 71–106.

Kratochvíl, Petr (ed.): *O smyslu a interpretaci architektury*. Praha: VŠUP, 2005.

Kratochvíl, Petr: *Rozhovory s architekty 01*. Praha: Prostor – architektura, interiér, design, o.p.s., 2005.

Kratochvíl, Zdeněk: *Mýtus, filosofie, věda I. a II.* Praha: Hrnčířství a nakladatelství Michal Jůza & Eva Jůzová, 1996.

Krier, Léon: *Architektura. Volba nebo osud*. Praha: Academia, 2001.

Kroha, Jiří: Socialistická vazba městských sídel se životním prostředím. In: Fuchs, Bohuslav: *Nové zónování. Urbanistická tvorba životního prostředí z hlediska sídelního a krajinného*. Praha: Academia, 1967, s. 84–95.

Kuča, Otakar: Obytná zahrada. *Domov* 1, 1960, č. 3, s. 9–16.

Kuča, Otakar: Krajina park zahrada. In: Honzík, Karel (ed.): *Věci kolem nás*, Praha: Mladá fronta, 1961, s. 31–78.

Kučera, Milan: Charakteristiky vybraných pražských sídlišť – demografická specifika sídliště Lužiny (Jihozápadní Město). In: Bazac–Billaud, Laurent (ed.): *Problematika města: Praha a její nové čtvrtě*. Cahiers du CeFReS, č. 7, Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, 1995, 53–63.

Kuda, František, Kuta, Vítězslav: Bydlení – součást kvality života, jeho funkce a změny. In: Fňukal, Milan, Szcyrba, Zdeněk (edd.): *Bydlení – nové formy a dimenze. Sborník referátů z konference*. Olomouc: Katedra geografie PřF Univerzity Palackého, 2004, s. 125–138.

Kuzemenský, Michal: Zde jsou lvi. *Era* 21 11, 2011, č. 1, s. 5.

Kvasničkovi, Rajisa, Ilja: Kultura bydlení ve Švédsku. *Domov* 1, 1960, č. 2, s. 35–38.

Lábus, Ladislav: Ateliérový projekt FA ČVUT 1992/93: Regenerace sídliště. *Architekt* XLIII, 1997, č. 22, s. 57–59.

Lábus, Ladislav (ed.): *Proměny architektury a urbanismu. Výzkumný záměr FA ČVUT*. Praha: FA ČVUT, 2006.

Lábus, Ladislav, Mareš, David, Prášilová, Dagmar: Barevnost panelových domů na sídlišti Bohnice. *Era* 21 9, č. 1, 2009, s. 32–33.

Lasovský, Jiří: Město dělají ulice a náměstí, <http://www.slavnevil.cz/zpravy/napsali-o-nas/jiri-lasovsky-mesto-delaji-ulice-a-namesti>, vyhledáno 14. 12. 2007.

Le Corbusier–Saugnier: *Za novou architekturu*. Praha: Nakladatelství Petr Rezek, 2004.

Lefebvre, Henri: Space: Social Product and Use Value. In: Brenner, Neil, Elden, Stuart (edd.): *State, Space, World. Henri Lefebvre, Selected Essays*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2009, s. 185–195.

Lehmbrock, Josef, Fischer, Wend (edd.): *Profitopolis oder: Der Mensch braucht eine andere Stadt*. München: Die Neue Sammlung, Staatliches Museum für angewandte Kunst, 1978.

Lérová, Irena: *Bydlení a ekonomika*. Praha: Melantrich, 1981.

Librová, Eva: Volný čas v nových sídlištích (se zvláštním zřetelem k vybraným pražským sídlištím). *Výstavba a architektura XXIV*, 1978, č. 8, s. 24–34.

Librová, Hana: *Láska ke krajině?* Brno: Blok, 1988.

Loudová, Jiřina: Estetické problémy v koncepci úrovně bydlení a obytného prostředí v socialistické společnosti. In: Alois Brož (ed.): *Standard bytu a úroveň bydlení v socialistické společnosti*, Praha: VÚVA, 1976, s. 135–144.

Lukavec, Jan: Odcizenost, beton, chlad? *Literární noviny* 20, 2009, č. 45, 2. 11., s. 14–15.

Lukavec, Jan: Sídlště (a Jižní Město) v literatuře, <http://www.iliteratura.cz/Clanek/29433/sidliste-a-jizni-mesto-vliterature>, vyhledáno 9. 2. 2012.

Lukeš, Alexandr: Vzkřísíme naše zatracovaná sídliště? <http://www.nase-rodina.cz/article.php?clanek=698>, vyhledáno 27. 4. 2010.

Lynch, Kevin: *Obraz města*. Praha: BOVA POLYGON, 2004.

Macková, Libuše, Rousek, Vladimír, Sůva, Stanislav: *Bydlení v Československu. Přehled bytové výstavby od roku 1945*. Praha: Nakladatelství československých výtvarných umělců, 1958.

Macková, Libuše: *Problémy bydlení v socialistické společnosti*. Praha: VÚVA, 1977.

Macková, Libuše: Užitécké vlastnosti nových obytných souborů. *Výstavba a architektura* XXIV, 1978, č. 8, s. 15–24.

Mahdalová, Kateřina: Nejdřív byty, pak ulice. Česká panelstory nabízí po dvaceti letech naději na lepší život. *Respekt* 18, 2007, č. 13, 26. 3.–1. 4., s. 5.

Maier, Karel, Gebert, J. G.: Sídlíště – díl první: Strašidla, mýty, realita. *Umění a řemesla* 39, 1998, č. 4, s. 2–6.

Maier, Karel, Sídlíště: problém a multikriteriální analýza jako součást přípravy k jeho řešení, *Sociologický časopis* 39, 2003, č. 5, s. 653–666.

Maier, Karel: Návrat na sídlíště. Jižní Město. *Architekt* LI, 2005, č. 3, s. 26.

Maier, Karel: Od oprav domů ke kvalitnějšímu bydlení. *REALIT* 15, 2008, č. 4, s. 18–23.

Mansfeldová, Alena, Navrátil, Jiří, Skočdopole, Václav: Občanské vybavení v ČSR v dlouhodobém výhledu. *Výstavba a architektura* XXV, 1979, č. 3, s. 3, 14–15.

Mansfeldová, Alena: K problematice regenerace poválečných sídlišť. *Výstavba a architektura* XXXVI, 1990, č. 1, s. 25–34.

Marcelli, Miroslav: *Mesto vo filozofii*. Bratislava: Kalligram, 2011.

Matějů, Martin: Zkušenosti ze sociologického výzkumu ve staré a nové městské zástavbě. In: Bazac–Billaud, Laurent (ed.): *Problematika města: Praha a její nové čtvrtě*. Cahiers du CeFReS, č. 7, Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, 1995, s. 117–122.

Matoušek, Vladimír: Úvahy o současném a výhledovém bydlení v západních zemích. *Architektura ČSSR XX*, 1961, č. 1, s. 49–53.

Matoušek, Vladimír (a kol.), *Dosavadní vývoj a tendence rozvoje sídel v ČSSR*. Brno: VÚVA, 1986.

Menšíková, Jana: Problematika komplexní regenerace panelových domů z pohledu architekta, <http://stavba.tzb-info.cz/regenerace-bytovych-domu/6234-lze-z-paneloveho-domu-udelat-setrne-a-zaroven-kvalitni-bydleni>, vyhledáno 8. 2. 2010.

Merleau-Ponty, Maurice: *Viditelné a neviditelné*. Praha: OIKOYMENH, 2004.

Michálková, Jiřina: Domov na okraji města. *Moderní obec 1*, 1995, č. 2, s. 57.

Možný, Ivo: Nové domy Lesnou poškodí. *Brněnský deník*, 2009, 10. 9., s. 6.

Mumford, Lewis: *The City in History. Its Origins, Its Transformations and Its Prospects*. New York: Harcourt, Brace and World, Inc., 1961.

Musil, Jiří: Sociologický přístup k druhovosti bytů. *Architektura ČSSR XX*, 1961, č. 4, s. 245–247.

Musil, Jiří: Lidé ve městě (I. část). *Architektura ČSSR XXI*, 1962, č. 8, s. 542–545.

Musil, Jiří, Poláčková, Hana (edd.): *První celostátní diskuse o bydlení*. Praha: Ústav normování ve stavebnictví, 1962.

Musil, Jiří: O sociologii města a bydlení ve Velké Británii. *Architektura ČSSR* XXIV, č. 5, 1965, s. 319-324.

Musil, Jiří: *Sociologie soudobého města*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1967.

Musil, Jiří: Problémy velkoměsta. *Výstavba a architektura* XIV, 1968, č. 7, s. 13–17.

Musil, Jiří: *Sociologie bydlení*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1971.

Musil, Jiří: Sociální komunikace, děti na sídlištích, spokojenost obyvatel. *Výstavba a architektura* XXIV, 1978, č. 7, s. 12–28.

Musil, Jiří: Výsledky společenského hodnocení nových obytných souborů. *Architektura ČSR* XLI, 1981, č. 4, s. 170–176.

Musil, Jiří: *Sociologie pro architekty a urbanisty I.*, Praha: ČVUT, 1982.

Musil, Jiří: Zhodnocení poválečné sídlištní výstavby v ČSR – cíle, zaměření a metody. *Architektura ČSR* XLI, 1982, č. 4, s. 155–157.

Musil, Jiří (a kol.): *Lidé a sídliště*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1985.

Musil, Jiří: Města za horizontem tisíciletí. *Technický magazín* XXIX, 1986, č. 2, s. 14–23.

Musil, Jiří: Druhy prostoru. *Architektura ČSR* XLVIII, 1989, č. 2, s. 27.

Musil, Jiří: Jak se formovala sociologie bydlení. *Sociologický časopis* 41, 2005, č. 2, s. 207–225.

Musil, Jiří: Urbanizace českých zemí a socialismus. In: Horská, Pavla, Maur, Eduard, Musil, Jiří: *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha, Litomyšl: Paseka, 2002, s. 237–297.

Musil, Jiří: Myšlenky z převratné doby. In: Jirkalová, Karolina, Skřivánek, Jan, Volf, Petr (edd.): *Město mezi domy. Rozhovory s architekty*. Praha: Gasset, 2009, s. 7–9.

Musterd, Sako, van Kempen, Ronald, Rowlands, Rob: Mass Housing Estates on Different Tracks: An Introduction to the Book. In: Rowlands, Rob, Musterd, Sako, van Kempen, Ronald (edd.): *Mass Housing in Europe. Multiple Faces of Development, Change and Response*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2009, s. 1–19.

Musterd, Sako: A Resident's View on Social Mix. In: Rowlands, Rob, Musterd, Sako, van Kempen, Ronald (edd.): *Mass Housing in Europe. Multiple Faces of Development, Change and Response*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2009, s. 101–127.

Nakonečný, Milan: *Psychologie osobnosti*, Praha: Academia, 1995.

Nekvindová Terezie (ed.): *Jana Ševčíková – Jiří Ševčík, Texty*. Praha: Tranzit.cz, VVP AVU, 2010.

Norberg-Schulz, Christian: *Genius loci. K fenomenologii architektury*. Praha: Odeon, 1994.

Novotný, Jiří: *Nové bydlení v Praze*. Praha: Orbis, 1964.

Novotný, Otakar: Dvě tváře socialistické revoluce v architektuře. *Architektura ČSSR XX*, 1961, č. 9, s. 599–600.

Nový, Otakar: Lidská sídla. In: Honzík, Karel (ed.): *Věci kolem nás*. Praha: Mladá fronta, 1961, s. 79–126.

Nový, Otakar: Předmluva. In: Fuchs, Bohuslav: *Nové zónování. Urbanistická tvorba životního prostředí z hlediska sídelního a krajinného*. Praha: Academia, 1967, s. 5–6.

Nový, Otakar: Řeč architektury. In: Halík, Pavel, Kratochvíl, Petr, Nový, Otakar: *Architektura a město*, Praha: Academia, 1996, s. 107–154.

Oberstein, Ivo: *Urbanistická kompozice Jihozápadního Města* (disertační práce). Praha: FA ČVUT, 1980.

Oberstein, Ivo: Návrat na sídliště. Jihozápadní Město. *Architekt* LI, 2005, č. 3, s. 29–30.

Ondřej, Jan: Problémy zeleně vnějšího obytného prostředí a některé cesty k řešení. *Výstavba a architektura XXIII*, 1977, č. 3, s. 13–27.

Ortová, Jitka: *Kulturní a sociální ekologie II*. Praha: Karolinum, 1997.

Ortová, Jitka: *Kapitoly z kulturní ekologie*. Praha: Karolinum, 1999.

Ouředníček, Martin (ed.): *Sociální geografie pražského městského regionu*. Praha: Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK, 2006.

Ouředníček, Martin, Novák, Jakub, Temelová, Jana, Puldová, Petra: Metody geografického výzkumu města. In: Ferenčuhová, Slavomíra, Hledíková, Magdalena, Galčanová, Lucie, Vacková, Barbora (edd.): *Město: Proměnlivá ne/samozřejmost*. Červený Kostelec, Brno: Pavel Mervart, Masarykova univerzita, 2009, s. 93–125.

Park, Robert E., Burgess, Ernest W., McKenzie, Roderic D.: *The City*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1968.

Park, Robert E.: The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment. In: Park, Robert E., Burgess, Ernest W., McKenzie Roderick D.: *The City*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1968, s. 1–46.

Pecka, Lukáš, Sídliště a zároveň galerie pod širým nebem, <http://lukaspecka.blog.idnes.cz/c/204828/Sidliste-a-zaroven-galerie-pod-sirym-nebem-Lesna.html>, vyhledáno 25. 1. 2012.

Perglová, Míla: Kulatý stůl Architekta. O regeneraci pražských sídlišť. *Architekt* XLIII, 1997, č. 22, s. 54–58.

Pešková, Jaroslava: Člověk a jeho svět. *Architektura* XLIX, 1990, č. 2, s. 18–19.

Plavcová, Alena: Znamé jméno: Okamura. *Pátek Lidových novin*, 2011, č. 40, 7. 10., s. 6–11.

Pleskot, Josef, AP atelier: Regenerace panelového sídliště Komenského náměstí v Litomyšli. *Era* 21 9, 2009, č. 1, s. 34–37.

Pochop, Roman: Nové typové podklady pro bytovou výstavbu od roku 1963. Zpravodaj STÚ, *Architektura ČSSR* XIX, 1960, č. 9, s. 651–654.

Popelová, Lenka: Rozhovor s Karlem Marholdem ze dne 1. 4. 2004. In: Petr Ulrich (a kol.): *Šedesátá léta v architektuře očima pamětníků*. Praha: Česká technika – nakladatelství ČVUT, 2006, s. 53–62.

Popelová, Lenka: Rozhovor s Ivo Obersteinem ze dne 1. 4. 2004. In: Ulrich, Petr (a kol.): *Šedesátá léta v architektuře očima pamětníků*. Praha: Česká technika – nakladatelství ČVUT, 2006, s. 63–72.

Popková, Klára, Šmída, Jiří: *Geodny Liberec 2008: výroční mezinárodní konference České geografické společnosti*, Liberec: Technická univerzita, 2008.

Procházka, Vítězslav: *Československá architektura po 2. světové válce*. Praha: VÚVA, 1975.

Procházka, Vítězslav: Střetání protikladů ve vývoji naší poválečné architektury. *Výstavba a architektura* XXII, 1976, č. 3, s. 3–21.

Procházka, Vítězslav: Průzkum vzhledového působení obytného souboru Ďáblice. *Výstavba a architektura* XXIV, 1978, č. 8, s. 3–14.

Procházka, Vítězslav: Úroveň architektury nových obytných souborů. *Architektura ČSR* XLI, 1982, č. 4, s. 162–164.

Prudký, Libor (a kol.): *Inventura hodnot. Výsledky sociologických výzkumů hodnot ve společnosti České republiky*. Praha: Academia, 2009.

Ptáček, Jiří: Pozitivní gesta v prostoru pražského sídliště. Skupina Ládví. *Era* 21 8, 2008, č. 3, s. 30.

Puldová, Petra, Zelendová, Světlá: Charakter sociálního prostředí v lokalitách nové bytové výstavby – srovnání vnitřního města a suburbia. In: Popková, Klára, Šmída, Jiří: *Geodny Liberec 2008: výroční mezinárodní konference České geografické společnosti*. Liberec: Technická univerzita, 2008, s. 54.

Pýchová, Eva: První panelový dům v Praze. *Průzkumy památek* 13, 2006, č. 1, s. 106–108.

Rajniš, Martin, Zima, Jaroslav, D. A. Studio, Mrázek, Karel, Architektonický ateliér Kama: Prosek. Urbanistická studie Prosek – centrum Starý Prosek. *Architekt* XLIII, 1997, č. 22, s. 35–42.

Raeburn, Michael (a kol.): *Dějiny architektury*. Praha: Odeon, 1993.

Ragon, Michel: *Kde budeme žít zítra*. Praha: Mladá fronta, 1967.

Rjabušin, Alexandr: *Domov budoucnosti*. Praha: Odeon, 1980.

Rowlands, Rob, Musterd, Sako, van Kempen, Ronald: *Mass Housing in Europe. Multiple faces of Development, Change and Response*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2009.

Rudiš, Viktor: 60. léta: Začátek a konec. In: Jirkalová, Karolína, Novotná, Eva, Steinbachová, Marcela (edd.): *Texty o architektuře 2006–2009. Matadoři. Junioři. Sborník přednášek a rozhovorů*. Praha: Kruh, 2010, s. 61–63.

Russell, Bertrand: *Authority and the Individual*. London, New York: Routledge, 1995.

Ryba, Jiří: Rodinný dům jako symbol úspěchu. In: Čapková, Ivana, Ryba, Jiří: *České bydlení. Domy. 77 rodinných domů z let 1989–2006*. Praha: Prostor – architektura, interiér, design, o. p. s., 2006, s. 30–39.

Řepková, Hana: Povznesení sídliště. *Technický magazín* XXXI, 1988, č. 4, s. 44–45.

Říha, Cyril: Rozhovor s Dietmarem Eberlem. In: Říha, Cyril, Steinbachová, Marcela (edd.): *Texty o architektuře 03/05. Napříč švýcarskou architekturou. Sborník přednášek a rozhovorů*. Praha: Kruh, 2005, s. 31–32.

Říha, Cyril, Steinbachová, Marcela (edd.): *Texty o architektuře 03/05. Napříč švýcarskou architekturou. Sborník přednášek a rozhovorů*. Praha: Kruh, 2005.

Říha, Cyril: V čem je panelák kamarád. In: Hubatová–Vacková Lada, Říha, Cyril (edd.): *Husákovo 3+1*, Praha: VŠUP, 2007, s. 17–37.

Říha, Cyril: O hustotě. *Art+Antiques*, prosinec 2011 – leden 2012, č. 12+1, s. 2.

Sátora, Josef: Zeleň v parteru nových obytných souborů. *Zahrada – park – krajina* XIII, 2003, č. 5, s. 15–18.

Seamon, David, Sowers, Jacob: Place and Placelessness, Edward Relph. In: Hubbard, Phill, Kitchin, Rob, Vallentine, Gill (edd.): *Key Texts in Human Geography*. London: Sage Publications, 2008, s. 45–51.

Sedlák, Jan, Plicka, Ivan, Sedlák, Martin: Jižní Město. Urbanistická studie centra Jižního Města. *Architekt* XLIII, 1997, č. 22, s. 17–28.

Sedlák, Martin, Blažek, Bohuslav: JM na křižovatce. Jižní Město nebo Jižní Slums. *Architekt* XXXIX, 1993, č. 12, s. 6.

Sedlák, Martin: Sto let vývoje sídliště. *Architekt* XLIII, 1997, č. 22, s. 9–16.

Sennett, Richard: *The Conscience of the Eye: The Design and Social Life of Cities*. London: Faber & Faber, 1993.

Schmeidler, Karel (a kol.): *Sociologie v architektonické a urbanistické tvorbě*. Brno: Zdeněk Novotný, 2001.

Schmeidler, Karel: Lepší život na sídlištích. *Psychologie dnes* 10, 2004, č. 7/8, s. 17–19.

Schmeidler, Karel: Problematika bydlení v 21. století vyžaduje multidisciplinární přístup. In: Fňukal, Milan, Szcyrba, Zdeněk (edd.): *Bydlení – nové formy a dimenze. Sborník referátů z konference*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2004, s. 167–181.

Schmidt, Dagmar: Grabungsstaedte – socha – památník pod širým nebem v Halle – Silberhöhe. *Beton*, 2008, č. 3, s. 76.

Sicard, Mireille: Šířit architekturu. *Era* 21 9, 2009, č. 4, s. 53–55.

Skřivánek, Jan, Jirkalová, Karolina: Rozhovor Jana Skřivánka a Karolíny Jirkalové s Janem Sedlákem. Kdyby urbanisté žili tři sta let. In: Jirkalová, Karolina, Skřivánek, Jan, Volf, Petr (edd.): *Město mezi domy. Rozhovory s architekty*. Praha: Gasset, 2009, s. 72–86.

Slepička, Alois: Některé společenské aspekty přetváření našich sídel a krajiny. *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, č. 4, s. 86–87.

Sobotková, Hana: Zvyšovat podlažnost obytných budov či nikoli? *Výstavba a architektura XXIII*, 1977, č. 1, s. 40–41.

Součková, Eliška: Člověk a sídliště ve světle sociologických průzkumů. Výzkum a vývoj bydlení (příloha 4/78), *Výstavba a architektura XXIV*, 1978, č. 11–12, s. 27–32.

Steinführer, Annett: *Wohnstandortentscheidungen und städtische Transformation. Vergleichende Fallstudien in Ostdeutschland und Tschechien*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004.

Stevenson, Deborah: *Cities and Urban Cultures*. Maidenhead, Berkshire: Open University Press, 2003.

Stoupová, Lýdia: Jižní Město nechce zůstat noclehárnou. *Moderní obec* 4, 1998, č. 3, s. 6–7.

Svobodová, Jana. Revitalizace sídliště Barrandov, <http://www.earch.cz/clanek/7106-revitalizace-sidliste-barrandov.aspx>, vyhledáno 6. 1. 2012.

Szymczak, Katja, Bader, Markus: Působení ve veřejném prostoru: strategie postupné proměny města. *Era* 21 9, 2009, č. 2, s. 48–51.

Ševčík, Jiří: Aktuální tendence v české architektuře 70.–80. let. In: Nekvindová, Terezie (ed.), *Jana Ševčíková – Jiří Ševčík, Texty*. Praha: Tranzit.cz, VVP AVU, 2010, s. 111–121.

Ševčík, Jiří: K urbanismu a architektuře 60.–80. let. Pražské Jihozápadní Město. In: Nekvindová, Terezie (ed.), *Jana Ševčíková – Jiří Ševčík, Texty*. Praha: Tranzit.cz, VVP AVU, 2010, s. 66–71.

Ševčík, Oldřich: *Problémy moderny a postmoderny. Architektura – filosofie – estetika (P. Gorsen – J. Habermas – Ch. Jencks – J. F. Lyotard – P. Portoghesi)*, Praha: Vydavatelství ČVUT, 1998.

Ševčík, Oldřich, Vorlík, Petr: Rozhovor s Marií Benešovou ze dne 27. 11. 2002. In: Ulrich, Petr (a kol.): *Šedesátá léta v architektuře očima pamětníků*, Praha: Česká technika – nakladatelství ČVUT, 2006, s. 33–40.

Ševčík, Oldřich, Popelová, Lenka: Rozhovory s Jiřím Hrůzou ze dnů 11. 3. 2004 a 25. 3. 2004. In: Ulrich, Petr (a kol.): *Šedesátá léta v architektuře očima pamětníků*, Praha: Česká technika – nakladatelství ČVUT, 2006, s. 41–52.

Ševčík, Oldřich, Beneš, Ondřej (edd.): *Architektura 60. let. „Zlatá šedesátá léta“ v české architektuře 20. století*. Praha: Grada Publishing, 2009.

Ševčík, Oldřich: „Zlatá šedesátá léta“ dvacátého století v české architektuře. In: Ševčík, Ondřej, Beneš, Ondřej (edd.): *Architektura 60. let. „Zlatá šedesátá léta“ v české architektuře 20. století*. Praha: Grada Publishing, 2009, s. 8 – 87.

Šif, Julius: Z ostravských sídlišť. *Československý architekt* IV, č. 20, 1958, s. 4.

Šif, Julius: Architekti experimentují. *Domov* 2, č. 1, 1961, s. 8.

Šipulová, Janica, <http://architektuhra.cegra.cz/2009/6-26-projekty-15-duchnelli-revitalizace-sidliste.aspx>, vyhledáno 13. 12. 2011.

Šišolák, M., Verner, M.: Neviditelný a žasnoucí. *Architekt* XLVIII, 2002, č. 5, s. 58–59.

Šmídová, Olga: Co vyprávějí naše byty. In: Konopásek, Zdeněk (ed.): *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha: Karolinum, 1999, s. 171–203.

Šmolík, František: Bytová výstavba v Praze. *Architektura ČSSR* XXI, 1962, č. 7, s. 427–440.

Šnejdová, Iva: Změny ve vzdělanostní struktuře obyvatelstva. In: Ouředníček, Martin (ed.): *Sociální geografie pražského městského regionu*. Praha: Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK, 2006, s. 114–127.

Špačková, Eva: Fasáda domu na sídlišti – krajina veřejná nebo soukromá? <http://www.cenapp.cz/cz/index.php?page=rozhovory/ing-arch-eva-spackova>, vyhledáno 6. 10. 2011.

Štědrá, Taťána (ed.): *Analýza regenerace pražských panelových sídlišť*. Praha: Sekce Útvar rozvoje hlavního města Prahy, MHMP, 2001.

Štván, Jaromír: Od kultury bytu ke kultuře bydlení. *Domov* 1, 1960, č. 4, s. 44–47.

Šustrová, Klára: Analýza migračního chování obyvatel uvnitř Prahy. In: Ferenčuhová, Slavomíra, Galčanová, Lucie, Vacková, Barbora (edd.): *Československé město včera a dnes: Každodennost, reprezentace, výzkum*. Červený Kostelec, Brno: Pavel Mervart, Masarykova univerzita, 2010, s. 159–193.

Švácha, Rostislav: *Od moderny k funkcionalismu*. Praha: Victoria Publishing, 1994.

Švácha, Rostislav (ed.): *Regionalismus a internacionalismus v soudobé architektuře*. Praha: ČKA, 1999.

Švec, Petr: Sídlištěm chybějí ulice a náměstí. *Mladá fronta Dnes* 18, 2007, 19. 3., s. D3.

Teige, Karel: Naše základna a naše cesta. In: Vlašín, Štěpán (ed.): *Avantgarda známá a neznámá I. Od proletářského umění k poetismu 1919–1924*, Praha: Svoboda, 1971, s. 607–618.

Téma sídliště (kol.): *Architekt* XLIII, 1997, č. 22, s. 8.

Temelová, Jana, Novák, Jakub, Ouředníček, Martin, Puldová, Petra: Budou česká sídliště místy bydlení chudých? *Era* 21 9, 2009, č. 1, s. 53–54.

Těšitel, Jan, Kušová, Drahomíra, Bartoš, Michael: Potřeba přírodních prvků v prostředí města. Případová studie města Tábor, <http://uke.sav.sk/zp/2001/zp4/tesitel.htm>, vyhledáno 13. 12. 2011.

Tryzna, Miroslav: Byt 1970. *Architektura ČSSR* XXI, 1962, č. 9, s. 610–612.

Tzonis, Alexander, Lefaivre, Liane: Proč dnes kritický regionalismus? In: Švácha, Rostislav (ed.): *Regionalismus a internacionalismus v soudobé architektuře*. Praha: ČKA, 1999, s. 42–48.

Uherek, Zdeněk: Otevřené otázky výzkumu čtvrtí v Praze. In: Bazac–Billaud, Laurent (ed.): *Problematika města: Praha a její nové čtvrtě*. Cahiers du CeFREs, č. 7, Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, 1995, s. 125–132.

Uherek, Zdeněk, Bazac–Billaud, Laurent (edd.): *Slova města*. Cahiers du CeFREs, č. 18, Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, 2000.

Ulrich, Petr, Filsaková, Beryl, Vorlík, Petr, Florián, Miloš: Rozhovor s Viktorem Rudišem. In: Ulrich, Petr (a kol.), *Šedesátá léta v architektuře očima pamětníků*. Praha: Česká technika – nakladatelství ČVUT, 2006, s. 133–144.

Ulrich, Petr (a kol.): *Šedesátá léta v architektuře očima pamětníků*. Praha: Česká technika – nakladatelství ČVUT, 2006.

Vacková, Barbora: *Prostor, moc a utopie. Ideální město a jeho společnost*. Brno: Masarykova univerzita, 2010.

Valtr, Václav: Návrat na sídliště. JM versus JHZM: dvě koncepce. *Architekt LI*, 2005, č. 3, s. 56.

van Gent, Wouter P. C.: Estates of Content: Regeneration and Neighbourhood Satisfaction. In: Rowlands, Rob, Musterd, Sako, van Kempen, Ronald (edd.): *Mass Housing in Europe. Multiple Faces of Development, Change and Response*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2009, s. 77–100.

van Kempen, Ronald, Musterd, Sako, Rowlands, Rob: Deepening Crisis or Homes for the Future? Some Reflections and Implications for Policies in Large Housing Estates. In: Rowlands, Rob, Musterd, Sako, van Kempen, Roland (edd.): *Mass Housing in Europe. Multiple Faces of Development, Change and Response*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2009, s. 265–278 .

Vančura, Jiří, Fragner, Benjamin: Vyhlídky Prahy. *Technický magazín XVII*, 1984, č. 12, s. 20–29.

Veselý, Dalibor: Doslov. In: Ragon, Michel: *Kde budeme žít zítra*. Praha: Mladá fronta, 1967, s. 163.

Veselý, Dalibor: Lidskost architektury. In: Kratochvíl, Petr (ed.): *O smyslu a interpretaci architektury*. Praha: VŠUP, 2005, s. 81–91.

Veselý, Ludvík: Člověk mezi stavbami. *Literární noviny XIII*, 1964, č. 3, 18. 1., s. 1, 3.

Veselý, Martin: Panelák: *Objekt estetických kontroverzí a takzvaných humanizačních snah* (nepublikovaný text v majetku autora). Praha, 2011, s. 1–15.

Vojvodík, Josef, Wiendl, Jan (edd.): *Heslář české avantgardy. Estetické koncepty a proměny uměleckých postupů v letech 1908–1958*. Praha: UK – TOGGA, 2011.

Volf, Petr: *Vzrušení*, Praha: BB/art, 2006.

Volf, Petr: Ze sídliště neodejdu. Rozhovor s Rostislavem Šváchou. In: Volf, Petr: *Vzrušení*. Praha: BB/art, 2006, s. 275–284.

Volf, Petr: Rozhovor Petra Volfa s architektem Romanem Kouckým. Krása je objektivní. In: Jirkalová Karolina, Skřivánek, Jan, Volf, Petr (edd.): *Město mezi domy. Rozhovory s architekty*. Praha: Gasset, 2009, s. 10–23.

Volf, Petr: Panelák je panelák je panelák. *Magazín Víkend, Příloha Hospodářských novin*, 2010, č. 42, 22. 10., s. 22–29.

Volka, Karel: *Výstavba nových sídlišť*. Praha: Vydavatelství vnitřního obchodu, 1960.

Votrubec, Ctibor: *Lidská sídla, jejich typy a rozmístění ve světě*. Praha: Academia, 1980.

Voženílek, Jiří: Kompozice nových obytných souborů. *Architektura ČSR* XLI, 1982, č. 4, s. 158–161.

Voženílek, Jiří: *Vývoj urbanismu*. Praha: ČVUT, 1990.

Vlašín, Štěpán (ed.): *Avantgarda známá a neznámá I. Od proletářského umění k poetismu 1919–1924*. Praha: Svoboda, 1971.

Výhledové směry bydlení (kol.): Zpravodaj VÚVA, *Architektura ČSSR* XIX, 1960, č. 8, s. 568–578.

Vývoj společnosti ČSSR podle sčítání lidu, domů a bytů 1970 (kol.): Praha: Federální statistický úřad v SEVT, 1975.

Vývoj společnosti ČSSR podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1980 (kol.): Praha: Federální statistický úřad, 1985.

Wirth, Louis: Urbanism as a way of life. *American Journal of Sociology* 44, 1938, č. 1, s. 1–24.

Wutsdorffová, Irina: Estetická funkce a funkcionalismus. In: Vojvodík, Josef, Wiendl, Jan (edd.): *Heslář české avantgardy. Estetické koncepty a proměny uměleckých postupů v letech 1908–1958*. Praha: UK, TOGGA, 2011, s. 123–134.

Zadražilová, Lucie: *Sociokulturní přístup k obytnosti moderních sídlišť* (rigorózní práce). Praha: Katedra teorie kultury, FF UK, 2003.

Zadražilová, Lucie: Domov na sídlišti: mýtus nebo realita? In: Hubatová–Vacková, Lada, Říha, Cyril (edd.): *Husákovo 3+1*, Praha: VŠUP, 2007, s. 38–56.

Zadražilová, Lucie: Rozhovor s Jiřím Musilem o bydlení na sídlišti. In: Hubatová–Vacková, Lada, Říha, Cyril (edd.): *Husákovo 3+1*, Praha: VŠUP, 2007, s. 215–225.

Zadražilová, Lucie: Šokující pravdivost paneláků: důvod k obdivu, nebo k nenávisti? Rozhovor Lucie Zadražilové s Ladislavem Lábusem. *Era* 21 9, 2009, č. 1, s. 47–52.

Zadražilová, Lucie: Život v pražských králíkárnách: sonda do současného vývoje panelových sídlišť. *Era* 21 9, 2009, č. 1, s. 14–15.

Zadražilová, Lucie: Byt jako zrcadlo životního stylu. Několik poznámek k současným proměnám bytových dispozic u nás. *Era* 21 10, 2010, č. 3, s. 30–33.

Zadražilová, Lucie: Sociologie bydlení v padesátých letech. In: Janovský, Igor, Kleinová, Jana, Stříteský, Hynek (edd.): *Věda a technika v Československu v letech 1945–1960*, Praha: NTM, 2010, s. 151–169.

Zadražilová, Lucie: Jižní Město... Žije!

<http://www.goethe.de/ins/cz/pra/kul/duc/arc/pla/cs6127205.htm>, vyhledáno 13. 12. 2011.

Zadražilová, Miroslava: Intenzivní městské struktury a principy jejich utváření. *Urbanismus a územní rozvoj* XIV, č. 1, 2011, s. 7–12.

Zemánek, Jiří: Projekt „centra služeb pro ozelenění duší“ Magdaleny Jetelové pro pražské Jižní Město. *Ateliér* 11, 1998, č. 13, s. 2.

Zikmund, Ladislav: Urbanita 86, <http://earch.cz/clanek/162-urbanita-86.aspx>, vyhledáno 9. 7. 2009.

Zounek, František: Jeden z pohledů na bydlení v panelových domech. *Stavba* 7, 2000, č. 5, s. 42–46.

Žák, Ladislav: Obytná krajina vstupuje do měst. *Československý architekt* XVII, 1971, č. 17, s. 4.

Žák, Ladislav: *Byt a krajina*. Praha: Arbor vitae, 2006.

Přílohy

Příklady jednotlivých pražských sídlišť

Následující charakteristiky přibližují hlavní kompoziční myšlenky, které tvoří základ urbanistické koncepce vybraných pražských sídlišť, jež jsme v předchozím textu používali jako příklad pro naše teze. Pro přehlednost lze v jejich rámci vymezit tři generace.⁷⁰⁶ Jednotlivé generace se navzájem liší složením obyvatel i vlastnostmi obytného prostředí, které je dáno odlišným uvažováním odborníků o podobě panelových sídlišť a odrážejí se v něm samozřejmě i sociální, kulturní a politické proměny v Československu. Některé představy projektantů v praxi fungovaly, potenciál jiných zůstal nenaplněn.

Před nástupem první generace lze vysledovat jakousi přípravnou fázi, trvající od konce druhé světové války do sklonku padesátých let, kdy se teprve hledala koncepce hromadné bytové výstavby a připravovaly se nutné podmínky a předpoklady k jejímu uskutečnění. První generace sídlišť je vymezená z jedné strany diskusemi o bydlení na sklonku padesátých let a proměnou chápání bydlení a z druhé koncem šedesátých let s událostmi Pražského jara. V tomto období se ve stavebnictví experimentovalo a hledal se způsob výstavby ve velkém měřítku, stále ještě s ohledem na člověka a jeho potřeby. Celky byly většinou integrovány do stávající zástavby. Výstavba v rámci druhé generace souvisí se sedmdesátými lety a tzv. normalizací. V bytové výstavbě postupně zcela převládly ekonomické ukazatele, stavební monopoly, plnění plánu a vytrácel se ohled na lidské měřítko. Sídlíště dosahovala obřích rozměrů jak ve smyslu rozlohy celku tak i výšky obytných domů (bylo tomu tak i proto, že to umožňoval pokrok v technologiích výstavby) a stavěla se „na zelené louce“, tedy na volných plochách za městem. Třetí generace byla ovlivněna nástupem kritiky, inspirací děním v západní Evropě a snahou stavět v rámci omezených hospodářských možností „jinak“,

⁷⁰⁶ Dělení na jednotlivé generace není naší specialitou, někteří autoři rozdělují tuzemská panelová sídlíště do skupin například na základě použitých materiálů při výstavbě. K první skupině řadí celky z doby stalinismu, při jejichž výstavbě se ještě nepoužívala panelová technologie, ke druhé sídlíště stavěná od poloviny padesátých do konce šedesátých let s využitím panelů a do třetí obří celky sedmdesátých a osmdesátých let. Srov.: Jiří Knapik – Martin Franc et al., *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, Praha 2011, s. 820. Jiří Musil používá ve své publikaci *Lidé a sídlíště* odlišné vymezení vzhledem k tomu, že výzkum, na jehož základě je kniha postavena, pochází z druhé poloviny sedmdesátých let; naše dělení zahrnuje i léta osmdesátá. Viz Musil, *Lidé a sídlíště* (pozn. 25a), s. 282. O generacích sídlišť hovoří i architekt Ivo Oberstein, v jehož pojetí korespondují jednotlivé generace s hledáním charakteru budoucích čtvrtí pro bydlení velkého počtu obyvatel. K první generaci patří Severní Město, ke druhé Jižní Město, ke třetí Jihozápadní Město. Srov.: Ivo Oberstein, *Návrat na sídlíště. Jihozápadní Město*, *Architekt* LI 2005, č. 3, s. 29.

vyvarovat se postupů, které vedly k tvorbě prostředí, které nesplňovalo parametry obývatelnosti, jež jsme definovali pro tuto práci.

Z panelových sídlišť, jež jsou v této práci využity jako ilustrativní příklady, patří k první generaci Solidarita (1948–1950), Průběžná (1957–1960; 10 ha), Antala Staška (1957–1964; 17 ha), Rybníčky (1958–1960; 17,5 ha), Chmelnice (1959–1962; 13 ha), Jarov (1959–1963; 22 ha, dostavba v sedmdesátých letech), Petřiny (1959–1965; 60,5 ha), Invalidovna (1960–1965; 15 ha), Červený vrch (1960–1972; 35 ha), Malešice (1961–1966; 63 ha), Michelská (1962–1966; 18 ha), Zahradní Město (východ 1962–1968; 40 ha, dostavba sedmdesátá léta; západ 1963–1968; 23 ha), Pankrác I. (1962–1967; 27 ha) a Pankrác II. (1962–1967; 17 ha), Spořilov I. (1962–1965; 14,5 ha) a Spořilov II. (1961–1981; 53 ha) dostavba sedmdesátá až osmdesátá léta), Novodvorská (1964–1969; 43 ha), Ďáblice (1969–1980; 139 ha). Ke druhé generaci řadíme Jižní Město I (1971–1985; 372 ha; první byty předány 1976), Prosek (1964–1972; 174 ha) a Bohnice (1972–1980; 164 ha), ke třetí jednotlivé celky Jihozápadního Města: Stodůlky (1978–1984; 53 ha), Velkou Ohradu (1979–2000; 51,5 ha), Lužiny (1985–1992; 162 ha) a Nové Butovice (1985–1999; 96 ha), dále Černý Most I. (1976–1983; 23 ha), II. (1982–; 54 ha) a III. (1985–; 37 ha), Řepy (1978–1989; 117 ha), Jižní Město II. (1981–1992; 137,5 ha) a Barrandov (1981–; 99 ha). Profily jednotlivých celků byly zpracovány podle podkladů URM z roku 2000.⁷⁰⁷

K sídlištím nejstarší generace řadíme větší množství různě koncipovaných celků. Velkým kladem z hlediska obývatelnosti je v současnosti vzhledem k jejich stáří vzrostlá zeleň. Společným problémem je dosluhující městský mobiliář a dětská hřiště; obojí je navíc pro potřeby současných obyvatel nedostačující. Společným znakem sídlišť všech generací je nedostatek ploch k parkování, parkoviště leckde zasahují do ploch zeleně nebo znehodnocují místa, jež by se mohla využívat jako veřejné nebo poloveřejné prostory. Na konci sledovaného období začalo růst měřítko celků, architektům se však stále ještě dařilo vytvářet obývatelné prostředí s jasnou urbanistickou kompozicí.

Sídliště Solidarita ve Strašnicích autorů Františka Jecha, H. Majera a Karla Storcha bylo realizováno v letech 1948–1950. Představuje první větší soustředěnou bytovou výstavbu na objednávku družstva po druhé světové válce, která měla v praxi ověřit ekonomickou výhodnost dvoupodlažní zástavby. V duchu dobového pojetí bydlení mělo být občanské vybavení společné, včetně sociální a technické infrastruktury a jednotného řešení zeleně. Urbanistickou koncepci tvořily dva obytné okrsky, zastavěné pravoúhle situovanými dvoupatrovými řadovými domky a čtyřpatrovými bytovými domy. Zástavbu odděloval zelený

⁷⁰⁷ Viz Taťána Štědrá (ed.), *Regenerace pražských panelových sídlišť*, Praha 2001.

pás náměstí, kolem nějž bylo soustředěno základní občanské vybavení, společenská zařízení, a pás ukončovala budova školy. Při výstavbě byly částečně použity prefabrikované stavební díly.

Sídliště Průběžná ve Strašnicích bylo založeno v sousedství vilových čtvrtí Skalka a Zahradní Město. Autorem projektu byl architekt Jan Růžička z PPÚ. Opět se jedná o kombinaci různých technologií, zděných domů s výzdobou ve stylu socialistického realismu a prvních paneláků, které vytvářejí rohovou sekci.⁷⁰⁸ Co se podlažnosti týče, nejvyšší domy mají příjemné lidské měřítko, jsou pětipodlažní. Kompozičně se celek skládá z velkého uzavřeného makrobloku s řádkovou strukturou zástavby a hlavní ulice, jež prochází středem celku a vymezuje směr k obchodům a tramvajové zastávce. Velmi neobvyklým prvkem je katolický kostel, který vznikl v osmdesátých letech na sklonku minulého režimu. Vnitřní obytný prostor sídliště je kvalitní a poskytuje klidné bydlení. U tohoto sídliště je problémem absence ploch pro další rozvoj celku.

Projekt architekta Jaroslava Pelcla na rozlohou menší sídliště Antala Staška v Krči navázal na původní zástavbu z první republiky. Zástavba má příznivé lidské měřítko jak v proporcích obytných budov tak i veřejných prostorů, takže obyvatelé nemají problémy s orientací. Správně navrženy byly i objekty občanského vybavení, služby a obchody mají dostatečnou kapacitu a jsou rovnoměrně rozmístěny po celém sídlišti, nechybí ani školská a zdravotnická zařízení.

Sídliště Rybníčky ve Strašnicích bylo založeno na volných plochách navazujících na území Starých Strašnic. Projekt zpracoval v PPÚ architekt Miroslav Hudec. Navrhl kompozici z deskových, převážně pětipodlažních budov. Celek je přehledný, protože je rozdělen do tří částí. Na severu převažují obytné domy, ve střední části je soustředěna občanská vybavenost a dominanta hotelu, pro jih jsou typické otevřené bloky s intimnějším charakterem. Spojení do ostatních částí města zajišťuje metro i autobusy. I zde chybí jasně definované centrum.

Sídliště Chmelnice na Žižkově bylo postaveno zčásti tradiční cihelnou technologií a z více než poloviny panelovou technologií. Celek vznikl na volných plochách, na nichž byla původně plánována rodinná zástavba. Autorem návrhu byl PPÚ, konkrétně architekt Jindřich Kvasnička. Převažující formou zástavby jsou monotónně řazené čtyř- a pětipatrové deskové domy. Obchody a služby jsou soustředěny kolem hlavní třídy. Tradiční uliční prostory jsou touto koncepcí narušeny a navíc chybí centrální shromažďovací prostor, který by se dal chápat jako náměstí.

⁷⁰⁸ Problematika rohové sekce je podrobněji přiblížena ve druhé kapitole této práce.

Při realizaci žižkovského sídliště Jarov podle návrhu téhož architekta se postoupilo opět o krok dál ve využití nových technologií a klasická cihlová zástavba tvořila pouhých 4%, zbytek tvořilo několik typů konstrukčních panelových systémů. Urbanistická kompozice byla dána kombinací deskových čtyř- a šestipodlažních bytových domů doplněných bodovými věžáky s osmi nebo dvanácti patry. Jádrem celku vytvářejí tři věžáky na společné podnoží garáží, poblíž kterých byly rozmístěny objekty občanského vybavení a kulturní dům využívaný dnes ke komerčním účelům. Prostranství před ním by se nabízelo jako prostor náměstí, není však takto pojmáno ani využíváno. Dopravní obslužnost celku zajišťují tramvaje.

Sídliště Petřiny⁷⁰⁹ autorů Vojtěcha Mixy a Evžena Bendy leží v katastrálním území Veleslavína a Břevnova. Architekti přetvořili návrh Josefa Kubína v duchu socialistického realismu z roku 1954 na míru jeřábovému urbanismu. Petřiny ztělesňují urbanistické myšlenky z dvacátých let 20. století uskutečněné o třicet pět let později. V proměnách koncepce sídliště jsou patrné posuny v důsledku změn názorů na podobu architektury a vývoj stavebních technologií. Vzniklo na nezastavěných plochách poblíž obory Hvězda, osnova základních ulic s funkčním křížením byla převzata z původní regulace. Kompozice je založena na komunikačním kříži, jenž organizačně člení obytný prostor a propojuje ho s městskou zástavbou. Deskové objekty se čtyřmi nebo pěti podlažními jsou uspořádány do otevřených bloků, uvnitř nichž jsou klidové prostory se zelení, dětskými hřišti a mateřskými školami. Architektonická skladba je poměrně pestrá, využity byly deskové i bodové domy, panelové i zděné, součástí celku je enkláva rodinných domků. Dominantou sídliště je hotel ve stylu Le Corbusierova kolektivního domu v Marseille. Rozmanitost je patrná i v občanské vybavenosti, kde se střídá koncentrovaná forma s rozptýlenou. Veřejný prostor má jasně vymezené plochy pro obytnou funkci a pro ostatní vybavenost. Sídliště citlivě navazuje na starou zástavbu, je komponováno logicky, prostor graduje směrem k hlavním osám, proto se v něm obyvatelé bez problémů orientují. Odborníci celku přiznávají „určitou kvalitu vyplývající z tradice lecorbusierovského plánu izolovaných objektů, které umožňují kvalitní bydlení v prosluněných bytech v parku mezi vzrostlými stromy“⁷¹⁰ V severozápadní části byla ve druhé polovině devadesátých let realizována obytná skupina Hvězda podle návrhu architekta Vlady Miluniče, vyznačující se vyšší hustotou zástavby i vyšší podlažností a materiálovou a tvarovou bohatostí. Hvězda byla osobitou reakcí architekta Miluniče na

⁷⁰⁹ Viz obr. č. 1 a 2 v příloze této práce.

⁷¹⁰ Srov.: Martin Feistner – Jiří Hůrka – Vítězslava Rothbauerová, Petřiny. Urbanistická studie dořešení sídliště, *Architekt XLIII*, 1997, č. 22, s. 44.

nešvary původní sídlištní zástavby a reprezentuje jednu z prvních dostaveb starší sídlištní zástavby u nás po roce 1989.

Sídliště Invalidovna⁷¹¹ v Karlíně postavené podle návrhu architektů Josefa Poláka a Vojtěcha Šaldy bylo experimentálním celkem ověřujícím nový velkorozponový konstrukční systém a představuje ukázkou aplikace zásad Athénské charty v praxi. Sídliště je komponováno kolem prostranství, na němž byla v osmdesátých letech vybudována stanice metra. Řádkovou zástavbu s pěti- a osmipodlažními schodišťovými domy doplňuje několik bodových dvanáctipatrových věžáků a osm sendvičových domů, takže podmínka různorodosti zástavby byly zachována. Kolmé pěší osy s obytnými domy prostupují vnitřkem sídliště. Součástí celku jsou i nízké objekty občanské vybavenosti kryté po obvodu pergolou, které nadlouho kodifikovaly tento typ staveb v našich sídlištích.

Sídliště Červený vrch⁷¹² ve Vokovicích vzniklo na základě projektu architekta Milana Jarolíma. Hlavní komunikace ho rozděluje na dvě části, což nebylo původně v plánu, o jejím vybudování bylo rozhodnuto až v průběhu stavby sídliště. Obytné domy jsou v důsledku této změny umístěny blízko hlavní silnice, což poznamenalo kvalitu obytného prostředí, navíc je smysluplný celek rozdělen, protože obě části nejsou mimoúrovňově propojeny. Sídliště je malé, takže se v něm neprojevují negativa větších celků jako je špatná orientace a dlouhé docházkové trasy.

Sídliště Malešice⁷¹³ architekta Jana Růžičky z PPÚ vyplnilo všechny volné plochy ve Strašnicích a Malešicích a nahradilo původně plánovanou výstavbu rodinných domků, což je příčinou nelogického napojení na starší zástavbu. Základním kompozičním prvkem je široká hlavní ulice se zeleným pásem uprostřed, která rozděluje celek na dvě terénní úrovně. Dopravně je sídliště obslouženo autobusy a tramvajemi. Centrum není dodnes dostavěno, projevilo se tu typické zpoždění ve výstavbě. Z dnešního pohledu představuje tento prostor potenciál k dalšímu rozvoji. Navíc ani poměrně husté osídlení není na překážku příjemně obývatelnému prostředí.

Sídliště Michelská na Praze 4 bylo postaveno podle návrhu A. Vélého. Hlavním přínosem urbanistické kompozice je umístění pavilonů obchodů a služeb podél hlavní ulice. V šedesátých letech to byl jediný příklad městotvorného pojetí v Praze, které silně kontrastovalo s koncepcí pankráckých okrsků, jež měly občanskou vybavenost orientovanou směrem do zástavby.⁷¹⁴

⁷¹¹ Viz obrázky č. 7 a 8 v příloze této práce.

⁷¹² Viz obrázky č. 3 a 4 v příloze této práce.

⁷¹³ Viz obrázky č. 5 a 6 v příloze této práce.

⁷¹⁴ Viz Hexner (pozn. 31), s. 14.

Sídlíště Zahradní Město⁷¹⁵ architekta Jiřího Hromase z PPÚ v Záběhlicích na Praze 10 je koncipováno jako samostatný celek s obslužnými komunikacemi po obvodu a školami a školkami uvnitř bytové zóny. Východní část vznikla jako první a respektovala sousedství předválečné zástavby kolonie řadových rodinných domů a vilek tím, že na styčných plochách jsou nižší objekty škol. Kontrast v celku je pak tvořen nízkou zástavbou vybavenosti, horizontálou deskových domů a vertikálou čtrnáctipatrových věžáků. Rozvolněný systém nevytváří bloky ani ulice. Mladší západní celek Zahradního Města se skládá ze sedmi až osmipodlažních domů doplněnými izolovanými čtrnáctipodlažními věžáky. Výraznou dominantou je dvaadvacetipodlažní ubytovna hotelového typu, ve své době s výškou 68 metrů nejvyšší panelová stavba v Československu. Hlavní osou je ulice s jednotvárnou orientací všech staveb a velkoryse vybudovaným obchodním a společenským centrem. Veřejné prostory jsou založeny tak, aby se přiblížily přírodnímu prostředí, jsou dobře udržovány a doplněny mobiliárem: v tomto ohledu je sídlíště nadprůměrné.

Sídlíště Pankrác je prvním pražským sídlíštěm, jež mělo rozlohu obytné čtvrti. Princip územní organizace v podobě obytných okrsků se zde stal i principem kompozičním. Pankrác I. byla postavena podle projektu architekta Jiřího Lasovského v Krči.⁷¹⁶ Patří k posledním celkům, jimiž byla ukončena výstavba na volných plochách na okraji vnitřního města. Sídlíště tvoří výraznou součást panoráma Prahy. Kompozice sídlíště je založena na funkční diferenciaci a zónování (takže se zde důsledně uplatnil princip dopravní neprůjezdnosti území) a na jednoduchém prostorovém uspořádání vysokopodlažní a středněpodlažní zástavby. V místním centru jsou soustředěny obchody, služby a administrativa a oproti menším celkům z šedesátých let se zde podařilo vytvořit živé a fungující centrum. Na něj navazují dvanáctipodlažní obytné domy, jež se směrem k obvodu celku snižují na osmi- a čtyřpatrovou zástavbu. Školy a školky, zdravotnická zařízení a administrativa mají podobu jedno- až čtyřpodlažní zástavby a solitérních či skupinových sestav a dodnes odpovídají potřebám obyvatel. Schéma sídlíště je přehledné a logicky uspořádané, komerční objekty jsou modernizované nebo dostavované. Díky metru i autobusům je dobře dostupné centrum Prahy.

Jiří Lasovský je rovněž autorem sídlíště Pankrác II. v Nuslích. Navrhl ho v roce 1961 jako kompozičně uzavřený čtyřúhelník s rozvolněnou bytovou výstavbou po obvodě celku. I zde se uplatnilo funkční zónování. Do centra celku se dá dojít pěší ulicí s odpočinkovými plochami, na něž navazuje vysokopodlažní zástavba. Po obvodu je umístěna středně vysoká zástavba a uprostřed sídlíště nízkopodlažní občanské vybavení. Charakteristická je výšková diferenciacie objektů. Architektovi se podařilo vyvážit poměr obytné zástavby a zelených

⁷¹⁵ Viz obrázek č. 9 v příloze této práce.

⁷¹⁶ Viz obrázek č. 10 v příloze této práce

plach. Doprava je svedena po obvodu celku a množství klidových plach zeleně mezi objekty zajišťuje orientaci v prostředí i klidné bydlení.

Rozsahem nevelké sídliště Spořilov I. v Záběhlicích na Praze 4 navázalo na předchozí rodinnou zástavbu. Jádrem celku je uzavřený prostor náměstí, z nějž vedou dvě obslužné ulice. Zástavba se skládá z deskových čtyřpodlažních domů se dvěma dominantami v podobě devíti- a třináctipodlažního věžáku. Otázkou je, co vlastně dominanty zdůrazňují, dá se spíše říci, že ruší jinak správně zvolené lidské měřítko. Celek je přehledně komponovaný, prostory hierarchizované a díky nízké hustotě zástavby i osídlení vytváří příjemné obývatelné prostředí. I tento celek má své problémy, jsou jím špatná kvalita ovzduší, hluchnost z jižní spojky a nedostatečná obchodní vybavenost a služby.

Sídliště Spořilov II. v Záběhlicích postavené podle projektu PPÚ (J. Holeček a J. Krákora) se vyznačuje snahou o harmonizaci urbanistického prostoru využitím principů rytmu, asymetrie a kontrastu. Osu kompozice tvoří hlavní ulice, rozděluje celek na dva obytné okrsky obsluhované obvodovými komunikacemi, na něž je napojena vnitřní obslužná síť. V každém okrsku byla umístěna jedna škola a školka, jejichž objekty slouží dnes jako zdravotnická zařízení. Dominantou je výškový dům hotelového typu s jedenácti patry. Rozvolněná zástavba s šesti- a devítipodlažními domy doplněná několika bodovými věžáky nevytváří ani ulice ani bloky. Na některých místech je patrná snaha vytvořit městské prostředí, například občanská vybavenost, kultura i obchody jsou soustředěny na náměstí. Z něj se odvíjejí pěší klidové cesty kolem školek k obytným domům. Urbanistická struktura je velmi přehledná a obyvatelé se v ní dobře orientují.

Sídliště Novodvorská v Braníku projektovali v roce 1962 architekti Aleš Bořkovec a Vladimír Ježek a podařilo se jim celek zasadit do přírodního zázemí. Dominantní prvek jimi navržené kompozice tvořila široká ulice s místním centrem lemovaným rozvolněnými deskovými obytnými domy. Prostorově je sídliště členěno na tři obytné okrsky s jádrem v podobě školek a škol. Oproti dříve zmíněným celkům jsou nejvyšší objekty umístěny na obvodu sídliště. Zásadní význam pro obývatelnost celku mají rozlehlé zelené plochy se vzrostlou zelení. Zástavba má již větší měřítko, přesto se díky přehlednému funkčnímu schématu podařilo architektům vytvořit obývatelný celek, v němž se obyvatelé dobře orientují. Odborníci považují tento celek za „vrchol v uplatnění formálních prostředků estetizace a harmonizace urbanistického prostoru“.⁷¹⁷

⁷¹⁷ Viz Hexner (pozn. 31), s. 15.

V sídlšti Ďáblice⁷¹⁸ architekta Viktora Tučka na katastrálním území Libně, Střížkova a Kobylis převažuje vysokopodlažní zástavba, která přiléhá k Ďáblickému háji a navazuje na rodinnou zástavbu. Území není členěno silnicí, ale velkým centrálním parkem, jehož součástí je koupaliště. Část severně od parku je tvořena čtyřmi dvojicemi dvanáctipodlažních deskových domů vytvářejících neuzavřené vnitrobloky s místy na parkování. Mezi nimi jsou školy a školky a sportovní plochy. Část jižně od něj je tvořena deskovými domy s deseti až čtrnácti patry. Celek má jasně ohraničené centrum Ládví s veřejným prostorem s obchody, kinem, službami a kulturním domem. Občanská vybavenost je umístěna po obvodu sídliště, kam je svedena i doprava. Důležité je, že celek je napojen na metro. Do důsledku je v koncepci tohoto sídliště dovedena vize volného parkového prostředí pro všechny. Odborníci konstatovali, že *„bloky gigantických domů s bytovými jednotkami různých výměr a typů jsou protkány obchodní infrastrukturou a rozsáhlými plochami zeleně. Veřejná prostranství, fasády a interiéry společenských budov i haly obytných domů jsou vyzdobeny uměleckými díly od oficiálních autorů“*.⁷¹⁹

Pro druhou generaci sídlišť jsou typické velké celky uzavřené do sebe, které nekomunikují se starší zástavbou; jak jsme nastínili výše, je to pokračování trendu ze závěru předchozího období. Větší škála typů domů tu nevede k žádoucí rozmanitosti, kontrast mezi příliš vysokými domy postrádajícími lidské měřítko s nízkopodlažní zástavbou nepůsobí dobře.

V letech 1966 a 1967 proběhly dvě soutěže na návrh Jižního Města,⁷²⁰ v obou zvítězil Jan Krásný s kolektivem. O rok později v PPÚ schválili architekti Jan Krásný a Jiří Lasovský podrobný územní plán. Jednotlivé soubory s velkým měřítkem a velkými prostorovými formami se projektovaly v různých pražských projektových ústavech. Sídlště Jižní Město I. na území Háju a Chodova je nejrozsáhlejším celkem v Praze. Jeho urbanistická kompozice tvoří přechod k obytným souborům třetí generace. Přizpůsobuje se trase metra, autobusová doprava zůstává rovnocenným způsobem přepravy a u stanic autobusů jsou centra občanské vybavenosti.⁷²¹ Původní koncepce zahrnovala tři obytné okrsky (Opatov, Háje, Litochleby) o stejné rozloze realizované na principu satelitního zahradního města s příčným širokým bulvárem vedoucím k centru celku a parková osa. Realizace se však z ekonomických důvodů od původní koncepce velmi lišila, postaveno bylo pouze torzo původního záměru a výstavba zabrala nakonec i plochy vyhrazené původně pro přírodní zázemí a rekreaci. Ze snahy o

⁷¹⁸ Viz obrázek č. 11 v příloze této práce.

⁷¹⁹ Jiří Ptáček, Pozitivní gesta v prostoru pražského sídliště. Skupina Ládví, *Era* 21 8, 2008, č. 3, s. 30.

⁷²⁰ Viz obrázky č. 12, 13 a 14 v příloze této práce.

⁷²¹ Srov.: Ivo Oberstein, *Urbanistická kompozice Jihozápadního Města v Praze* (nepublikovaná disertační práce), Praha 1980, s. 15.

kompoziční bohatost vznikl chaos, zapříčiňující prostředí se špatnou orientací, neukončenou výstavbou v důležitých místech a chudé architektonické ztvárnění. Výstavba pokračovala i v osmdesátých letech v rámci tzv. zahušťování. Většinou se jedná o volnou strukturu bez kompozičního principu. Negativně působí střet obřích měřítek paneláků s nízkopodlažní zástavbou i monotónnost fasád. Veřejné prostory sloužící ke shromažďování v pravém slova smyslu neexistují. Matoucí a velmi negativně reflektovaný je systém pěších tras, hlavně pěších lávek. Kladem je dobré životní prostředí a blízkost velmi kvalitního rekreačního zázemí. Důležité jsou územní rezervy, které byly v původním plánu vyhrazeny pro nebytové funkce a které dnes mohou doplnit strukturu sídliště. Dosud prázdné plochy podél hlavních komunikací mají být transformovány do podoby městské ulice, tzv. Bulváru,⁷²² který by tvořil centrum sídliště. Zbývající rozvojové plochy na okrajích celku zůstávají rezervovány pro nízkopodlažní zástavbu.

Sídliště Prosek⁷²³ postavené podle soutěžního návrhu architekta Jiřího Novotného a projektu architekta Jana Růžičky na katastrálním území Střížkova a Proseka je největším celkem Severního Města. Podobně jako některé dříve popsané celky je rozděleno centrálním prostorem na dvě části. Myšlenka systému čtyř obytných okrsků zde není kompoziční jako na Pankráci, ale spíše organizační. Základním kompozičním prvkem, realizovaným bohužel jen zčásti, je Park přátelství architekta Otakara Kuči s vodními plochami. Kompozice obytné zástavby je jasně vymezena a má podobu neuzavřených bloků tvořených velkými deskovými domy, v některých místech až 250 metrů dlouhými. Na Proseku proběhl první pokus o uplatnění tzv. velké formy urbanismu, ale můžeme konstatovat, že se zcela vytratilo lidské měřítko. Sídliště je příkladem celku se všemi nešvary rozvolněného urbanismu podřízenému stereotypu panelové výstavby. Přestože autoři důsledně uplatnili pěší zóny uvnitř celku, rušné ulice rozbily jeho kompaktnost. Scházejí tu výrazné body, které by napomáhaly orientaci, chybí veřejný parter, centra jsou špatně vybavena a chátrají.

Poslední součástí Severního Města je sídliště Bohnice, jež po celém obvodu sousedí se zelení a lesoparkem. Kromě paneláků jsou na sídlišti i dva okrsky rodinných domů; smíšenost zástavby přispívá k lepší obývatelnosti celku. Autorem projektu byl architekt Václav Havránek. Bohnice jsou samostatným celkem, který zcela postrádá vazbu na okolní starší zástavbu. Urbanistická kompozice je ve tvaru písmene H. Příčná komunikace a parková osa rozdělují sídliště do čtyř okrsků s vlastní vybaveností. Zástavba je ve středu celku kompaktní s dvanácti- až čtrnáctipodlažními deskovými domy podél uličních os, na okraji je

⁷²² Posledním zpracovaným návrhem regenerace je „Územní plán zóny – Bulvár“ od studia architekta Ivana Plicky.

⁷²³ Viz obrázek č. 15 v příloze této práce.

rozvolněnější s domy s osmi patry. Opět chybí lidské měřítko, deskové domy jsou téměř 300 metrů dlouhé a jejich hmota je nečleněná. Ve středu sídliště mělo být centrum, které však nebylo v praxi nikdy dokončeno a citelně chybí. Realizován byl pouze kulturní dům a dvaadvacetipodlažní hotelový dům. Odborníci tento celek označují za „*za příklad poklesu urbanistické a architektonické kvality pražských sídlišť v průběhu konce 70. let při současném enormním zvětšování jejich měřítka*“.⁷²⁴

V rámci třetí generace sídlišť se architekti pokusili zasadit velké panelové celky vznikající na zelené louce do jejich okolí a krajinnou situaci využít v kompozici sídliště. Patrná je rovněž snaha o využití tradičních městských prvků. Ve většině celků (Řepy, Jižní Město II., Nové Butovice nebo Barrandov) probíhala ještě v devadesátých letech a po roce 2000 nová výstavba, ovšem již jinou technologií než panelovou. Kladem těchto celků jsou totiž volné plochy, často vznikající v důsledku nedokončené realizace původních plánů.

Jihozápadní Město (JZM)⁷²⁵ bylo postaveno podle vítězného soutěžního návrhu z roku 1968 od architekta Ivo Obersteina. Jednotlivé obytné soubory navrhli jako samostatné celky různí architekti. Na rozdíl od Jižního Města se poměrně velkorysou urbanistickou kompozici podařilo téměř beze změn udržet dodnes, i proto, že tým Ateliéru 7, v němž byl celek projektován, zůstal až do devadesátých let víceméně stejný. Základní myšlenkou bylo zasadit nové osídlení do krajinného reliéfu a koncipovat ho jako rychlodráhové město na trase metra (kromě Velké Ohrady).⁷²⁶ Stanice metra slouží jako lokální centra, kolem nichž se v docházkové vzdálenosti rozkládá obytná zástavba, která je domovem 70% obyvatel. V nových kancelářských budovách kolem stanic metra vznikly pracovní příležitosti. Hlavní pěší cesta propojuje jednotlivá hierarchizovaná centra, prochází vnitřními prostory obytných bloků a ústí do Centrálního parku kolem Prokopského potoka. Průjezdna doprava je vedena po obvodových komunikacích, které vymezují hranici vůči okolní krajině, ale zároveň netvoří bariéru. Současné tendence umísťovat nová obchodní centra za tuto hranici porušují kompozici a snižuje se význam míst kolem stanic metra, která chátrají.

Prvním obytným souborem byly Stodůlky, jež navazovaly na rodinnou zástavbu a na historické jádro obce, které obklopují ve tvaru podkovy. Polouzavřené osmipodlažní obytné bloky doplňuje čtyřpodlažní desková zástavba a bodové domy; velkým kladem jsou jasně vymezené druhy prostoru, především poloveřejný a veřejný. Bohužel byly některé domy

⁷²⁴ Viz Hexner (pozn. 31), s. 37.

⁷²⁵ Viz obrázky č. 16, 17, 18 a 19 v příloze této práce.

⁷²⁶ Architekt Oberstein se podle svých vlastních slov při řešení Jihozápadního Města inspiroval ve Stockholmu, kde po druhé světové válce vznikala nová města na trasách metra.

oproti původnímu návrhu z ekonomických důvodů navýšeny o další patra. Komunikační prostory s parkováním jsou odděleny od vnitrobloků se zelení a dětskými hřišti.

Sídliště Velká Ohrada podle návrhu architekta Jana Bočana a Zdeňka Rothbauera je izolovaným celkem. Urbanistická kompozice je založena na pravoúhelníkové šachovnicové osnově s devíti obytnými uzavřenými bloky s převážně osmipodlažními domy; celek je kompaktní a tvrdě zasazený do okolní krajiny, s níž vůbec nekoresponduje. Sídliště je nedostatečně propojeno s ostatními částmi a jako jediné neleží na trase metra. Spojení s ostatními celky zajišťuje jedna ulice a mimoúrovňové spojení ke stanici metra. Podle původního návrhu Ateliéru 7, který projektoval celé Jihozápadní Město, měla být kompozice obytného souboru nad Dalejským údolím rozvolněná a její centrální část se měla doplnit klesající rozvolněnou zástavbou na okrajích, do které by pronikala zeleň z okolí. Velká Ohrada byla nakonec svěřena jinému ateliéru, který tyto náměty nerealizoval a celku vtiskl zcela jinou podobu, což je bohužel na úkor obývatelnosti celku: tento fakt nepříznivě ovlivnil sociální skladbu sídliště,⁷²⁷ což se odráží na celkové spokojenosti (či spíše nespokojenosti) obyvatel s bydlením. Vnitrobloky s malými hřišti a drobnou architekturou mají lidské měřítko a vyznívají mnohem příznivěji než celek. Vnitřní ulice s okružními křižovatkami mají dimenze tradičního bulváru, ale chybějí jim obchody a služby v parteru, prvky zeleně a život.

Největší co do kapacity bytů i rozlohy jsou Lužiny realizované podle návrhu architekta Milana Klímy. Ten jako hlavní urbanistický princip zvolil oddělení vnitrobloků koncentrované blokové a poloblokové výstavby se zelení, školkami a hřišti od uličních prostorů s obslužnou dopravou. Výška budov se pohybuje mezi osmi a dvanácti patry, součástí kompozice jsou klasická náměstí s parkovou úpravou a drobnou architekturou. Pro realizaci tohoto celku vyprojektovali autoři trojúhelníkové panely, které se jim posléze podařilo prosadit do výroby; s nimi bylo možno stavět tzv. rondely, které zpestřily urbanistickou skladbu.

Nové Butovice byly posledním souborem JZM. Autory projektu byli architekti Ivo Oberstein, Václav Valtr a Pavel Dydovič. Panelová výstavba byla ukončena roku 1999, nicméně na sídlišti i v současnosti pokračuje výstavba jinými technologiemi. Jádrem celého Jihozápadního Města je Sluneční náměstí s radnicí. Mezi dvěma stanicemi metra je koncipován “městský bulvár”, na kterém jsou soustředěny obchody, služby a reprezentativní objekty. Některé původně zamýšlené stavby nebyly realizovány, například trojice netypicky tvarovaných Slunečních domů, energeticky úsporných výškových obytných budov s obchodní podnoží využívající sluneční energii nebo objekt knihovny, na jejímž místě vyrostlo v roce

⁷²⁷ Na sídlišti je velký podíl romského obyvatelstva.

2001 komunitní centrum s kostelem svatého Prokopa architektonického ateliéru Kohout Jiran Tichý. V místě, kde měl podle původního plánu stát prostřední Sluneční dům, vznikla v ose náměstí v letech 2001–2003 radnice Prahy 13 s malou věží a hodinami podle projektu architekta Miloše Haase a místo dvou krajních vysokopodlažní obytné domy, tvořící dominantu náměstí i celého Jihozápadního Města. Unikátní je, že nové realizace vcelku dodržují původní urbanistickou koncepci z roku 1968. Obytná zástavba po obou stranách bulváru má výšku osm až dvanáct podlaží a je seskupena do pravoúhlých meandrů, které obepínají vnitřní klidové prostory bez aut se školkami a školami. Mimoúrovňovými lávkami je sídliště propojeno s rekreačním zázemím.⁷²⁸ Celek doplňuje řada prvků drobné architektury, poněkud problematické je, že autoři zvolili kovové a dřevěné prvky náročné na údržbu.

Sídliště Černý Most zahrnuje tři celky postavené v různých obdobích podle návrhu architekta Miroslava Vajzra. Urbanistická kompozice je postavena na rytmickém opakování polouzavřených bloků s vyrovnanou výškou osmipatrové zástavby se vstupními nárožními akcentovanými dvanáctipatrovými věžáky a zakončením bloků v podobě šestipodlažních deskových objektů a pavilonů školek. Vybudování metra znamenalo přidání nové a výrazné obytné kvality. Sídliště působí sevřeným dojmem a založení přehuštěných obytných ploch postrádá velkorysost. Základem druhé, o něco mladší části sídliště je nepravidelný osmipatrový makroblok, uvnitř nějž jsou umístěny školy a školky. Po obvodu bloku jsou rozvolněné rozmanité sestavy vysokých věžáků nebo naopak nižších řadových domů, ale celek postrádá kompoziční i prostorovou myšlenku, centra i pěší komunikace jsou založeny náhodně, nedochází k diferenciaci a hierarchizaci prostorů. Chybějí veřejné prostory, život je soustředěn do vymezených pásů podél obytných areálů. Odborníci se shodli, že se na Černém Mostě projeví komplikace prvního pokusu realizovat novodobý uliční parter.

Sídliště Řepy je poměrně mladé a hustě osídlené. Realizace proběhla v delším časovém úseku postupnou výstavbou podle návrhu architektů Petra Frolíka a Lubomíra Kepky. Hlavními komunikacemi je rozděleno na pět částí. Každou z nich charakterizují různé typy zástavby, které tvoří různě vysoké a rozmanitě půdorysně členěné objekty. Většina domů je deskového typu se sedmi až jedenácti patry doplněné několika věžáky, v jiné části jsou obytné skupiny složené ze sekcí ve tvaru písmene L. V parteru obytných domů jsou umístěny obchody a služby. Sídliště opět postrádá pevné urbanistické založení a veřejný prostor. Dopravně je sídliště obslouženo tramvají.

⁷²⁸ Dagmar Broncová (ed.), *Praha 13. Město uprostřed zeleně*, Praha 2006, s. 54–65.

Jižní Město II. na Chodově je menší a mladší částí Jižního Města v izolované poloze oddělené dálnicí bez vazby na původní zástavbu. Autory jsou J. Zelený a Vítězslava Rothbauerová, jejich projekt z roku 1980 je však realizován jen částečně. Urbanistické řešení je typicky rozvolněné; území je hlavní komunikační kóstrou rozděleno na tři svébytné celky, vzájemně propojené pěšími trasami. Chodov a Horní Roztyly jsou založeny na principu čtyř náměstí provázaných jasně definovanou pěší trasou. Dvě náměstí fungují jako společenská centra, dvě jsou torzovitá, mají lidské měřítko a jsou zastavěna nízkopodlažní zástavbou. Sídliště má dobré urbanistické založení, orientace je snadná a dokonce dochází k náznaku kompaktnějších forem zástavby městského typu. Domy dosahují výšky osm až deset podlaží, což působí poněkud monotónně, chybějí tu kulturní a společenská zařízení. Sídliště má i velký rozsah zeleně uvnitř blokové zástavby a dobrou kvalitu životního prostředí.

Sídliště Barrandov v Hlubočepích je zakomponováno do přírodního terénu a má přímý kontakt s Prokopským a Dalejským údolím. Je to izolovaný soubor, do nějž je vklíněna rodinná zástavba Pražské čtvrti. Autorem projektu byl architekt Gorazd Čelechovský, autory urbanistického řešení Zdeněk Hölzel a Jan Kerel. Kompozice je pokusem o návrat k tradičním městskému prostředí v podobě pravoúhlé kompozice dvou na sebe kolmých os, jež propojují jasně strukturované veřejné prostory doplněné uměleckými plastikami s poloblokovou zástavbou s většinou osmipodlažními domy. Tomu odpovídá i kvalitní parter. V klidných vnitroblocích jsou školky, dětská hřiště a menší sportoviště. Bodové dominanty zdůrazňují důležitá místa v celku. Sídliště je s centrem města propojeno tramvají.

Tabulky a grafy

Tabulka č. 1: Spokojenost s bydlením v západní a střední Evropě

	západní Evropa	střední Evropa
Spokojenost s bydlením		
Nespokojeni	13,8%	12,8%
Neutrální	26,1%	24,2%
Spokojeni	60,1%	63,0%
Celkem	100%	100%

zdroj: RESTATE: Rob Rowlands – Sako Musterd – Ronald van Kempen, *Mass Housing in Europe. Multiple faces of Development, Change and Response*, Basingstoke – New York, 2009, s. 63.

Tabulka č. 2: Pořadí preferencí jednotlivých regeneračních záměrů na vybraných pražských sídlištích

Průměrné pořadí	Záměrné oživení	Jižní Město	Prosek	Malešice	Řepy
1.	Zateplování panelových domů	1.	1.	1.	2.
2.	Oživení prostor vzrostlou zelení	3.	2.	2.	1.
3.	Vytváření příležitostí pro sportovní a kulturní využití	4.	5.	3.	4.
4.	Přestavba nebytových objektů podle potřeb občanů	2.	4.	4.	5.
5.	Zvýraznění barevnosti fasád	6.	3.	5.	3.
6.	Zklidnění dopravy	9.	6.	6.	7.
7.	Vybudování podzemních garáží	5.	8.	8.	12-
8.	Vytváření ulic a náměstíček městského vzhledu	7.	9.	7.	6.

zdroj: Bohumil Boška, *Výsledky sociologického průzkumu k regeneraci pražských sídlišť. Závěrečná studie*, Praha 2001, s. 12.

Tabulka č. 3: Rozdíly mezi sídlišti a staršími čtvrtěmi v úrovni deseti ukazatelů dílčí spokojenosti, nejsilněji působících na celkovou spokojenost v obytné čtvrti

Ukazatel – spokojenost s	% spokojených	% spokojených	Skóre	Skóre	Lepší úroveň
	Sídliště	Staré čtvrti	Sídliště	Staré čtvrti	
Bytem	61,5	46,3	3,7	3,2	Sídliště
Vybavením domu	60,7	36,5	3,5	2,9	Sídliště
Architekturou	41,8	26,7	3,2	2,9	Sídliště
Úpravností a čistotou	37,1	20,4	3,1	2,7	Sídliště
Úrovní klidu	39,6	30,5	3,1	2,9	Sídliště
Úpravou zeleně	54,6	37,5	3,5	3,0	Sídliště
Výhledem z okna	65,6	43,8	3,8	3,1	Sídliště
Vzhledem domů	50,9	23,8	3,0	2,9	Sídliště
Obchody a službami	43,9	62,2	3,2	3,7	Staré čtvrti
Chováním lidí	42,8	59,3	3,3	3,6	Staré čtvrti

zdroj: Jiří Musil (et al.), *Lidé a sídliště*, Praha 1985, s. 281.

Tabulka č. 4: Preference typů bydlení na vybraných pražských sídlištích

%	Průměr	Jižní Město	Prosek	Malešice	Řepy
Byt na sídlišti	30	30	30	40	21
Rodinný dům v příměstí	27	25	33	22	28
Byt v městském činžáku	21	26	17	18	23
Rodinný dům na venkově	12	11	11	9	16

zdroj: Bohumil Boška, *Výsledky sociologického průzkumu k regeneraci pražských sídlišť. Závěrečná studie*, Praha 2001, s. 4.

Tabulka č. 5: Důvody nespokojenosti s bydlením na vybraných pražských sídlištích

%	Průměr	Jižní Město	Prosek	Malešice	Řepy
Technický stav bytu, domu	46,4	45,2	49,3	48,1	43,5
Velikost bytu	28,7	28,2	29,9	26,4	28,8
Sousedské vztahy	26,9	24,5	22,4	29,5	32,8
Bytové jádro	17,2	12	20,4	17,8	19,2
Sídlištní prostředí	11,7	11,5	7,5	10,1	18,1
Špína, hmyz	9,1	11,1	8	9,3	7,9
Správa bytů	3,8	5,3	4,5	1,6	2,8
Bezpečnost	1,1	0,5	2	0	1,7

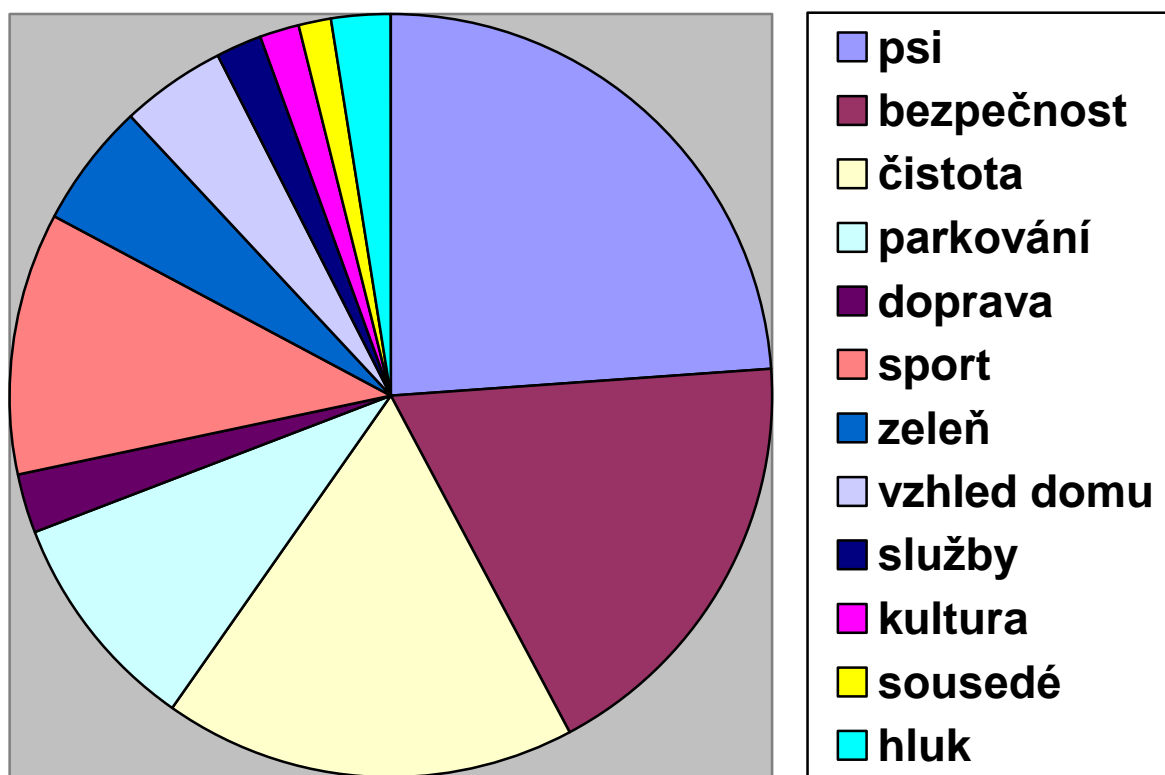
zdroj: Bohumil Boška, *Výsledky sociologického průzkumu k regeneraci pražských sídlišť. Závěrečná studie*, Praha 2001, s. 2.

Tabulka č. 6: Četnost odpovědí „nespokojen“ na otázku o spokojenosti se současným stavem na vybraných pražských sídlištích

	Hloubětín	Ďáblice	Bohnice	Kyje	Jižní Město I	Černý Most	Řepy	Petrovice	Pisnice	Barrandov	Jižní Město II	Celkem
Dostatek ploch s veřejnou zelení	19,0	4,7	20,0	37,0	28,5	49,8	45,7	16,2	25,0	35,2	22,8	32,1
Kvalita, péče o veřejnou zeleň	35,2	24,0	52,1	53,3	41,8	53,5	38,5	19,0	39,3	44,0	9,1	39,2
Čistota prostředí	85,7	58,3	76,4	87,0	77,7	86,2	80,5	62,7	84,5	81,3	73,1	77,8
Odvoz odpadků	29,5	33,9	40,7	20,7	37,8	17,2	26,9	23,9	36,9	31,1	45,1	32,9
Úklid komunikací	58,1	55,2	57,9	45,7	34,7	43,1	38,3	26,8	44,0	53,5	37,0	40,1
Bezpečnost, kriminalita	75,2	68,8	58,6	67,4	80,3	70,0	72,3	62,7	65,5	54,9	77,4	73,1
Hluk	70,5	27,1	27,1	43,5	30,2	33,0	39,9	41,5	31,0	60,8	28,0	36,0
Dostupnost MHD	0,0	7,8	10,7	6,5	4,9	11,8	7,3	7,7	25,0	19,4	3,6	7,5
Možnosti parkování	47,6	52,1	75,7	65,2	58,3	62,0	57,0	38,0	58,3	70,0	65,1	59,3
Možnosti sportovního vyžití	27,6	24,0	58,6	43,5	58,4	39,7	66,5	28,9	53,6	59,7	67,2	56,6
Možnosti kulturního vyžití	58,1	19,3	54,3	59,8	43,6	38,7	73,8	50,7	76,2	85,3	73,3	58,0
Nákupní možnosti	25,7	26,6	15,7	47,8	22,6	10,1	9,7	38,0	70,2	31,1	32,2	22,3
Uspořádání prostor mezi domy	22,9	17,2	44,3	34,8	45,6	47,5	41,6	28,9	25,0	29,7	34,5	39,3
Dostupnost zdravotnických zařízení	8,6	14,6	9,3	21,7	16,1	6,4	8,8	7,0	16,7	4,0	8,6	11,3
Dostupnost předškolních zařízení	1,9	3,1	7,1	6,5	6,5	5,7	3,2	4,2	2,4	4,0	7,7	5,2
Dostupnost základních škol	5,7	0,5	2,9	2,2	3,1	4,4	2,2	0,7	0,0	2,2	3,5	2,7

zdroj: Celoměstská koncepce regenerace pražských panelových sídlišť, Praha 2002, b. s.

Graf č. 1: Nejdůležitější problémy sídlištního prostředí na vybraných pražských sídlištích (Hloubětín, Ďáblice, Bohnice, Kyje, Jižní Město I, Černý Most, Řepy, Petrovice, Písnice, Barrandov, Jižní Město II).

zdroj: *Celoměstská koncepce regenerace pražských panelových sídlišť*, Praha 2002, b. s.

Obrázky

Obr. č. 1

Obr. č. 2

Obr. č. 3

Obr. č. 4

Obr. č. 5

Obr. č. 6

Obr. č. 7

Obr. č. 8

Obr. č. 9

Obr. č. 10

Obr. č. 11

Obr. č. 12

Obr. č. 13

Obr. č. 14

Obr. č. 15

Obr. č. 16

Obr. č. 17

Obr. č. 18

Obr. č. 19

Seznam příloh

Příklady jednotlivých pražských sídlišť

Tabulka č. 1: Spokojenost s bydlením v západní a střední Evropě

Tabulka č. 2: Pořadí preferencí jednotlivých regeneračních záměrů na vybraných pražských sídlištích

Tabulka č. 3: Rozdíly mezi sídlišti a staršími čtvrtěmi v úrovni deseti ukazatelů dílčí spokojenosti, nejsilněji působících na celkovou spokojenost v obytné čtvrti

Tabulka č. 4: Preference typů bydlení na vybraných pražských sídlištích

Tabulka č. 5: Důvody nespokojenosti s bydlením na vybraných pražských sídlištích

Tabulka č. 6: Četnost odpovědí „nespokojen“ na otázku o spokojenosti se současným stavem na vybraných pražských sídlištích

Graf č. 1: Nejdůležitější problémy sídlištního prostředí na vybraných pražských sídlištích (Hloubětín, Ďáblice, Bohnice, Kyje, Jižní Město I, Černý Most, Řepy, Petrovice, Písnice, Barrandov, Jižní Město II)

Obrázek č. 1: Sídliště Petřiny, foto: Zdeněk Voženílek (PPÚ), 1965, Spisovna Útvaru rozvoje hlavního města Prahy (URM)

Obrázek č. 2: Sídliště Petřiny, foto: Karel Neubert, 1974, Spisovna URM

Obrázek č. 3: Sídliště Červený Vrch, foto: Karel Neubert, 1974, Spisovna URM

Obrázek č. 4: Sídliště Červený Vrch, foto: Zdeněk Voženílek (PPÚ), 1970, Spisovna URM

Obrázek č. 5: Sídliště Malešice, foto: Karel Neubert, 1974, Spisovna URM

Obrázek č. 6: Výstavba sídliště Malešice, foto: Zdeněk Voženílek (PPÚ), 1965, Spisovna URM

Obrázek č. 7: Model sídliště Invalidovna, foto: Zdeněk Voženílek (PPÚ), 1965, Spisovna URM

Obrázek č. 8: Sídliště Invalidovna, foto: Zdeněk Voženílek (PPÚ), 1966, Spisovna URM

Obrázek č. 9: Sídliště Zahradní Město, foto: Zdeněk Voženílek (Český fond výtvarných umění), 1965, Spisovna URM

Obrázek č. 10: Sídliště Krč, foto: autor neznámý, nedatováno, Spisovna URM

Obrázek č. 11: Sídliště Ďáblice, foto: Karel Neubert, 1974, Spisovna URM

Obrázek č. 12: Jiří Lasovský, Jan Krásný: Model centra Jižního Města, foto: Zdeněk Voženílek, 1970, Spisovna URM

Obrázek č. 13: Výstavba Jižního Města, foto: Prokop Paul, nedatováno, Spisovna URM

Obrázek č. 14: Výstavba metra u stanice Háje, Jižní Město, foto: autor neznámý, druhá polovina 70. let, Spisovna URM

Obrázek č. 15: Sídliště Prosek, foto: Kamil Wartha, 1988, Spisovna URM

Obrázek č. 16: Letecký pohled na Jihozápadní Město, foto: Kamil Wartha, 1989, Spisovna URM

Obrázek č. 17: Výstavba Jihozápadního Města (sídliště Nové Butovice), foto: Ivo Oberstein, 1989, soukromý archiv

Obrázek č. 18: Výstavba Jihozápadního Města (sídliště Nové Butovice), foto: Ivo Oberstein, 1988, soukromý archiv

Obrázek č. 19: Výstavba Jihozápadního Města (sídliště Nové Butovice se stanicí metra Hůrka), foto: Ivo Oberstein, 1993, soukromý archiv